

Αθηνά Λιόλιου
(ΑΜ: 439)

Προκερματικές μονάδες στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ): η περίπτωση της Κρήτης

Πεμπώβολον, *Ιλιάδα* Α 463, *Οδύσσεια* γ 460, Σταμπολίδης 2004, αρ. κατ. 367

Διπλωματική εργασία Α' μεταπτυχιακού κύκλου τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

Επόπτες καθηγητές:

Νικόλαος Σταμπολίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Κατερίνα Παναγοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Μανόλης Στεφανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2014

Περιεχόμενα

Ευχαριστήριο.....	6
Προλεγόμενα.....	8
Α΄ Μέρος: Το γενικό πλαίσιο.....	12
1. Η Ιστορία της Έρευνας.....	12
2. Η Εποχή του Χαλκού.....	17
α. Οικονομικές σχέσεις πληθυσμών της ανατολικής Μεσογείου.....	17
β. Το «χρήμα» στην Εγγύς Ανατολή.....	19
i. Εισαγωγή.....	19
ii. Μεσοποταμία.....	21
iii. Αίγυπτος.....	24
iv. Ουγκαρίτ.....	25
γ. Το «χρήμα» στον Αιγαιακό χώρο.....	26
i. Γενικά στοιχεία.....	26
ii. Χάλκινα τάλαντα.....	27
3. Ιστορικοί χρόνοι.....	32
α. Η εικόνα του ελλαδικού χώρου από τον 11 ^ο έως και τον 8ο αι. π.Χ.....	32
β. Φιλολογικές μαρτυρίες: Ομηρικός κόσμος.....	34
i. Εισαγωγή.....	34
ii. Χαρακτηριστικά στοιχεία.....	34
iii. Ανταλλαγή δώρων.....	35
iv. Εμπορική δραστηριότητα.....	36
γ. Από την εμφάνιση της πόλης-κράτους έως τον 6ο αι. π.Χ.....	37
δ. Η «εμπορευματοποίηση» της οικονομίας μετά τον 7ο αι. π.Χ., η κοπή του νομίσματος και η διάδοσή του έως τον 6ο αι. π.Χ.....	38
Συμπεράσματα.....	40
Β΄ Μέρος: Προκερματικές μονάδες στον Ελλαδικό χώρο από τον 11ο έως τον 6ο αι. π.Χ. ...	42
1. Εισαγωγή.....	42
2. Από τις προκερματικές μονάδες στο πρώτο νόμισμα.....	43
i. α. Οβελοί σε τάφους.....	43
i.β. Οβελοί σε ιερά.....	50
ii. Λέβητες-Τρίποδες.....	55
iii. Χάλκινοι κρίκοι.....	56
iv. Ελληνικό “Hackgold”-«Θησαυρός» Ερέτριας.....	57

v. Ναυκραρικὸν Ἄργυριον	59
vi. Αἰχμές βελῶν.....	60
vii. Πέλανοι	60
viii. Σταθμητικοὶ κανόνες πρὶν ἀπὸ το νόμισμα	61
ix. Το πρῶτο νόμισμα.....	62
Συμπεράσματα.....	66
Γ΄Μέρος: Προκερματικές μονάδες στην Κρήτη	69
1. Το γενικό πλαίσιο.....	69
α. Χρονολογικό πλαίσιο	69
β. Κοινωνική διαστρωμάτωση–πολιτειακή οργάνωση	69
γ. Οικονομία	73
2. Προκερματικές πρακτικές στην Κρήτη	77
α. Ανταλλαγή πολύτιμων αντικειμένων	77
β. Οβελοὶ σε τάφους.....	79
i. Φορτέτσα.....	79
ii. Γόρτυνα	80
iii. Κνωσός.....	81
iv. Ελεύθερνα	82
v. Έλτυνα.....	84
vi. Καβούσι.....	84
γ. Οβελοὶ σε ιερά.....	85
i. Αποθέτης ιεροῦ C στον Κομμό	85
ii. Ιερό Δήμητρας στην Κνωσό.....	86
δi. Λέβητες–Τρίποδες.....	87
δii. Η αναφορά λεβήτων και τριπόδων στις επιγραφικές μαρτυρίες.....	89
ε. Η επινόηση του νομίσματος στην Κρήτη	90
Συμπεράσματα Γ΄Μέρους	96
Επίλογος.....	98
Παραρτήματα	99
1. Χρονολόγιο προκερματικῶν πρακτικῶν	99
2. Κατάλογοι.....	101
Α. Φιλολογικές Πηγές	101
Β. Επιγραφικές	105
3. Πίνακες.....	108
Α. Οβελοὶ–κρατευτές Κρήτης με παράλληλο τυπολογικὰ υλικό.....	108

Β. Επιγραφές Κρήτης με χρήση προκερματικών (λεβήτων, τριπόδων και οβελών) και νομισματικών (στατήρων, δραχμών, οβολών) μονάδων.....	117
Γ. Η καταγωγή των κραυτών με οβελούς	123
Δ. Εικόνες.....	125
Συνομογραφίες.....	149
1. Πηγές.....	151
α. Φιλολογικές πηγές.....	151
β. Επιγραφές.....	151
2. Βιβλιογραφία.....	153

Στο Νικολί μου που λαμπραίνει τη ζωή μου..

Ευχαριστήριο

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους επόπτες μου, κ. Νικόλαο Σταμπολίδη, Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης, τους κ. Κατερίνα Παναγοπούλου και κ. Μανόλη Στεφανάκη, Επίκουρους Καθηγητές Πανεπιστημίων Κρήτης και Αιγαίου αντίστοιχα, για την καθοδήγησή τους στα στάδια μελέτης, τις διορθώσεις τους και την πολύτιμη ενθάρρυνση και παρότρυνσή τους στην ολοκλήρωση του παρόντος έργου. Επίσης, βαθιές ευχαριστίες οφείλω στον κ. Αλέξανδρο Ανδρέου, αρχαιολόγο του Νομισματικού Μουσείου και στο προσωπικό των Ξένων (Αμερικάνικη, Αγγλική και Γερμανική) Αρχαιολογικών Σχολών στην Αθήνα, το οποίο με ευγένεια και προθυμία με βοήθησε στην ανεύρεση σχετικής βιβλιογραφίας, την επίλυση βιβλιογραφικών προβλημάτων και γενικότερα συνέβαλε στην ευχάριστη παραμονή μου στην Αθήνα κατά την περίοδο μελέτης. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον δρ. David Braund, Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Exeter στη Μ. Βρετανία για τη βιβλιογραφική βοήθεια και τις χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχε σε θέματα σχετικά με την περιοχή της Όλβιας. Επίσης, ευχαριστώ τη φίλη, συνάδελφο και συμφοιτήτρια στις σπουδές μας στην Κρήτη κ. Ευαγγελία Μαυρικού για τις πολύτιμες πληροφορίες που μου παρείχε σε συνδειπνικά θέματα της αρχαιότητας. Ακόμα, ευχαριστώ την αγαπημένη μου, από τα μαθητικά χρόνια, καθηγήτρια φιλολογικών μαθημάτων κ. Μαρία Κρέτση για τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου. Όπως, επίσης τους φίλους και συναδέλφους, Φωτεινή Ζερβάκη η οποία αφουγκράστηκε τους προβληματισμούς μου και μου μετέφερε την εμπειρία της σε σχετικά θέματα, το δρ. Παύλο Τριανταφυλλίδη, Προϊστάμενο του ΑΙΑΣ, για την προφορική πληροφόρηση σχετικά με αδημοσίευτο υλικό οβελών από το παρροδιακό ιερό του Ατταβυρίου Διός στη Ρόδο, τη δρ. Βασιλική Στεφανάκη, με την οποία εργαζόμασταν στο ΑΙΑΣ και με στήριζε ηθικά και επιστημονικά. Ακόμη, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους συναδέλφους και φίλους της ΚΒ' ΕΠΚΑ, της 4^{ης} ΕΒΑ και του ΑΙΑΣ που ενδιαφέρονται για την υγιή επαγγελματική μου εξέλιξη. Θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην ευχαριστούσα και τα συγγενικά μου πρόσωπα και πρώτιστα την τετράχρονη κόρη μου Νίκη, η οποία με περίμενε υπομονετικά όσο εγώ μελετούσα, το σύζυγό μου Γιάννη, που στέκεται με ειλικρινή αγάπη διαρκώς δίπλα μου, την αδερφική μου φίλη Μαρία που πάντα συμμερίζεται κάθε μου έννοια και με βοηθάει με όλες της τις δυνάμεις και τέλος, την οικογένειά μου στα Χανιά, η οποία

μου καλλιέργησε τις σημαντικότερες αξίες τις οποίες μπορεί να έχει ένας άνθρωπος, όπως την εργατικότητα και την τιμιότητα.

Προλεγόμενα

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις προκερματικές μονάδες που χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη και τον ελλαδικό χώρο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ.)¹. Το θέμα επιλέχθηκε διότι το «χρήμα», στα πρώιμα στάδια της ανάπτυξής του, αποτελεί ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης, το οποίο παρέχει πληροφορίες για τις συναλλακτικές συνήθειες και την οικονομική ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών. Ως προς την περιοχή μελέτης το ενδιαφέρον στράφηκε στην Κρήτη, αφενός διότι υπάρχουν περιθώρια για περαιτέρω έρευνα στο εν λόγω θέμα και αφετέρου διότι το νησί βρισκόταν πάνω στους εμπορικούς δρόμους που συνέδεαν τον αιγαιακό και τον ελλαδικό χώρο με την Κύπρο και ευρύτερα με την ανατολική Μεσόγειο. Συνεπώς, μέσω της Κρήτης, από τον 11^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ., εισέρχονταν στον ελλαδικό χώρο ξένοι πληθυσμοί, προϊόντα και πολιτισμικά στοιχεία της ανατολικής Μεσογείου, τα οποία διαμόρφωσαν καθοριστικά τον ελληνικό πολιτισμό. Με αυτά τα δεδομένα μελετήθηκε ο πρόγονος του κρητικού «χρήματος», αφού προηγουμένως μελετήθηκε προκερματικό υλικό από το χώρο της ανατολικής Μεσογείου, δεδομένου ότι η ερμηνεία ενός ειδικού θέματος γίνεται πιο επιτυχής μόνο μέσα από την εξέταση του ευρύτερου πλαισίου του.

Ο όρος προκερματική ή προνομισματική οικονομία περιλαμβάνει όλες τις πρακτικές και τις μονάδες που είχαν χρησιμοποιηθεί ως «χρήμα» και ως μέρος των συναλλαγών αντιπραγματισμού πριν από την εμφάνιση του νομίσματος². Βιβλιογραφικά, σχετικοί όροι απαντούν ως πρωτονομίσματα³, πρόγονοι του νομίσματος⁴, προνομισματικές μονάδες⁵, πρωτονομισματικές μονάδες⁶, πρωτόγονο

¹ Για τον όρο Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου βλ. σχετικά Σταμπολίδης 2003, 41.

² Strøm 1992β, σημ. 6.

³ Protocoins, protocoinages, protomoney βλ. Kemp 1989, 245, εικ. 82. Von Reden 1997, 160. Tandy 1997, 160.

⁴ Coinage ancestors, βλ. σχετικά, Balmuth 2001, 9 κ.ε.

⁵ Premonetary units, precoins, precoinage currency βλ. Tandy 1997, 160, σημ. 110. Silver 2006, 188.

⁶ Protomonetary units βλ. σχετικά Seaford 2004, 108, σημ. 36, όπου σημειώνει ότι δεν είναι ξεκάθαρο εάν οι οβελοί αποτελούσαν μία προνομισματική ή πρωτονομισματική μονάδα και παραθέτει σχετική βιβλιογραφία.

«χρήμα»⁷, “Hacksilber” ή “Hackgold”⁸, «χρηματικά» σκευή⁹ και «χρηματικά» μέσα¹⁰. Ενώ το «χρήμα»¹¹ ορίζεται ως το οικονομικό αγαθό που είναι κοινά αποδεκτό σε μια κοινωνία για να αποτελέσει μέσο πληρωμών, συναλλαγών, μέτρο υπολογισμού αξιών και μονάδα αποθέματος πλούτου. Επίσης, η πράξη του αντιπραγματισμού ορίζεται ως η άνευ «χρήματος» ανταλλαγή πλεοναζόντων αγαθών και υπηρεσιών με προϊόντα ή υπηρεσίες σε ανεπάρκεια ή σε πλήρη έλλειψη, προκειμένου να καλυφθούν διάφορες ανάγκες¹².

Η εργασία δομείται σε τρία μέρη υποδιαιρούμενα σε ενότητες και υποενότητες. Το πρώτο μέρος αποτελεί μια γενική εισαγωγή στην ιστορία της έρευνας. Παράλληλα παρουσιάζονται πρακτικές που εφαρμόστηκαν στην Εγγύς Ανατολή και στον Ελλαδικό χώρο κατά την Εποχή του Χαλκού και οι οποίες προετοίμασαν το έδαφος για τη διαμόρφωση των προκερματικών πρακτικών των ιστορικών χρόνων. Ήδη από την 3^η χιλιετία στη Μεσοποταμία και στη συνέχεια σε όλη την Εγγύς Ανατολή χρησιμοποιήθηκαν στις συναλλακτικές συνήθειες των ανθρώπινων κοινωνιών των περιοχών αυτών η πρακτική του ζυγιζόμενου μετάλλου, “Hacksilber” ή “Hackgold”, κατά την οποία άμορφες μάζες πολύτιμου μετάλλου ανταλλάσσονταν κατόπιν ζύγισης. Στην Αίγυπτο λάμβανε χώρα ο αντιπραγματισμός με προϊόντα και ανθρώπινες υπηρεσίες, η αξία των οποίων υπολογίζονταν σε μονάδες deben και shekel αργύρου και khar σιτηρών. Στον ελλαδικό χώρο και προς τα τέλη

⁷ Primitive money βλ. Schaps 2004, 34, όπου αναφέρει ότι το πρωτόγονο χρήμα κάλυπτε όλες τις λειτουργίες τις οποίες εξυπηρετούσε αργότερα το νόμισμα.

⁸ Για “Hacksilber” βλ. παρακάτω σημ. 57.

⁹ Utensil money, utensils monnaies βλ. Schaps 2001, 82. Reinach 1902, 21 κ.ε. Ευγενίδου, Μπούγια 2002.

¹⁰ Monetary instruments βλ. Kroll 2001, 86.

¹¹ Για το χρήμα βλ. ενδεικτικά, Howgego 2009, σ. 46. Silver 2006, 187 κ.ε. Seaford 2004, 1–20. Kletter 2004, 207 κ.ε. Thompson 2003, 67. Balmuth 2001, 293 κ.ε. Seaford 1998, σ. 119 κ.ε. Balmuth 1974–1975, 295, όπου μονάδες μέτρησης αξιών που χρησιμοποιήσαν λαοί της ανατολικής Μεσογείου και η ελληνική διαδικασία του «Κόπτειν». Polanyi 1968, σ. 175 κ.ε. και για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας μεταφοράς από το «χρήμα» στο νόμισμα στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, Nicolet–Pierre 2002, κεφ. 5 για το «χρήμα» πριν το νόμισμα.

¹² Πρόκειται για την αρχαιότερη πρακτική συναλλαγών την οποία είχαν εφεύρει οι ανθρώπινες κοινωνίες για να καλύψουν τις ανάγκες τους μέχρι την εισαγωγή σταθερών μονάδων, προνομισματικών και νομισματικών αργότερα. Ωστόσο, και μετά την εισαγωγή του νομίσματος η πρακτική αυτή χρησιμοποιείται, ειδικά σε περιόδους έλλειψης νομίσματος, πολιτικής αστάθειας και πολέμων. Για την πρακτική του αντιπραγματισμού βλ. ενδεικτικά Schaps 2004, 34–79. Snell 1995.

της 2^{ης} χιλιετίας χρησιμοποιούνται άλλες μονάδες μέτρησης: τα βοσκήματα, οι χάλκινοι τρίποδες, λέβητες κ.α. Οι αξίες αυτές χαρακτηρίζαν τον ομηρικό κόσμο και χρησιμοποιούνταν, τόσο στον Ελλαδικό χώρο της Εποχής του Χαλκού όσο και της Εποχής του Σιδήρου.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι προκερματικές μονάδες του ελλαδικού χώρου από τις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας μέχρι και τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία, εκτός από τα χάλκινα πολύτιμα σκεύη τριπόδων και λεβήτων, εμφανίζονται και οι σιδερένιοι οβελοί, δηλαδή οι σούβλες που χρησιμοποιούνται στο ψήσιμο κρέατος, οι οποίες είχαν πολύπλευρο ρόλο και η χρήση τους κάποια στιγμή απέκτησε «χρηματική» αξία. Επίσης, πιθανολογείται ότι στην Αθήνα των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ., τα πρόστιμα και οι πληρωμές γίνονταν σε ζυγίζόμενο άργυρο, το *στάσιμον*, πρακτική δηλαδή η οποία θύμιζε το “Hacksilber”. Τέτοιες πρακτικές εξελίχθηκαν σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ανάγκη δημιουργίας σταθερού μέσου συναλλαγών. Συγκεκριμένα, εξαιτίας της ραγδαίας εμπορευματοποίησης της οικονομίας στον 7^ο αι. π.Χ. και των κατάλληλων συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί στη Λυδία, όπως η ισχυρή κεντρική εξουσία, το εμπόριο και η αφθονία του πολύτιμου υλικού από τον Πακτωλό ποταμό είχαν ως αποτέλεσμα, στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.–πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., την κοπή και την πιστοποίηση του κερματόμορφου νομίσματος. Στη συνέχεια, οι Αιγινίτες, επειδή ήταν κάτοικοι άγονης γης, είχαν αναπτύξει την τέχνη της ναυσιπλοΐας και δεν άργησαν να γνωρίσουν την πρακτική της νομισματοκοπίας, την οποία υιοθέτησαν άμεσα, κόβοντας το 580–570 π.Χ. τις πρώτες αργυρές «χελώνες». Λίγο αργότερα, το 560–550 π.Χ. οι Αθηναίοι έκοψαν τα δικά τους αργυρά «Wappenmünzen». Σταδιακά πια το νόμισμα κυκλοφόρησε σε όλο τον αρχαίο κόσμο.

Τέλος στο τρίτο μέρος η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην Κρήτη. Κατά τον 9^ο αι. π.Χ. μια αριστοκρατική ελίτ Κνωσιέων είχε πρόσβαση σε ξένες πηγές πολύτιμου μετάλλου, με το οποίο κατασκεύαζαν πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία δώριζαν μεταξύ τους. Επίσης, ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. έως και τον 6^ο αι. π.Χ. εμφανίζονται οι οβελοί κυρίως σε τάφους πολεμιστών, ενώ οι λέβητες και οι τρίποδες, όπως αποδεικνύεται μέσα από τα επιγραφικά κείμενα κρητικών πόλεων, χρησιμοποιούνταν για τον υπολογισμό ποινών σε κρητικές πόλεις του ύστερου 7^{ου}–3^{ου} αι. π.Χ. όπως μαρτυρούν τα επιγραφικά κείμενα κρητικών πόλεων. Ωστόσο, παρόλο που η πρακτική της κοπής νομισμάτων εισάγεται κατά το δεύτερο τέταρτο

του 5^{ου} αι. π.Χ., το νόμισμα είναι ήδη γνωστό στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. στο πλαίσιο ενός εμπορίου σχετικά περιορισμένης κλίμακας: το αιγινήτικο νόμισμα φαίνεται πως κάλυπτε τις σχετικά χαμηλές ανάγκες των κρητικών πόλεων για νόμισμα. Κατά τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. δόθηκε διαφορετική στροφή στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων, προέκυψε νέος πλούτος μέσα από μισθοφορικές πληρωμές, δραστηριότητα εμπόρων και πειρατών και οι περισσότερες κρητικές πόλεις στράφηκαν στην κοπή νομίσματος για να καλύψουν τις νέες τους ανάγκες.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να απαντηθεί όσο το δυνατόν πληρέστερα το κύριο ερώτημα που απασχολεί την εργασία, για το ποιες ήταν οι προνομισματικές μονάδες από τον 11^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. οι οποίες βρίσκονταν σε κυκλοφορία στον ελλαδικό χώρο και την Κρήτη. Από αυτό το βασικό ερώτημα προκύπτουν άλλα υποερωτήματα, τα οποία πολλοί μελετητές καθόλη τη διάρκεια του 20^{ου} και 21^{ου} αι. προσπαθούν από διαφορετική οπτική να προσεγγίσουν. Στην παρούσα εργασία τίθενται τα εξής ερωτήματα: ποιες ήταν οι κοινωνικο-πολιτειακές εξελίξεις σε μεγάλα κέντρα του ελλαδικού χώρου και την Κρήτη και ποιες ήταν οι επιδράσεις τους στα προκερματικά θέματα; Οι σιδερένιοι οβελοί υπήρξαν πρόγονοι του νομίσματος; Αν ναι, είχαν χρήση ευρέως κυκλοφορούμενης «χρηματικής» μονάδας στον αρχαίο κόσμο; Άλλα πολύτιμα αντικείμενα, όπως οι λέβητες και οι τρίποδες, εκτός από σύμβολα κύρους είχαν και «χρηματική» χρήση και αν ναι, σε τι βαθμό κυκλοφορούσαν; Εκτός από τα πολυσυζητημένα πολύτιμα σκεύη των οβελών, των τριπόδων και των λεβήτων, υπήρχαν και άλλες μονάδες που εξυπηρετούσαν παραπλήσιους «χρηματικούς» σκοπούς; Και τέλος, ποιος ήταν ο ρόλος της Κρήτης στην προκερματική οικονομία σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και την ανατολική Μεσόγειο;

1. Η Ιστορία της Έρευνας

Πολύ σημαντικό αλλά και αρκετά εκτενές, τόσο γεωγραφικά, από την Εγγύς Ανατολή μέχρι την Ιταλική χερσόνησο, όσο και χρονικά, από την 3^η χιλιετία π.Χ. μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ., είναι το έργο των ερευνητών που έχει γίνει στις προκερματικές μονάδες συναλλαγής. Συνεπώς, είναι αδύνατο να παρουσιαστούν στον βασικό κορμό της ιστορίας της έρευνας όλες οι σχετικές, με το θέμα, μελέτες. Ωστόσο, το σύνολο της βιβλιογραφίας εξετάζεται αναλυτικά στα επιμέρους κεφάλαια και περιλαμβάνεται στη γενική βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας.

Αρχικά, το 1892 ο Ridgeway με το έργο του *The Origin of Currency and Weight Standards*¹³ εντόπισε την απαρχή των μονάδων μέτρησης αξιών και σταθμητικών κανόνων στα περισσότερα μέρη του προϊστορικού και ιστορικού αρχαίου κόσμου, προσφέροντας σημαντικά στοιχεία για την περαιτέρω μελέτη της ιστορίας των προκερματικών πρακτικών και της νομισματικής επιστήμης. Το 1902 δημοσιεύτηκε η ανασκαφή του Ηραίου του Άργους από τον Waldstein,¹⁴ του επικεφαλής της Αμερικάνικης Αρχαιολογικής Σχολής, η αρχαιολογική σκαπάνη της οποίας έφερε στο φως τους γνωστούς οβελούς σε δέσμες πολλαπλάσιων του έξι και το λεγόμενο «σιδηρό κανόνα», ευρήματα τα οποία στάθηκαν η αιτία για να ξεκινήσει η έρευνα για την καταγωγή της ελληνικής δραχμής και του οβολου. Στη συνέχεια, ο Σβορώνος γνωρίζοντας, μέχρι το 1906, όλα τα ανασκαφικά και φιλολογικά δεδομένα, στο άρθρο του «Μαθήματα Νομισματικής» συγκέντρωσε και ερμήνευσε όλες τις προκερματικές μονάδες «Τα πρώτα νομίσματα»: Αφού ξεκίνησε με τις αναφορές στις φιλολογικές πηγές, στη συνέχεια προχώρησε στους πελέκεις και ημιπελέκεις, τα ομηρικά «χρυσοῖο τάλαντα¹⁵», τους Πελάνους, τους οβελούς σιδηρούς, τον «Κανόνα Οβελίσκων», τους τρίποδες και τους λέβητες της Κρήτης¹⁶ κ.α. Το 1924 ο Seltman στο έργο του *Athens, Its History and Coinage Before the Persian Invasion*¹⁷, στα κεφάλαια I και XV, εξέτασε τα χάλκινα τάλαντα ως προκερματικές μονάδες του

¹³ Ridgeway 1976, με αρχική έκδοση του έργου το 1892.

¹⁴ Waldstein 1902.

¹⁵ *Ιλιάδα* I 122. I 264. Σ 508. Ψ 269. Ψ 614. *Οδύσσεια* δ 129. δ 526. θ 393.

¹⁶ Σβορώνος 1906, 153 κ.ε.

¹⁷ Seltman 1924, 1–5, 112–127.

προϊστορικού κόσμου της Εποχής του Χαλκού και στηριζόμενος στο έργο του Ridgeway¹⁸ εξίσωσε αξίες βοδιών με χρυσά και χάλκινα τάλαντα και εντόπισε τις μετέπειτα επιβιώσεις των προϊστορικών χρυσών και των χάλκινων ταλάντων στο σταθμητικό σύστημα της νομισματοκοπίας κ.α.

Στη συνέχεια, όσο οι ανασκαφές προχωρούσαν, νέο υλικό συμπλήρωνε την εικόνα των χρησιμοποιούμενων προκεραμικών μονάδων του ελλαδικού χώρου. Χαρακτηριστικές είναι εργασίες του Courbin, ο οποίος μετά την ανακάλυψη στον τάφο του Άργους οβελών σε δωδεκάδα και σε συνδυασμό με τους οβελούς του Ηραίου του Άργους, υποστήριξε τη «χρηματική» χρήση των οβελών¹⁹. Αποψη την οποία υποστήριξε και η Οικονομίδου²⁰, η οποία στην ερώτηση εάν οι οβελοί ήταν μαγειρικοί ή είχαν «χρηματική» αξία, απάντησε ότι, επειδή οι οβελοί ήταν σκεύη ευρέως διαδεδομένα και πάντα χρήσιμα, χρησίμευαν και ως «χρηματική» μονάδα στις συναλλαγές, άρα είχαν χρήση τόσο πρακτική όσο και «χρηματική». Πολλοί ακόμη οβελοί σε διάφορες θέσεις του ελλαδικού χώρου²¹ και ευρύτερα στην Ιταλία²² και την Κύπρο²³ ήρθαν στο φως ενίοτε συνοδευόμενοι από επιγραφικές μαρτυρίες²⁴, αλλά έως σήμερα η νομισματική κοινότητα εξακολουθεί να αναζητεί την πραγματική τους χρήση, όπως και των άλλων προκεραμικών μονάδων. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν άρθρα σύγχρονων μελετητών, όπως της Strøm²⁵, η οποία μελέτησε τους οβελούς των περισσότερων ιερών του ελλαδικού χώρου παραθέτοντας όλη τη σχετική βιβλιογραφία και επισημαίνοντας τελικά ότι μονάχα στα ιερά απαντά ο όρος «δραχμή», ο οποίος συνδέεται άμεσα με τους σιδερένιους οβελούς μέσα σε ένα πλαίσιο πρωτονομισματικών αξιών²⁶. Επίσης, η von Reden²⁷ επιχείρησε να

¹⁸ Seltman 1924, 3, σημ. 3.

¹⁹ Courbin 1983, 149–156. Courbin 1959, 209–233. Courbin 1957, 322–383.

²⁰ Οικονομίδου 1969, 436–441.

²¹ Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 368, όπου βασική σχετική βιβλιογραφία. Strøm 1992β, 42, σημ. 10. Porpham, Touloura, Sackett 1982, 240. Καραγιώργης 1974, 169.

²² Kron 1971, 131 κ.ε.

²³ Karageorghis 1983, 61, αρ. κατ. 16–18, παράρτημα IV, πίν. LXIII, σχέδ. LXXXVIII. Karageorghis 1974α, 168 κ.ε. Karageorghis 1972, 161 κ.ε. Karageorghis 1970, 35 κ.ε. Karageorghis 1967, 275 κ.ε. Karageorghis 1963α, 29 κ.ε. Karageorghis 1963β, 265 κ.ε. Karageorghis 1963γ, 498 κ.ε.

²⁴ Strøm 1992β, 49. Roehl 1882, 66 κ.ε. Jeffery 1990, 123.

²⁵ Strøm 1992β, 49. Roehl 1882, 66 κ.ε. Jeffery 1990, 123.

²⁶ Strøm 1992β, 41 κ.ε.

²⁷ Strøm 1992β, 50.

προσεγγίσει εκ νέου την καταγωγή του νομίσματος ερευνώντας τα κείμενα της κρητικής νομοθεσίας που προέβλεπαν την απόδοση λεβήτων και τριπόδων ως μέσων ποινών, τις αιχμές βελών από τον Εύξεινο Πόντο, τους χάλκινους και σιδερένιους οβελούς και τις αξίες του ομηρικού κόσμου.

Ο Kroll²⁸, με μεγάλο μελετητικό έργο γύρω από τις προκερματικές πρακτικές του ελληνικού αρχαίου κόσμου, ακολουθεί ως βασική θεωρία ότι το ελληνικό νόμισμα γεννήθηκε μέσα από τον ζυγίζόμενο άργυρο, ο οποίος κατάγεται από την Εγγύς Ανατολή και προσαρμόστηκε σε ένα ήδη υπάρχον σύστημα αξιών βασισμένο στους σιδερένιους οβελούς²⁹. Εντελώς αντίθετη θεωρία διατύπωσε ο Schaps³⁰, ο οποίος υποστηρίζει ότι η μετάβαση στο νόμισμα στον ελλαδικό χώρο δεν πραγματοποιήθηκε μέσα από την πρακτική “Hacksilber”, αλλά απευθείας από τους σιδερένιους οβελούς και τους χάλκινους λέβητες³¹. Ο Schaps επίσης, σε μια μονογραφία που δημοσιεύτηκε το 2003 με τίτλο *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*³², εξέτασε τις προκερματικές πρακτικές από τον προϊστορικό κόσμο της Εγγύς Ανατολής και του ελλαδικού χώρου και την εμφάνιση των πρώτων νομισμάτων και ανέλυσε τις εκφάνσεις εκχρηματισμού των κοινωνιών.

Ο Le Rider το 2001 στη μονογραφία με τίτλο *La Naissance de la Monnaie*: ανέλυσε στα κεφ. I και II τις προκερματικές μονάδες και την οικονομία, ξεκινώντας από τη Μεσοποταμία του 2500 π.Χ., και κατέληξε στη νομισματοκοπία σε ήλεκτρο της Λυδίας στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. Η Nicolet–Pierre το 2002 στο κεφ. 5 (*La monnaie avant les monnaies*) της μονογραφίας *Numismatique Grecque*, ξεκίνησε από την 3^η χιλιετία π.Χ. στην Εγγύς Ανατολή και κατέληξε στα πρώιμα νομίσματα του Ελλαδικού χώρου, παρουσιάζοντας όλα τα κυκλοφορούμενα μέσα συναλλαγών. Επίσης, μια μονογραφία σχετική με προκερματικά θέματα είναι του Seaford, *Money and the Early Greek Mind*. Στο πρώτο μέρος εξέτασε την επινόηση του κερματόμορφου νομίσματος, αρχίζοντας από τις μεθόδους συναλλαγών του ομηρικού

²⁷ Von Reden 1997, 156 κ.ε. όπου ενότητα με τίτλο I. The origins of coinage—again.

²⁸ Kroll 2008α, 17–24. Kroll 2008β, 37–48. Kroll 2003, 313–320. Kroll 2001, 77–91. Kroll 1998, 225–230.

²⁹ Kroll 2001, 88.

³⁰ Schaps 2001, 93–103.

³¹ Schaps 2001, 96–97. Kroll 2005, 344–346, όπου η κρητική του Kroll απέναντι στον Schaps.

³² Για κριτικές στο έργο του Schaps βλ. Kroll 2009, 6.

κόσμου, τις θυσιαστήριες πρακτικές, τις προκερματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Εγγύς Ανατολής και συνέχισε στα δεδομένα που τελικά οδήγησαν στην κοπή νομίσματος. Μια αρκετά πρόσφατη μονογραφία της Van Driessche, του 2009, με τίτλο *Études de métrologie Grecque I, Des étalons Pré-monétaires au Monnayage en Bronze*, όπου (στο μέρος I: Aux Origines des Grandeurs Monétaires Grecques) εξετάζει την καταγωγή και την εξέλιξη των ελληνικών «χρηματικών» μονάδων από τα τάλαντα, τους στατήρες, τους οβελούς, τους λέβητες κ.α. μέχρι τις «χρηματικές» μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. Επίσης, στον τόμο που εκδόθηκε το 2009 από την International Numismatic Society³³, ο Kroll στο άρθρο του με τίτλο “Monetary Instruments in Antiquity before Coinage”³⁴, παρουσιάζει όλες τις μελέτες για την προκερματική οικονομία των ετών 2002–2007.

Στην Κρήτη από τις ανασκαμμένες θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί οβελοί, τα καλύτερα δημοσιευμένα παραδείγματα προέρχονται από την Κνωσό³⁵, την Ελεύθερνα³⁶, το Καβούσι³⁷ και τον Κοιμό³⁸, ενώ σημαντικό είναι το έργο καταγραφής επιγραφικών κειμένων κρητικών πόλεων, *Inscriptiones Creticae*³⁹ από όπου προκύπτουν όλες οι πληροφορίες για τη χρήση των λεβήτων και των τριπόδων ως μέσων επιβολής προστίμων. Τέλος, με ένα άρθρο του 2006, ο Κοτσώνας⁴⁰, με τίτλο “Wealth and Status in Iron Age Knossos”, επαναπροσεγγίζει ένα γνωστό υλικό κοσμημάτων και τεχνουργημάτων των γεωμετρικών χρόνων, από τον τάφο 2 στο νεκροταφείο του Τεκέ στην Κνωσό, από το οποίο συμπεραίνει πως υπήρχε μια αριστοκρατική ελίτ στην Κνωσό, μέλη της οποίας είχαν ταφεί στον Τεκέ. Η συγκεκριμένη ομάδα είχε πρόσβαση σε ξένες πηγές πολύτιμων μετάλλων, όπως

³³ Amandry, Bateson 2009.

³⁴ Kroll 2009, 5–8.

³⁵ *KNC* II, 591–592, βλ. παρακάτω 109–110.

³⁶ Σταμπολίδης 2008, 116–117, εικ. 65. Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 366, 367. Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 258–259, αρ. κατ. 323. Σταμπολίδης 1994, 107, αρ. κατ. 58, πίν. XXIII, βλ. παρακάτω 112–114.

³⁷ Boardman 1971, 6–7, πίν. Γ'–Δ', βλ. παρακάτω σελ. 111.

³⁸ *Kommos* IV.1, 54, 56, 363, 368–369, 416, 686, αρ. κατ. 43. *Kommos* IV.2, πίν. 5.27, 5. 30, αρ. κατ. 43.

³⁹ *ICret* I,VIII.5^{a,b}. *ICret* IV 14 g–p, I, 2. Jeffery 1990, 313. Koerner 1993, 325–330, 369–371, αρ. κατ. 87, 121. Van Effenterre και Ruzé 1994, 59–63, 309–311, αρ. κατ. I. 12, 82. Von Reden 1997, 158, 162, σημ. 24–25, 54–55. *SEG* XXXV, 266–268, αρ. κατ. 991.

⁴⁰ Kotsonas 2006.

χρυσό και ήλεκτρο και παρήγγελε σε τοπικό εργαστήριο κοσμηματοτεχνίας την κατασκευή κοσμημάτων, τα οποία στη συνέχεια τα μέλη αυτής της αριστοκρατικής τάξης δώριζαν μεταξύ τους κατά το ομηρικό πρότυπο και αποτελούσαν σύμβολα πλούτου που τα εξίσωναν κοινωνικά.

2. Η Εποχή του Χαλκού

α. Οικονομικές σχέσεις πληθυσμών της ανατολικής Μεσογείου

Στην πρώιμη μυκηναϊκή εποχή είναι γνωστά τα ταξίδια μυκηναίων εμπόρων προς τη Συρία, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο και αυτοί οι εμπορικοί δεσμοί ενδυναμώθηκαν κατά την περίοδο της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη, καθώς οι Μυκηναίοι έγιναν οι κυρίαρχοι των προηγούμενων Μινωικών αποικιών και των εμπορικών λιμανιών⁴¹. Στην Αίγυπτο, γύρω στο 1520 π.Χ., ήταν γνωστή η γλώσσα των Keftiu⁴², ενώ πόλεις, όπως η Κνωσός, η Αμνισός, η Πύλος και άλλες, εμφανίζονται στις αιγυπτιακές επιγραφές⁴³. Στη συνέχεια, η περίοδος μεταξύ του 1400 και του 1200 π.Χ. για την ανατολική Μεσόγειο⁴⁴ έχει ονομαστεί μυκηναϊκή εποχή, καθώς το εμπόριο είχε ως επίκεντρο τη μοναρχία των Αχαιών και μέσω του εμπορίου, ο πολιτισμός της μυκηναϊκής Ελλάδας εξαπλώθηκε σε όλη την «Εγγύς Ανατολή»⁴⁵. Σημαντική μυκηναϊκή παρουσία σημειώθηκε στην Ουγκαρίτ⁴⁶, όπου υπήρχε μια αποικία εμπόρων, αποτελούμενη από Ίωνες της Καρίας, Κύπριους της Αλασίας, Κρήτες Μυκηναίους και Μιλήσιους της Μικράς Ασίας, οι οποίοι μιλούσαν πολλές γλώσσες και αντάλλασσαν τα προϊόντα τους. Συνήθως, τα εξαγώγιμα προϊόντα του μυκηναϊκού κόσμου ήταν αγγεία, αποθηκευτικοί πίθοι ή ψευδόστομοι αμφορείς με λάδι, σφυρήλατα χάλκινα όπλα, ιδιαίτερα ξίφη και εγχειρίδια. Σε αντάλλαγμα αυτών έπαιρναν χαλκό, κασσίτερο και κρασί από τη Χαναάν, χαλκό από τα κυπριακά ορυχεία, ελεφαντοστό, μπαχαρικά και υφάσματα βαμμένα με πορφύρα από τα παράλια της Χαναάν, καθώς και φαγεντιανή, αλάβαστρο και χρυσό από την Αίγυπτο. Συνεπώς, οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Μυκηναίων και πληθυσμών της

⁴¹ Κάντα 2003, 20–40. Redford 1992, 242, σημ. 6, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

⁴² Sakellarakis, Sapouna–Sakellarakis 1984, 197 κ.ε.

⁴³ Redford 1992, 241, σημ. 5.

⁴⁴ Κάντα 1998, 30–52.

⁴⁵ Κάντα 2003, 23–37. Στις Σκάλες Παλαιπάφου κατά το δεύτερο μισό του 11^{ου} αι. π.Χ. ανακαλύφθηκε ένας χάλκινος οβελός με χαραγμένο το αρκαδικό όνομα «Οφέλτης» σε κυπρομινωική γραφή, στοιχείο σημαντικό που επιβεβαιώνει τη μετακίνηση των Αχαιών κατά το 12^ο αι. π.Χ. προς την Κύπρο, βλ. Karageorghis κ.ά. 2014, 62. Karageorghis 1983, 61, αρ. κατ. 16–18, παράρτημα IV, πίν. LXIII, LXXXVIII. Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με φωνητική απόδοση και ερμηνεία του ονόματος βλ. Deger–Jalkotzy 1994, 11 κ.ε.

⁴⁶ Palyvou 2008. Κάντα 2003, 31–35.

Εγγύς Ανατολής στηρίχτηκαν στον αντιπραγματισμό, παρότι στην Εγγύς Ανατολή ήταν γνωστή η χρήση του ζυγίζομενου μετάλλου, η οποία, όπως φαίνεται, δεν χρησιμοποιήθηκε, προφανώς γιατί ο ελληνικός πληθυσμός χρειαζόταν να εισάγει συγκεκριμένα αγαθά που ήταν δυσεύρετα στον ελλαδικό χώρο, για τα οποία δεν είχε να προσφέρει πολύτιμο μέταλλο, αλλά λάδι κ.ά.

Το τέλος της Εποχής του Χαλκού, στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ., σηματοδοτείται από τις φυλετικές και πολιτικές ανακατατάξεις τις οποίες προκάλεσαν στη Μεσόγειο οι μετακινήσεις των λαών της θάλασσας⁴⁷. Η παραγμένη αυτή περίοδος συνδέεται με την εμφάνιση των Λαών της Θάλασσας στην Αίγυπτο⁴⁸, η οποία τερματίστηκε επί Ραμσή Γ'. Η επιθετικότητα των Λαών της Θάλασσας και η απεγνωσμένη αναζήτηση γης για εγκατάσταση οδήγησε σε έλλειψη ασφάλειας, δυσχέρανε τα υπερπόντια ταξίδια και τις εμπορικές επαφές, με αποτέλεσμα περιοχές οι οποίες στήριζαν την οικονομία τους στο εμπόριο, όπως η Ουγκαρίτ και τα ακμάζοντα κέντρα του μυκηναϊκού Αιγαίου, να γνωρίσουν τον οικονομικό μαρασμό και τελικά να καταρρεύσουν⁴⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή τοποθετεί η αρχαία παράδοση την άλωση της Τροίας από τους Έλληνες, καθώς και την πολύχρονη περιπλάνηση και τη γεμάτη προβλήματα επάνοδο των νικητών στην πατρίδα τους. Η μνήμη της δύσκολης αυτής περιόδου διατηρείται στα μεταγενέστερα κείμενα τόσο στον ελλαδικό χώρο με τα ομηρικά έπη όσο και στη Συροπαλαιστίνη με τα βιβλικά κείμενα⁵⁰. Ωστόσο, παρόλη την αναταραχή και την ανασφάλεια στους θαλασσινούς δρόμους κατά το 12^ο και 11^ο αι. π.Χ. οι παραδοσιακές θαλάσσιες διαδρομές δεν ξεχάστηκαν και σταδιακά, όπως αποδεικνύει η παρουσία

⁴⁷ Sandars 2001.

⁴⁸ Για τις σχέσεις Αιγύπτου με την Κρήτη και το υπόλοιπο Αιγαίο βλ. Redford 1992, 242–256.

⁴⁹ Τα αίτια κατάρρευσης της Ουγκαρίτ και των υπόλοιπων μυκηναϊκών κέντρων δεν αναζητούνται μονάχα σε εξωγενείς παράγοντες. Στη Συροπαλαιστίνη δεν έλειπαν και τα εσωτερικά προβλήματα, αφενός γιατί οι κάτοικοι δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις πολεμικές δραστηριότητες για να μπορούν να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους, αφετέρου γιατί ο συγκεντρωτισμός του ανακτόρου που βασιζόταν στην ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και την επιβολή βαριάς φορολογίας στους παραγωγούς, φαίνεται ότι εξάντλησε τα αγροτικά στρώματα και απομάκρυνε τους καλλιεργητές από τη γη. Όσον αφορά στον μυκηναϊκό πολιτισμό, τα αίτια της κατάρρευσής του, πέρα από την εμφάνιση των Λαών της Θάλασσας, έχουν αποδοθεί στην επέλαση των Δωριέων, τις κλιματικές αλλαγές, τους σεισμούς και σε προβλήματα διοίκησης βλ. Chadwick 1997, 377. Μπουρνιά–Σημαντώνη 1997, 18–23.

⁵⁰ Σταμπολίδης 2003, 52. Redford 1992, 250–256.

αρχαιολογικών ευρημάτων, άρχισε και πάλι η κινητικότητα των πληθυσμών στην ανατολική Μεσόγειο⁵¹.

β. Το «χρήμα» στην Εγγύς Ανατολή

i. Εισαγωγή

Ως χρήμα⁵², ορίζεται όχι μόνο το νόμισμα, αλλά και εννοείται το οικονομικό αγαθό που είναι κοινά αποδεκτό σε μια κοινωνία για να αποτελέσει μέσο πληρωμών και συναλλαγών, μέτρο υπολογισμού αξιών και μονάδα αποθέματος πλούτου. Ορισμένους ή και όλους αυτούς τους ρόλους τους διαδραμάτισαν ορισμένα αγαθά, ιδίως τα μέταλλα, πολύ πριν από την εμφάνιση του νομίσματος.

⁵¹ Ο Σταμπολίδης 1998, 107 υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε περίοδος απομόνωσης για την Κύπρο, την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα και ότι ο χαρακτηρισμός της περιόδου ως «σκοτεινής» θα πρέπει να διαφοροποιηθεί όταν και η ανασκαφική έρευνα θα έχει να προσθέσει περισσότερα στοιχεία για την περίοδο του 11^{ου} και του 10^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, ο ίδιος ο ερευνητής (Σταμπολίδης 2003, 42) επισημαίνει τα εξής: «...Βέβαια οι αναταραχές αυτές και οι μετακινήσεις μπορεί να είχαν δημιουργήσει αναμφίβολα μιαν ανασφάλεια στις επικοινωνίες της ανατολικής Μεσογείου στη διάρκεια του 12^{ου} και του 11^{ου} αι. π.Χ., που με τη σειρά της επέφερε τη μείωση των επαφών, αλλά από τα στοιχεία που διαθέτουμε έως σήμερα, φαίνεται να μην αποκόπησαν οι οδοί επικοινωνίας. Ή ακόμα κι αν συνέβη κάτι τέτοιο για ένα μικρό χρονικό διάστημα, οι παραδοσιακοί δρόμοι δεν ξεχάστηκαν. Παρά τους συνεπαγόμενους κινδύνους–καιρικούς, πειρατείας, άρνησης ελλιμενισμού κλπ.,–μικρότερες ή μεγαλύτερες θαλάσσιες διαδρομές από την Κύπρο προς τη συροπαλαιστινιακή ακτή ή το αντίθετο, ή από την Κύπρο προς τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη ή τα Δωδεκάνησα και το Αιγαίο και το αντίθετο, φαίνεται ότι βελτιώνονταν συν τω χρόνω. Θεωρώ μάλιστα αρκετά δύσκολο να σταμάτησαν εντελώς οι επικοινωνίες ακόμα και σε μακρινότερες περιοχές, ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς ότι ένα τμήμα της άρχουσας τάξης (élite) του μυκηναϊκού κόσμου μαζί με πολεμιστές, τεχνίτες και θαλασσόλυκους, μετανάστευσε και εγκαταστάθηκε στην Κύπρο. Οι Μυκηναίοι θαλασσόλυκοι, που οδήγησαν τους συντοπίτες τους στην Κύπρο μαζί με το αντίστοιχο ντόπιο δυναμικό, που δρούσε πάνω στο νησί, έχοντας κοινά ενδιαφέροντα για τη συνέχιση του εμπορίου, από τη μια, και την ανεύρεση μεταλλευμάτων, από την άλλη, καθώς επίσης, γνωρίζοντας τους θαλάσσιους δρόμους, είναι πολύ πιθανό ότι προκάλεσαν την ανανέωση των επαφών και ιδιαίτερα με τις περιοχές εκείνες του ελλαδικού χώρου, που, εκτός από την Κρήτη–δεν υπέφεραν ιδιαίτερα από τις μεταβολές, τις οποίες επέφεραν η πτώση των μυκηναϊκών κέντρων και οι μετακινήσεις των πληθυσμών, όπως λ.χ. η Εύβοια και η Αττική». Πρβλ. Κάντα 2003, 40.

⁵² Για το θέμα βλ. παραπάνω σημ. 7, 11.

Πριν από την επινόηση του νομίσματος, οι πληθυσμοί της Εγγύς Ανατολής⁵³ (**Χάρτ.1.**) κατά την Εποχή του Χαλκού, είχαν εξελίξει τις οικονομικές τους συναλλαγές σε τέτοιο βαθμό, ώστε σε καμία περίπτωση να μην μπορούν οι κοινωνίες τους να θεωρηθούν ως μη «εγχρήματες»⁵⁴. Είχαν εισαγάγει μέτρα και είχαν εξελίξει την έννοια του «χρήματος» πολύ πριν από την κοπή νομίσματος. Εάν η Λυδία υπήρξε ο τόπος «γέννησης» του νομίσματος και η Ελλάδα το λίκνο του, τότε σίγουρα η Εγγύς Ανατολή ήταν ο πρόγονός του⁵⁵. Επίσης, η ιδέα του νομίσματος συχνά θεωρείται ασιατικής σύλληψης,⁵⁶ αφού το “Hacksilber”⁵⁷ (**εικ.1.**) βρίσκεται ένα στάδιο πριν από το νόμισμα. Συνεπώς, το θέμα της παρούσας μελέτης είναι οι προκερματικές μονάδες που χρησιμοποιήθηκαν από τον 11^ο αι. π.Χ. μέχρι περίπου και την ώριμη πολιτειακά αρχαϊκή κοινωνία⁵⁸ του 6^{ου} αι. π.Χ. (και για την Κρήτη έως και τον 5^ο αι. π.Χ.). Είναι αναγκαίο να παρουσιαστούν και οι προκερματικές μονάδες και οι σχετικές πρακτικές που ήδη χρησιμοποιούνταν σε συγκεκριμένες περιοχές της Εγγύς Ανατολής⁵⁹, όπως στη Μεσοποταμία⁶⁰, την Ουγκαρίτ⁶¹ και την Αίγυπτο⁶²,

⁵³ Για ορισμό των περιοχών που περιλαμβάνει η Εγγύς Ανατολή βλ. Hoffman 1997, 21, σημ. 5, όπου αναφέρει ότι η περιοχή της Εγγύς Ανατολής περιλαμβάνει την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Συρία, το Ιράκ, τμήμα του Ιράν και της Ανατολίας.

⁵⁴ Schmandt-Besserat 2010. Schaps 2004, 44, σημ. 47. Foster, Laffineur 2003. Smith 1922.

⁵⁵ Seaford 2004, 69–87, κεφ. 4, *Greece and the ancient Near East*.

⁵⁶ Van Alfen 2012, 14, σημ. 4–5. Michailidou 2003, 302, σημ. 7. Snell 1990, 1490.

⁵⁷ Με τον όρο “Hacksilber” οι νομισματολόγοι εννοούν κομμάτια αργύρου διαφόρων μορφών τα οποία χρησιμοποιούνταν στις συναλλαγές: ο Van Alfen 2012, 14, σημ. 4–6, υποστηρίζει ότι οι πληθυσμοί του Αιγαίου ήταν αρκετά εξοικειωμένοι με την προκερματική πρακτική του “Hacksilber”, η οποία συνέχισε να χρησιμοποιείται παράλληλα με το νόμισμα, όπως δείχνουν «θησαυροί» από μακρινές γεωγραφικά περιοχές του ελληνικού κόσμου (σημ. 5), μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Kletter 2004, 209. Michailidou 2003, 302. Balmuth 2001, 9–13. Συχνά, ιδιαίτερα παλαιότερα, ερμήνευαν «θησαυρούς» τέτοιου τύπου ως υλικό που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες κοσμημάτων, ωστόσο τελευταία υποστηρίζεται η προκερματική τους χρήση βλ. Kotsonas 2006, 154, σημ. 15. Balmuth 1974–1975, 298, όπου και σχετική βιβλιογραφία για «θησαυρούς» της Εποχής του Σιδήρου. Για περιγραφή του περιεχομένου «θησαυρών», βλ. Thompson 2003, 69–78, εικ. 2–12, που αναφέρεται στην πρακτική της χαραγμένης, σε μορφή σοκολάτας πλάκας μετάλλου, από την οποία εύκολα κόβονταν κομμάτια προκαθορισμένης αξίας.

⁵⁸ Βλ. σχετικά Austin, Vidal-Naquet 1998, 77 κ.ε., όπου σχολιάζεται η αρχαϊκή εποχή και η ανάπτυξη της πόλεως.

⁵⁹ Seaford 2004, 68 κ.ε. Kroll 2003, 313 κ.ε. Le Rider 2001, 1–39. Muhly 1977, 73 κ.ε.

⁶⁰ Hendin 2007. Widell 2005, 388–400. Hafford 2005, 345–387. Seaford 2004, 318–337, σημ. 4–5. Schaps 2004, 42–53, εικ. 3. Kroll 2003, 313. Postagate 1992, 200–5. Nemet-Nejat, Karen Rhea 1998,

αλλά και σε περιοχές του ελλαδικού χώρου⁶³, ώστε η προσέγγιση της μελέτης των προκεραματικών πρακτικών των ιστορικών χρόνων να είναι σφαιρική (ολόπλευρη).

ii. Μεσοποταμία

Στη Μεσοποταμία τα μέταλλα και τα αγαθά χρησιμοποιούνταν στις οικονομικές συναλλαγές με τέτοιο τρόπο, ήδη από την ύστερη 3^η χιλιετία π.Χ.–δυναστεία Ur III⁶⁴ και αργότερα, ο οποίος παραπέμπει στις νεότερες νομισματικές κοινωνίες των αναπτυγμένων πόλεων–κρατών του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵. Μέσα από λεπτομερείς καταλόγους βιβλίων εσόδων και εξόδων εμπόρων, παρέχονται σαφείς πληροφορίες για την οικονομία της περιοχής⁶⁶. Το κριθάρι, ο άργυρος και ο χρυσός, δεν αποτελούσαν μόνο σταθερές μονάδες αποτίμησης αξιών, αλλά χρησιμοποιούνταν και άμεσα στις συναλλαγές, καθώς αποτελούσαν μέσο πληρωμής κοινώς αποδεκτό σε κάθε είδους αγορά⁶⁷. Οι μονάδες που χρησιμοποιούσαν για να μετρήσουν τα μέταλλα ήταν οι παραδοσιακές μονάδες μέτρησης, όπως η mina, που ισοδυναμούσε με 500 γραμμάρια και 60 shekels⁶⁸, και το τάλαντο⁶⁹, που ισοδυναμούσε με 60 minas⁷⁰. Επίσης, άλλοτε γινόταν χρήση αργύρου, για μεγάλης κλίμακας συναλλαγές, και άλλοτε κριθαριού, για μικρότερης κλίμακας. Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι

265–277. Howgego 2009, 46–47. Van de Mieroop 1997, 142 κ.ε. Van de Mieroop 1992. Powel 1990, 510.

⁶¹ Stieglitz 1979, 15 κ.ε. Balmuth 1967, 25 κ.ε.

⁶² Howgego 2009, 47. Kroll 2003, 313. Schaps 2004, 35–42. Černý 2001. Kemp 1989, 232–260, εικ. 80, 82, 84, 85, 86. Janssen 1975, 101 κ.ε. Lichtheim 1973–80.

⁶³ Van Driesschen 2009, 19. Nicolet–Pierre 2006, 1 κ.ε. Schaps 2004, 57–62. Brown 1998, 165 κ.ε. Austin, Vidal–Naquet 1998, 266. Chadwick 1997, 207. Petruso 1986, 26 κ.ε. Σβορώνος 1906, σ. 168 κ.ε., εικ. 11–14, πίν. II–IX.

⁶⁴ Γενικά για τη δυναστεία Ur III, Van de Mieroop 2004, 69–79. Garfinkle 2004, 1–30.

⁶⁵ Howgego 2009, σ. 46. Schaps 2004, 34, 44, σημ. 48. Austin, Vidal, Naquet 1998, 112 κ.ε., όπου αναπτύσσεται η μορφή των ελληνικών πόλεων–κρατών.

⁶⁶ Foster 2003, 357–361. Nemet–Nejat, Karen Rhea 1998, 265. Postgate 1992, 201, όπου παρουσιάζει ένα απόσπασμα ισολογισμού εμπόρου της δυναστείας Ur III.

⁶⁷ Schaps 2004, 44, σημ. 47.

⁶⁸ Seaford 2004, 319, σημ.6.

⁶⁹ Melville Jones 2007, 320–321, αρ. κατ. 816–820. Melville Jones 1993, 484, αρ. κατ. 816–820.

⁷⁰ Nemet–Nejat, Karen Rhea 1998, 268.

αξίες υπολογίζονταν σε άργυρο, αλλά καταβάλλονταν σε κριθάρι ή άλλα υλικά ή και αντίστροφα⁷¹.

Αν και το νόμισμα δεν είχε ακόμη επινοηθεί, η σχηματοποίηση των πολύτιμων μετάλλων και ο τρόπος χρήσης τους στις συναλλαγές παρέπεμπαν σε αυτό⁷². Συγκεκριμένα, το μέταλλο κοβόταν σε μονάδες αναγνωρίσιμης αξίας σε σχήμα δακτυλίων, σπειρών, ελασμάτων, ραβδών ή πλακών χαραγμένων σε μορφή σοκολάτας και κατά την αγοραπωλησία, με τη βοήθεια της ζυγαριάς ανταλλασσόταν ποσότητα μετάλλου αντίστοιχης αξίας⁷³ με το προϊόν⁷⁴. Πρόκειται για την πρακτική “Hacksilber”⁷⁵, η οποία είναι ευρύτερα γνωστή στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και στην Αίγυπτο και συνηθίζεται ευρύτερα πριν και μετά την επινοήση του νομίσματος⁷⁶. Σημαντικό στην προϊστορική χρηματιστική οικονομία είναι το γεγονός ότι στη Μεσοποταμία, με βασιλικό νομοθετικό διάταγμα της ύστερης 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. της βασιλείας του Ur-Nammu, ή του γιου του Shulgi, θεσμοθετήθηκε κατά κάποιο τρόπο ένας «σταθμητικός κανόνας» που ρύθμιζε τις μετρήσεις μετάλλων⁷⁷. Επίσης, από το 1738 π.Χ. και εξής απαντά σε γραπτά κείμενα και συνάγεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή της Μεσοποταμίας ότι εφαρμοζόταν η πρακτική της ζύγισης του μετάλλου και τοποθέτησής του μέσα σ’έναν σάκο από λινάτσα, ο οποίος στη συνέχεια σφραγιζόταν⁷⁸, με σκοπό την εγγύηση της ποσότητας και της ποιότητας του αργύρου (εικ.2–5). Με αυτόν τον τρόπο πιστοποιούταν το μέταλλο, όπως συνέβαινε και με το νόμισμα, με τη διαφορά ότι σφραγιζόταν το λινό ύφασμα. Για μικρότερης κλίμακας συναλλαγές η διαδικασία ήταν εύκολη: έπαιρναν από τον σάκο την

⁷¹ Schaps 2004, 44, σημ. 50.

⁷² Schaps 2004, 49. Postgate 1992, 204, εικ. 10.2.

⁷³ Για προσπάθεια θεσμοθέτησης με νόμο αξιών προϊόντων βλ. Schaps 2004, 48, σημ. 88, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁴ Postgate 1992, 203. Schaps 2004, 49, σημ. 96. Για τη χρήση του αργύρου σε όλες τις φάσεις της ιστορίας της Μεσοποταμίας, βλ. Oppenheim 1977, 86–87.

⁷⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 57.

⁷⁶ Schaps 2004, 49, σημ. 96. Balmuth 1974–1975, 298, η οποία επισημαίνει ότι η ζύγιση του μετάλλου και η χρήση του ως «χρήματος» είχε εφαρμογή και πολύ μετά την επινοήση της νομισματοκοπίας: ένας «θησαυρός» αρχαϊκών νομισμάτων, αναμειγμένων με ράβδους αργύρου, από την Αίγυπτο, καταδεικνύει τη συνέχιση της πρακτικής μέχρι τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου.

⁷⁷ Schaps 2004, 44, σημ. 48.

⁷⁸ Silver 2006, 188. Michailidou 2003, 301. Schaps 2004, 223. Vargyas 2002, 113, σημ. 11.

επιθυμητή ποσότητα μετάλλου⁷⁹. Ακόμα, γίνεται αντιληπτή η έκταση με την οποία ήταν εξοικειωμένοι οι πληθυσμοί της Εγγύς Ανατολής με την εν λόγω πρακτική, αφού και μετά την εξάπλωση της χρήσης του νομίσματος στις συναλλαγές, τα ίδια τα νομίσματα αντιμετωπίζονταν ως υλικό “Hacksilber”. Συγκεκριμένα, τα ζύγιζαν πριν από κάθε συναλλαγή και εάν κάποια μικρότερη υποδιαίρεση ήταν απαραίτητη, τα έκοβαν χωρίς κανένα δισταγμό, και τα χάραζαν βαθιά για να ελέγξουν την καθαρότητα του μετάλλου τους⁸⁰ (εικ.6).

Στη συνέχεια, από την εξέλιξη των οικονομικών πρακτικών φαίνεται ότι από την πρώιμη 2^η χιλιετία π.Χ. ο άργυρος⁸¹ είχε διευρυμένη χρήση σε πωλήσεις, μισθούς/σιτηρέσια, ενοίκια, φόρους, δάνεια, τόκους και δώρα⁸². Όπως επίσης ήταν και το βασικό μέσο χρηματοδότησης εμπορικών αποστολών, ενώ, τόσο οι ναοί όσο και τα ανάκτορα, αποθησαύριζαν τις προσόδους τους σε άργυρο (εικ.7) προσφεύγοντας στους εμπόρους για τη μετατροπή άλλων ειδών σε αυτό το πολύτιμο μέταλλο⁸³. Ακόμα, είδη, όπως το κριθάρι, ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο ορείχαλκος και ο χρυσός δεν είχαν ξεχαστεί και συνέχιζαν να προσφέρονται ως «χρήματα» στις συναλλαγές⁸⁴.

⁷⁹ Η ίδια πρακτική μαρτυρείται ξεκάθαρα και αργότερα σε άλλο «θησαυρό» του 11^{ου}–10^{ου} αι. π.Χ. από το Tel Dor, όπου μέσα σε αγγείο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ζυγισμένου αργύρου, αντίστοιχου περίπου με το ένα δέκατο έκτο του ταλάντου, καλυμμένου με σφραγισμένη λινάτσα με το ίδιο μοτίβο σκαραβαίου, από όπου συμπεραίνεται ότι όλο το περιεχόμενο ανήκε στο ίδιο πρόσωπο βλ. σχετικά Stern 2001, 20 κ.ε., πίν. 1.1–3. Στο συγκεκριμένο «θησαυρό» είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι βρέθηκαν αρκετά κομμάτια μετάλλου που πλησίαζαν πολύ το σχήμα του νομίσματος και τα οποία θεωρούνται προστάδιο της εξέλιξης του νομίσματος. Βλ. Michailidou 2003, 302. Stern 2001, 25, όπου ερμηνεύονται οι χρηματικοί σκοποί τους οποίους πιθανώς θα εξυπηρετούσε ο συγκεκριμένος «θησαυρός».

⁸⁰ Τη διαδικασία αυτή προδίδουν, για παράδειγμα, σπασμένα Αττικά ή φοινικικά νομίσματα που έχουν βρεθεί σε «θησαυρούς» σε όλη την δυτική Ασία, Vargyas 2002, 113, σημ. 10, με βιβλιογραφία για «θησαυρούς» Βαβυλώνας.

⁸¹ Για τη χρήση του αργύρου σε όλες τις φάσεις της ιστορίας της Μεσοποταμίας, βλ. Oppenheim 1977, 86–88.

⁸² Howgego 2009, 48.

⁸³ Howgego 2009, 48. Van de Mieroop 1997, 157. Van de Mieroop 1992.

⁸⁴ Nemet-Nejat Karen Rhea 1998, 265.

iii. Αίγυπτος

Η χρήση του «χρήματος», όπως περιγράφηκε παραπάνω, ήταν αναπτυγμένη⁸⁵ και στην Αίγυπτο⁸⁶, με επίκεντρο τη Φαραωνική διαχείριση, από όπου γινόταν η διάθεση των προϊόντων⁸⁷. Όλα τα αγαθά είχαν συγκεκριμένες αξίες, ενώ και το ζυγισμένο μέταλλο χρησιμοποιούταν στις συναλλαγές⁸⁸. Οι «τιμές» όλων των αγαθών αποτιμούνταν σε βάρος αργύρου και χαλκού με μονάδα μέτρησης το deben και την υποδιαίρεσή του, kibet ή kite και Shaty⁸⁹, καθώς και σε μονάδες μέτρησης όγκου σιταριού και σησαμέλαιου⁹⁰, οι οποίες χρησίμευαν ως κοινό θεωρητικό μέτρο κατά την ανταλλαγή ειδών, δηλαδή τον αντιπραγματισμό (εικ.8). Ενδιαφέρον είναι ότι, ενώ και στην Αίγυπτο απαντά το ζυγισμένο μέταλλο, δεν έχει βρεθεί ωστόσο «θησαυρός» που να ακολουθεί κάποια σταθμητική μονάδα, αλλά ούτε και ποσότητα χρημάτων που να έχει «αποθησαυριστεί» σε κάποιο σάκο, όπως είναι γνωστό για τη Μεσοποταμία.

Οι περισσότερες σχετικές πληροφορίες προέρχονται από την εποχή του Νέου Βασιλείου, δηλαδή από την 18^η έως τη 12^η δυναστεία, γύρω στο 1567–1085 π.Χ.⁹¹, από τα ανασκαφικά δεδομένα ενός οικισμού εργατών στην Deir el-Medina⁹². Η περιγραφή μιας συναλλαγής ενός αστυνομικού με έναν εργάτη παρουσιάζει εύγλωττα

⁸⁵ Michailidou 2003, 302, σημ. 3.

⁸⁶ Σημαντική συνοπτική μελέτη για τις οικονομικές πρακτικές στην αρχαία Αίγυπτο έχει γίνει από τον Kemp: Kemp 1989, 232–260, στο κεφάλαιο “The birth of economic man”.

⁸⁷ Βλ. Ο Schaps 2004, 35–36 αναφέρει ότι όλη η παραγωγή έφθανε στις αιγυπτιακές αποθήκες σε τεράστιες ποσότητες και στη συνέχεια γινόταν διαχείριση για να καλυφθούν οι ανάγκες και οι σκοποί του φαραωνικού κράτους.

⁸⁸ Kemp 1989, 248. Howgego 2009, 47. Ο Schaps 2004, 42, σημ. 44 επισημαίνει ότι οι Αιγύπτιοι δεν προετοίμαζαν τα μέταλλα με κάποιο συγκεκριμένο σταθμητικό κανόνα, αλλά τα ζύγιζαν και τα αντάλλασσαν επιτόπου. Επίσης, η Balmuth (1974–1975, 295) ισχυρίζεται ότι η διαδικασία της ζύγισης του μετάλλου για ανταλλαγή απεικονίζεται σε τοίχους τάφων της Αιγύπτου και επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα.

⁸⁹ Για επιπλέον πληροφορίες σχετικά με αυτές τις μονάδες μέτρησης, καθώς και τις αλλαγές του σταθμητικού τους κανόνα, βλ. Balmuth 1974–1975, 294–295. Schaps 2004, 36, σημ. 12.

⁹⁰ Για λεπτομερή καταγραφή όλων των αγαθών, των αξιών τους, των μονάδων μέτρησής τους, των πηγών από τις οποίες προκύπτουν, καθώς και για τη χρονολόγησή τους, βλ. Janssen 1975, 15 κ.ε. και για συνοπτική παρουσίαση της οικονομίας της Αιγύπτου κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, βλ. Schaps 2004, 35–42.

⁹¹ Schaps 2004, 35. Černý 2001, 1 κ.ε.

⁹² Kemp 1989, 248, σημ. 42.

τη διαδικασία πραγματοποίησης αγορών⁹³. Ένας αστυνομικός για να αγοράσει ένα βόδι δίνει σε έναν εργάτη έναν αμφορέα με λίπος, ο οποίος κοστίζει 30 deben, 2 χιτώνες, οι οποίοι κοστίζουν 10 deben, κάποια υπολείμματα χαλκού/ορείχαλκου που ζυγίστηκαν και κόστιζαν 5 deben και τέλος, 10 hin ελαίου λαχανικών, που κόστιζαν 5 deben. Στο σύνολο ο αστυνομικός πληρώνει στον εργάτη για ένα βόδι, 50 deben χαλκού σε είδος, ενώ στο σύνολο αναφέρει τη λέξη άργυρος, ως συνώνυμη της λέξης «χρήμα». Παρόμοια οργάνωση αξιών υπήρχε και για την αποτίμηση χειρωνακτικών εργασιών και ακατέργαστων υλικών. Είναι ασαφές εάν στον καθορισμό των αξιών το κράτος είχε κάποιο παρεμβατικό χαρακτήρα, φαίνεται όμως ότι η αγορά λειτουργούσε ελεύθερα⁹⁴. Επομένως, η αγορά της Αιγύπτου του Νέου Βασιλείου ήταν έντονα δραστηριοποιημένη, με βασικό τρόπο συναλλαγής τον αντιπραγματισμό⁹⁵, σύμφωνα όμως με ακριβώς υπολογισμένες αξίες προϊόντων, κυρίως σε μέταλλο και σε σιτάρι.

iv. Ουγκαρίτ.

Σημαντική οικονομική προκερματική δράση είχε αργότερα και η Ουγκαρίτ⁹⁶. Μια πληθώρα διοικητικών κειμένων παρέχουν πλούτο πληροφοριών σχετικά με τις αγορές και το εμπόριο στην περιοχή κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.⁹⁷. Μέσα από τις εκατοντάδες των οικονομικών κειμένων φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο ως τότε γνωστές πρακτικές συναλλαγών του προϊστορικού κόσμου, αφενός ο αντιπραγματισμός με γνωστές αξίες⁹⁸ και αφετέρου η πληρωμή σε ζυγισμένο μέταλλο

⁹³ Kemp 1989, 248, εικ. 85.

⁹⁴ Kemp 1989, 250–151.

⁹⁵ Michailidou 2003, 311, σημ. 87–88.

⁹⁶ Η Ουγκαρίτ, πόλη της περιοχής της Χαναάν, χρονολογείται από τη μέση μέχρι την ύστερη Εποχή του Χαλκού 1900–1200 π.Χ., η οποία μαζί με τη Βύβλο και τη Megiddo ήταν μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Χαναάν στη Συροπαλαιστινιακή ακτή. Η Ουγκαρίτ ανέπτυξε έντονες εμπορικές σχέσεις και με άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Aubet 2001, 21–22. Κάντα 1998, 35. Knapp 1993, 332 κ.ε. Heltzer 1978, 3 κ.ε.) και συγκεκριμένα, όσον αφορά την περίπτωση της Κρήτης σε ένα κείμενο από το Μάρι αναφέρονται ταξίδια με πλοία από την Ουγκαρίτ στην Κρήτη, Karhtor στα χαναινικά, τα οποία επιβεβαιώνονται και από την ανακάλυψη του ναυαγίου του Uluburun (Bachhuber 2006, 346, σημ. 10, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία) με το κυπριακό και χαναινικό φορτίο. Γενικά για εμπορική δραστηριότητα μετάλλων στην Ουγκαρίτ βλ. Bell 2012, 180–187.

⁹⁷ Buchholz 1999, 130–166. Heltzer 1978, 3–16, όπου αναφέρονται αναλυτικά οι πηγές των πληροφοριών.

⁹⁸ Για αναλυτικό κατάλογο των αξιών των αγαθών της Ουγκαρίτ, βλ. Heltzer 1978, 17–52.

σύμφωνα με έναν προκαθορισμένο σταθμητικό κανόνα⁹⁹. Τα μέταλλα, τα οποία χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές, ήταν κατά κύριο λόγο ο άργυρος λιγότερο ο χρυσός και ο χαλκός, ενώ οι μονάδες μέτρησης του ουγκαριτικού συστήματος ήταν το shekel, η mina και το τάλαντο¹⁰⁰.

γ. Το «χρήμα» στον Αιγαιακό χώρο

ι. Γενικά στοιχεία

Η παραπάνω εικόνα σκιαγραφεί την προκερματική οικονομία και δεν ανταποκρίνεται στην κατάσταση που επικρατούσε στον αιγαιακό κόσμο¹⁰¹. Παρόλο που σώζονται αναλυτικά οικονομικά κείμενα¹⁰², πολλά μετρικά βάρη¹⁰³, αναπτυγμένα συστήματα μέτρησης βάρους¹⁰⁴ και χωρητικότητας¹⁰⁵ για διάφορα αγαθά, όπως μέταλλα¹⁰⁶, σιτηρά, κρασί, λάδι, πόκο, πρόβατα, λινάρι, κερι, αρωματικά έλαια κ.α., στοιχεία που υποδεικνύουν έντονες συναλλαγές, ωστόσο το εμπόριο στηριζόταν στον αντιπραγματισμό. Επίσης, αν και ο χρυσός ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στα μυκηναϊκά ανάκτορα και υπήρχε έντονα η έννοια της συσσώρευσης πλούτου, δεν έχει εντοπιστεί καμία λέξη στη γραμμική Β', που να δηλώνει αγοραπωλησία, ενοικίαση ή πληρωμή με τη χρήση μετάλλου ή άλλου αγαθού, που να πλησιάζει την έννοια του «χρήματος». Οι μόνες γνωστές πληροφορίες, προέρχονται από τον ομηρικό κόσμο, η

⁹⁹ Stieglitz 1979, 15, όπου παρατίθεται πίνακας με τις αντιστοιχίες των μονάδων shekel, mina και τάλαντου στον Ουγκαριτικό, Βαβυλωνιακό, Χαναανιτικό και Αιγυπτιακό κανόνα αντίστοιχα.

¹⁰⁰ Για την αναλογία μετάλλου, βάρος μονάδας, βιβλιογραφία και άλλες πληροφορίες σχετικά με το Ουγκαριτικό Shekel βλ. Stieglitz 1979, 15, σημ. 3–4. Σχετικά με ετυμολογική προσέγγιση προκερματικών όρων και σταθμητικών κανόνων βλ. Balmuth 1974–1975, 295.

¹⁰¹ Για αντιστοιχία μινωικών με μυκηναϊκών μετρικών συστημάτων βλ. Chadwick 1997, 212–213.

¹⁰² Σχετικά με επιγραφικές μαρτυρίες βλ. Schaps 2004, 57.

¹⁰³ Για μετρικά βάρη στο Αιγαίο την εποχή του χαλκού βλ. Michailidou 2010. Rahmstorf 2010.

¹⁰⁴ Το βάρος υπολογιζόταν σε τάλαντα που ισοδυναμούσαν με 28.900 γραμ., με διπλή mina βάρους 946 γραμ., με μισή mina βάρους 241 γραμ. και με το 1/24 της minas βάρους 20.1 γραμ. Για το μινωικό και μυκηναϊκό σύστημα μετρικών βαρών, σύμφωνα με τα αντίστοιχα ιδεογράμματα της γραμμικής Β', βλ. σχετικά Petruso 1986, 27. Chadwick 1997, 208, πίν. 42.

¹⁰⁵ Για μετρικό σύστημα χωρητικότητας υγρών και ξηρών βλ. Chadwick 1997, 214–215, πίν. 44–45.

¹⁰⁶ Παρότι τα μέταλλα στην εποχή του χαλκού στον ελλαδικό χώρο δεν είχαν «χρηματική» αξία, κατείχαν ωστόσο σπουδαία θέση στην οικονομία, γι' αυτό θαλάσσιοι δρόμοι είχαν ανοιχθεί με σκοπό την εξεύρεση υλικών για την κατασκευή όπλων, οικιακών σκευών κ.α. Συγκεκριμένα για το χαλκό που έχει δώσει άλλωστε και το όνομά του στην εποχή λόγω της διευρυμένης χρήσης του ο βασικός τρόπος μεταφοράς του ως ακατέργαστου υλικού ήταν σε μορφή τάλαντου.

μελέτη του οποίου χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς συνθέτει στοιχεία από την μυκηναϊκή εποχή, μέχρι και τον 8^ο αι. π.Χ. και ο τρόπος λειτουργίας της ομηρικής κοινωνίας γίνεται κατανοητός μόνο μέσα από το πλαίσιο της ανταπόδοσης και της ανακατανομής αγαθών βάσει ιεραρχίας με μόνο μέτρο αποτίμησης αξιών τα βοοειδή. Το βόδι αποτελούσε τη μοναδική μονάδα μέτρησης, αλλά και το μόνο ανταλλακτικό μέσο. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα όπου ο Λαέρτης αγόρασε την Ευρύκλεια στην τιμή των 20 βοδιών «έικοσάβοια» *Οδύσσεια* α 431, ως έπαθλο προσφέρθηκε μία σκλάβια αξίας τεσσάρων βοδιών «τεσσαράβοιον» *Ιλιάδα* Ψ 705, ο Λυάκωνας εξαγοράστηκε στην τιμή των εκατό βοδιών “έκατόμβοιον” *Ιλιάδα* Φ 79, τα χάλκινα όπλα του Διομήδη άξιζαν εννέα βόδια, ενώ τα χρυσά του Γλαύκου εκατό «ἔνθ’ αὔτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεύς, ὃς πρὸς Τυδεΐδην Διομήδεα τεύχε’ ἄμειβε, χρύσεια χαλκείων, ἑκατόμβοι’ ἔννεαβοίων.» *Ιλιάδα* Ζ 234–236, κ.α.
107

ii. Χάλκινα τάλαντα

Τάλαντα αποκαλούνται οι μετάλλινες μονάδες συγκεκριμένου βάρους, σχήματος και αξίας¹⁰⁸. Στην Εποχή του Χαλκού ήταν κατασκευασμένα από χαλκό¹⁰⁹ (εικ.9–10) και από χρυσό¹¹⁰ (εικ.11). Τα χάλκινα συναντώνται με μεγαλύτερη συχνότητα σε όλη τη Μεσόγειο¹¹¹ και χρονικά καλύπτουν την περίοδο από το 2500

¹⁰⁷ Για λεπτομερή παρουσίαση όλων των χωρίων από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* στα οποία γίνεται αποτίμηση αξιών βλ. ενδεικτικά, Seaford 2004, 34, κεφ. 2: Homeric transactions. Schaps 2004, 69. Macrakis 1984, 211–225. Σβορώνος 1906, 158–160.

¹⁰⁸ Γενικά για πιο πρόσφατη βιβλιογραφία χάλκινων τάλαντων, βλ. σχετικά Lo Schiavo κ.ά. 2013, 49–60. Constantinou 2012, 4–25. Knapp 2012, 14–25. Iacovou 2012β, 58–69. Gale, Stos–Gale 2012, 70–82. Kassianidou 2012α, 94–106. Papasavvas 2012, 117–128. Giumlia–Mair κ.α. 2011, 11–19. Gale 2011, 213–220. Stos–Gale 2011, 221–229. Pulak 2011, 295–304.

¹⁰⁹ Ο Σβορώνος (1906, 161–180) στις αρχές του εικοστού αιώνα υποστήριξε τη «χρηματική» τους χρήση, αλλά τα αποκάλεσε λόγω σχήματος πέλεκεις και ημιπέλεκας και επισημαίνει ότι δεν υπάρχει αντιστοιχία σε τάλαντα και ημιτάλαντα. Επίσης, θεωρεί ότι η σφραγίδα την οποία έφεραν πιστοποιούσε το μέταλλο και απάλασσε τους αγοραστές του ή αυτούς που το μεταχειρίζονταν ως «χρήμα» από περαιτέρω μετρήσεις.

¹¹⁰ Σβορώνος 1906, 160.

¹¹¹ Όσον αφορά στην περίπτωση της Κρήτης, σημαντικές ποσότητες έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Ζάκρου και στην έπαυλη της Αγίας Τριάδας, γεγονός που αποδεικνύει ότι η μεταλλουργία την Εποχή του Χαλκού στο νησί ανθούσε.

π.Χ. μέχρι και το 1150 π.Χ.¹¹². Ουσιαστικά πρόκειται για χυτό ανεπεξέργαστο μέταλλο σε εύκολα μεταφερόμενο σχήμα που θυμίζει δορά βοδιού¹¹³ και το οποίο πιστοποιείται με τη σφραγίδα του χυτηρίου που το κατασκευάζει. Τα χάλκινα τάλαντα της περιόδου αυτής σκοπό είχαν να διευκολύνουν τις συχνότερες εμπορικές συναλλαγές ενός μετάλλου το οποίο και αποτελούσε το βασικό υλικό για τις αυξημένες μεταλλουργικές ανάγκες της εποχής, με κυριότερες πηγές εξόρυξης την Κύπρο και την Ουγκαρίτ της Χαναάν¹¹⁴. Η καλύτερη εικόνα για τη λειτουργία των τάλαντων προσφέρεται μέσα από το ναυάγιο του Ulu Burun, ή αλλιώς Χελιδονίας Άκρας¹¹⁵ (εικ.10), όπου ένα πραγματικό πλοίο-κινητό εργαστήριο βυθίστηκε και βρέθηκε με όλο του το φορτίο, αποτελούμενο από τάλαντα χαλκού, εξοπλισμό χύτευσης του μετάλλου και σταθμιά από αιματίτη¹¹⁶. Κατά το 1200 π.Χ. το πλοίο κατευθυνόταν δυτικά, ερχόμενο από την Κύπρο ή την ανατολική Μεσόγειο, και η μελέτη του αποκαλύπτει ότι η εξαγωγή και η εμπορία του χαλκού ήταν μια σπουδαία επιχείρηση. Ορυχεία και χυτήρια σε θέσεις, όπως, οι Σόλοι και η Έγκωμη στην Κύπρο, παρέδιδαν το προϊόν τους υπό μορφή τάλαντων σε ανεξάρτητους εμπόρους-

¹¹² Muhly, Stech 1991, 202 κ.ε. Σταμπολίδης 2003, 42.

¹¹³ Ο Schaps (2004, 231) ωστόσο επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο σχήμα δόθηκε λόγω ευκολίας μεταφοράς του και ότι τα άκρα του δεν ήταν πόδια βοδιού αλλά λαβές. Η ανώμαλη επιφάνεια δεν μιμείται δορά ζώου, αλλά είναι το αποτέλεσμα της απότομης στερεοποίησης σε ψυχρό περιβάλλον του υγρού αναβράζοντος μετάλλου. Επίσης, παλαιότερα συχνά χρησιμοποιούνταν οι λέξεις «πέλεκεις» και «ημιπέλεκας» για να αποδώσουν τα γνωστά χάλκινα τάλαντα τα οποία μάλιστα ο Σβορώνος αποκαλεί «νομισματικούς πελέκεις χαλκού» επηρεασμένος από τον Όμηρο: *Ιλιάδα* Ψ 850–851, «..Αὐτὰρ ὁ τοξευτῆρι τίθει ἰόνετα σίδηρον, κὰδ δ' ἔτιθει δέκα μὲν πελέκεας, δέκα δ' ἡμιπέλεκκα,..». Για τις παλαιότερες χρήσεις των όρων «πελέκεις» και «ημιπέλεκας» βλ. Σβορώνος 1906, 161, πίν. II–V. Seltman 1925, 112. Macrakis 1984, 214, σημ. 13), πίν. II–V.

¹¹⁴ Βλ. σχετικά Kassianidou 2012α, 94–106. Dardailon 2012, 169–179. Knapp 2011, 249–254. Muhly 1977. Vermeule 1983, 248. Ένας Χανααντικός μύθος δηλώνει εμφανώς τη θέση της μεταλλουργίας στην ανατολική Μεσόγειο της Εποχής του Χαλκού. Σύμφωνα με το μύθο αυτό ο θεός των τεχνών, της Αρχιτεκτονικής και της μεταλλουργίας Κόθαρ–Κάσις, κατοικούσε στην Κρήτη, χώρα φημισμένη για τις τέχνες και για τα βιοτεχνικά προϊόντα της, αυτός ο θεός–μεταλλουργός, κλήθηκε να χτίσει για τον πανίσχυρο θεό Βάαλ μια κατοικία από άργυρο και ένα παλάτι από χρυσό, βλ. Heltzer 1976. Heltzer 1977. Yon 1997.

¹¹⁵ Weisgerber, Yalçın 2008. Pulak 2000. Bass 1991. Bass 1967. Bass 1961.

¹¹⁶ Αυτά τα σταθμιά υπολογίσθηκαν κατά το αιγυπτιακό–συριακό–κυπριακό σύστημα σε πολλαπλάσια του 9, από μια μονάδα βάρους 9.3 γραμμαρίων, βλ. Vermeule 1983, 249.

ίσως μέσω τελωνείων που υπήρχαν στα λιμάνια—σε σταθερή τιμή. Το ακατέργαστο υλικό είτε θα μπορούσε να οδεύει απευθείας στα μυκηναϊκά κέντρα όταν επρόκειτο για μεγάλης κλίμακας εμπορικές επιχειρήσεις είτε ανάλογα με τις παραγγελίες να υφίσταται επεξεργασία εν πλω και να διανέμεται σε ενδιάμεσα λιμάνια.

Πέρα όμως από αυτή την αδιαμφισβήτητη χρήση τους, τα χαλκά τάλαντα, πέλεκα ή ημιπέλεκα¹¹⁷, όπως αλλιώς λέγονται, θεωρήθηκαν από τα τέλη του 19^{ου} αι. και εξής, πως είχαν προκερματική χρήση στις συναλλαγές και πως άξιζαν όσο περίπου ένα βόδι¹¹⁸. Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι, ακόμη και αν υπολόγιζαν αξίες και πλούτο σε βοοειδή, π.χ. ο «πολυβούτης», ο «άβούτης» και αυτός που αποφέρει βόδια¹¹⁹, ποτέ ωστόσο δεν τα χρησιμοποιούσαν απευθείας στις συναλλαγές¹²⁰. Εκτός όμως από τα τάλαντα χαλκού αναφέρονται και τα ομηρικά χρυσά τάλαντα¹²¹. Σύμφωνα με τον Ridgeway¹²², ένα ομηρικό χρυσό τάλαντο αντιστοιχεί σε 1 δαρεικό¹²³ ή σε 1 βόδι, ή σε 2 αττικές δραχμές, ή σε 1 χάλκινο τάλαντο και βασιζόμενοι σε αυτή τη θεωρία μεταγενέστεροι ερευνητές, όπως ο Seltman¹²⁴ και η Macrakis¹²⁵, προχώρησαν σε έναν συσχετισμό ανάμεσα στα χάλκινα τάλαντα και τα χρυσά. Κατά τη Macrakis, το ομηρικό τάλαντο δεν αποτελούσε κάποια «χρηματική» μονάδα ή κάποιο μέτρο αξιών, αλλά επρόκειτο για μια ποσότητα

¹¹⁷ Melville Jones 2007, 57, 308, 317, αρ. κατ. 49, 731, 795. Melville Jones 1993, 32, 470, 480, αρ. κατ. 49, 731, 795.

¹¹⁸ Breglia 1961, 10. Seltman 1955, 7–8. Σβορώνος 1906, 161, σημ. 1, όπου παλαιότερη βιβλιογραφική παραπομπή για χρήση τάλαντου ως σταθμίου, εκδοχή με την οποία ο ίδιος δεν συμφωνεί (172, 177).

¹¹⁹ «ἄνδρες ναίουσι πολύρρηνες πολυβοῦται», *Ιλιάδα* I 154, 296. «..ἄνδρὸς ἄβούτεω», Ησίοδος, *Ἔργα και Ημέραι*, 451. «ἔνθα μὲν ἦῖθεοι καὶ παρθένοι ἄλφεισίβοιοι» *Ιλιάδα* Σ 593.

¹²⁰ Macrakis 1984, 211, σημ. 4 όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία για ομηρικές αξίες.

¹²¹ *Ιλιάδα* I 121–124. I 264. Σ 507–509. Ψ 614. Ψ 740–751. Ω 232. *Οδύσσεια* δ 128, 525–526. θ 392–393, ι 202–203, ω 274. Για την ανάλυση του ομηρικού τάλαντου, βλ. Σβορώνος 1906, 181. Nicolet–Pierre 2006.

¹²² Ridgeway 1976, 1–9, 124–154, ειδ. 153–154, πίνακας αντιστοίχισης αξιών βοδιών σε βάρος χρυσού σε μετρικά συστήματα του αρχαίου και του νέου κόσμου.

¹²³ Ridgeway 1976, 7, σημ. 2, όπου οι γραπτές πηγές για αντιστοιχία του ομηρικού τάλαντου με το δαρεικό. Ο Δαρεικός ήταν το χρυσό νόμισμα της περσικής Αυτοκρατορίας, το οποίο κόπηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. από το Δαρείο Α΄ και κυκλοφορούσε έως τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου. Στην εμπρόσθια όψη έφερε παράσταση του βασιλέα τοξότη και υποδιαιρούνταν σε είκοσι αργυρούς σίγλους, βλ. σχετικά Howgego 2009, 286.

¹²⁴ Βλ. Seltman 1924, 112, σημ. 3, όπου αντιστοιχεί τις αξίες των ομηρικών βοδιών με το χαλκό.

¹²⁵ Macrakis 1984, 211–215, ειδ. σημ. 6.

χρυσού, η οποία ζύγιζε περίπου 8–9 γραμμάρια και από τη στιγμή που έγινε αποδεκτή η αντιστοιχία ενός βοδιού με ένα ομηρικό χρυσό τάλαντο, θα ήταν δυνατόν να δοθούν αξίες υπολογισμένες σε χρυσό τάλαντο και σε άλλα προϊόντα του ομηρικού κόσμου. Έτσι, ένας άκαυστος μεγάλος λέβητας, ο οποίος αξίζει δώδεκα βόδια, μπορούσε να αξίζει και δώδεκα χρυσά τάλαντα, ένας μεγάλος τρίποδας ο οποίος αξίζει δώδεκα βόδια, συνεπώς και δώδεκα χρυσά τάλαντα¹²⁶. Αντίστοιχο είναι και το έργο του Seltman¹²⁷ αλλά με τη διαφορά ότι εξισώνει αξίες βοδιών με χάλκινα τάλαντα. Ο μελετητής σημειώνει ότι η αναλογία χρυσού με χαλκό είναι 1:3000, άρα το χρυσό τάλαντο των 8.5 γραμμαρίων αντιστοιχεί με ένα χάλκινο των 25.500 γραμμαρίων.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις και αντιστοιχίες είναι πολύ ενδιαφέρουσες και έχουν μια λογική βάση, αλλά ίσως δεν έχει νόημα να γίνονται εξισώσεις αξιών πέρα από αυτές που παρέχει ο Όμηρος, καθώς φαίνεται πως ο τότε κόσμος, είτε ο Μυκηναϊκός είτε της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, υπολόγιζε τις αξίες σε βόδια. Ακόμα, δεδομένου ότι ούτε τα χρυσά τάλαντα είναι σίγουρο ότι αποτελούσαν μονάδα που είχε τεθεί σε κυκλοφορία¹²⁸ και ούτε τα χαλκά είναι σίγουρο ότι είχαν κάποια ανάλογη χρήση, θα πρέπει να αποφεύγονται εξισώσεις αξιών βοδιών–τάλαντων και μάλιστα χωρίς τη σύμφωνη επιγραφική τεκμηρίωση της γραμμικής γραφής Β¹²⁹. Όσον αφορά στην πιθανή χρήση τους ως μονάδες σε κυκλοφορία, ο Schaps υποστηρίζει την άποψη ότι τα τάλαντα δεν αποτελούσαν «χρηματική» μονάδα καθώς ποικίλλουν σε μέγεθος και βάρος. Η συγκεκριμένη όμως άποψη δεν είναι πειστική, διότι τα διαφορετικά μεγέθη θα μπορούσαν να ανήκουν σε διαφορετικά σταθμητικά συστήματα¹³⁰. Ο Snell,¹³¹ από την άλλη, έχει διατυπώσει την άποψη ότι αφενός τα τάλαντα–ράβδοι μετάλλων προσφέρονταν ως μονάδες υπολογισμού αξιών, μέσα αποταμίευσης και μέσα μεγάλης κλίμακας πληρωμών, αλλά αφετέρου φαίνεται απίθανο να αποτελούσαν ένα ευρέως χρησιμοποιούμενο μέσο πληρωμών, καθώς σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να είχαν βρεθεί και μικρότερες υποδιαίρέσεις για

¹²⁶ Macrakis 1984, 212–213, σημ. 4, 7, σχετικά με αναφορές του Ομήρου στην αποτίμηση αξιών.

¹²⁷ Seltman 1924, 112–114, πίν. II, όπου κάποιοι σταθμητικοί κανόνες χάλκινων ταλάντων από την Κύμη.

¹²⁸ Macrakis 1984, 211–215, ειδ. σημ. 6.

¹²⁹ Schaps 2004, 69.

¹³⁰ Schaps 2004, 231.

¹³¹ Snell 1995, 1490.

μικρότερης αξίας συναλλαγές. Τέλος, η Vermeule σημειώνει ότι τα τάλαντα δεν μοιάζουν καθόλου με σταθμά ή με κυκλοφορούμενες μονάδες¹³².

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω και χωρίς να είναι δυνατή κάποια περαιτέρω έρευνα, αφού τα χάλκινα τάλαντα βρίσκονται εκτός των χρονικών ορίων της παρούσας εργασίας, συμπεραίνεται ότι οποιαδήποτε σχηματοποιημένη μονάδα σιδήρου, χαλκού, αργύρου, χρυσού ή άλλου μετάλλου, ανάλογα με το πώς διαμορφώνονται οι ανάγκες της κάθε εποχής σε μέταλλο, μπορεί να ονομασθεί «τάλαντο» και να χρησιμοποιηθεί ως μέσο αποταμίευσης–αποθησαυρισμού και υπολογισμού αξιών¹³³. Επιπλέον, στο πλαίσιο του αντιπραγματισμού τα χάλκινα τάλαντα μπορούν να αποτελούν το ένα μέρος των συναλλαγών και τέλος, για τις ανάγκες της μεταλλουργίας αποτελούν μονάδα μεταφοράς ανεπεξέργαστου υλικού¹³⁴. Εάν όμως τα χάλκινα τάλαντα αποτελούσαν προκερματικές μονάδες που βρίσκονταν σε κυκλοφορία, δεν μπορεί να δοθεί μια ασφαλής απάντηση. Προκειμένου να διερευνηθεί το συγκεκριμένο ερώτημα, θα πρέπει να μελετηθεί ένας ικανός αριθμός ταλάντων από τον μεσογειακό χώρο, καθώς και το περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν, ζήτημα που δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας.

¹³² Vermeule 1983, 251.

¹³³ Τάλαντα συνεχίζουν να απαντούν και σε μετέπειτα ιστορικά χρόνια και μάλιστα αποτελούν, τη μεγαλύτερη μονάδα βάρους που αντιστοιχούσε σε 60 μνες ή 6.000 αττικές δραχμές: Howgego 2009, 290, αρ. κατ. 183, 184. Επίσης, σιδηρή μονάδα έχει βρεθεί μέσα σε πήλινο αγγείο στην Ελεύθερνα (προφορική πληροφορία από τον ανασκαφέα του έργου Δρ. Ν. Σταμπολίδη, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης).

¹³⁴ Βλ. σχετικά Jung κ.α. 2011, 231–254.

3. Ιστορικοί χρόνοι

α. Η εικόνα του ελλαδικού χώρου από τον 11^ο έως και τον 8ο αι. π.Χ.

Μετά την τελική κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων ακολούθησαν νέες μετακινήσεις πληθυσμών προς τις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου, ιδιαίτερα σε περιοχές της Κρήτης και της Κύπρου, ενώ η ηπειρωτική χώρα ερημώθηκε¹³⁵. Οι πληθυσμοί, στους λίγους οικισμούς που διατηρήθηκαν, δεν κατέβαλαν προσπάθεια συνεργασίας, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν οργανωμένοι σε ομάδες που ζούσαν στα ερείπια των παλαιών μεγάλων αστικών κέντρων, στη σκιά της περασμένης τους δόξας. Κάθε κοινότητα φαίνεται πως είχε το δικό της άρχοντα, ένα είδος βασιλέως χωρίς διευρυμένες αρμοδιότητες. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα παλαιά βασιλεύοντα γένη είχαν εξολοθρευθεί ή είχαν μεταναστεύσει. Βαθμιαία, η εξουσία των αποδυναμωμένων αυτών ηγεμόνων έφθινε και περιερχόταν σε ομάδες ευγενών.

Κατά τον 11^ο, 10^ο, και 9^ο αι. π.Χ. δεν υπάρχει ενιαία εικόνα για όλο τον ελλαδικό χώρο. Επιβίωσαν ορισμένα κέντρα, τα οποία είτε δεν επηρεάστηκαν από την πολιτισμική παρακμή που είχε φέρει ο 12^{ος} αι. π.Χ., όπως η Αττική, είτε είχαν δεχθεί τόσο έντονα τη μινωική/μυκηναϊκή παράδοση, ώστε κατάφεραν να τη διατηρήσουν όπως για παράδειγμα η Κρήτη¹³⁶. Στην Αθήνα εντοπίζονται ήδη πριν από το τέλος του 11^{ου} αι. π.Χ. τα πρώτα δείγματα του νέου πολιτισμού της Εποχής του Σιδήρου. Οι πρώτες αλλαγές που σηματοδότησαν την αρχή μιας νέας εποχής, ξεκίνησαν έναν αιώνα μετά την τελική κατάρρευση των μυκηναϊκών βασιλείων, περίπου το 1050/1020 π.Χ., με την ανανέωση των επαφών μεταξύ Αθηνών και Κύπρου. Η Κύπρος ήταν το νησί που διατήρησε εντονότερα τις αναμνήσεις του λαμπρού μυκηναϊκού παρελθόντος και μέσω αυτής, κληροδοτήθηκε η γνώση της επεξεργασίας του σιδήρου στην Ελλάδα. Παρόλο που μέχρι τον 12^ο αι. π.Χ. οι επιδράσεις είχαν κατεύθυνση από τον ελλαδικό χώρο προς την Κύπρο και την ανατολική Μεσόγειο, μετά τον 11^ο αι. π.Χ. και κατά τη διάρκεια του 10^{ου}-9^{ου} αι.

¹³⁵ Ο Στεφανάκης (2012, 25–28), αναφέρεται στο ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της γεωμετρικής περιόδου. Για τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», βλ. ενδεικτικά Μαζαράκης–Αιτιάν 2012. Silk 2004, 2–3. Tandy 1997. Μπουρνιά–Σημαντώνη 1997, 17. Desborough 1972. Snodgrass 1971.

¹³⁶ Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 107. Kotsonas 2002, 48.

π.Χ., οι επιδράσεις άλλαξαν κατεύθυνση, με ρεύμα επιρροών από την Κύπρο προς το Αιγαίο και ειδικά προς την Κρήτη.

Γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.¹³⁷ παρουσιάστηκε ραγδαία αύξηση του πληθυσμού. Κατά το 780–720 π.Χ. ο πληθυσμός τριπλασιάστηκε¹³⁸, γεγονός που είχε αποτέλεσμα, η επικοινωνία να γίνεται ευκολότερη και συχνότερη, οι νέες ιδέες να διαδίδονται γρηγορότερα και γενικότερα να υπάρχει έντονη η τάση για αλλαγή. Παράλληλα, κατέστη αναγκαία η μεγαλύτερη κατανομή εργασίας και η εύρεση νέας καλλιεργήσιμης γης. Οι μεγαλύτερες απαιτήσεις για απόκτηση γης οδήγησαν μέσα στον 8^ο αι. π.Χ. σε συγκρούσεις είτε με γειτονικές πόλεις είτε ανάμεσα στους πολίτες της ίδιας πόλης. Ο αποικισμός αποτέλεσε τη λύση για τα προβλήματα που ανέκυψαν¹³⁹. Βέβαια, προϋπόθετε την ύπαρξη αναπτυγμένης ναυτιλίας από την πλευρά της πόλης που ίδρυε την αποικία. Ιδιαίτερα δραστήριες σ' αυτόν τον τομέα ήταν οι πόλεις που πλήττονταν περισσότερο από την έλλειψη γης, όπως η Κόρινθος και η Ερέτρια. Ήδη γύρω στο 800 π.Χ. ιδρύεται η Ταρσός¹⁴⁰ από Ρόδιους και Ευβοείς, μετά το 800 π.Χ. η Αλ–Μίνα¹⁴¹ από Ευβοείς και σε όλη τη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ. γίνεται ο αποικισμός της Δύσης, με πρώτη αποικία τις Πιθηκούσες¹⁴² και με δεύτερη την Κύμη¹⁴³. Η εντατική καλλιέργεια της γης δημιούργησε εμπορεύσιμα αποθέματα, τα οποία πωλούνταν σε μακρινές αγορές, ενώ το εμπόριο προσέλκυε όσους δεν είχαν αρκετές εκτάσεις κλήρων για να ζήσουν. Η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησε ευκαιρίες επαφής με άλλους λαούς, διευκόλυνε τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις και παράλληλα έδωσε νέα ώθηση στη ζήτηση και στην επεξεργασία των μετάλλων. Επίσης, ο ελληνικός πληθυσμός ανέπτυξε τις δικές του πολιτικές και κοινωνικές δομές¹⁴⁴, ενώ συγχρόνως υιοθετούσε τις σοφότερες και πιο εξελιγμένες τέχνες και τεχνικές των ανατολικών βασιλείων¹⁴⁵.

¹³⁷ Στεφανάκης 2012, 27. Hägg 1983.

¹³⁸ Tandy 1997, 2.

¹³⁹ Βλ. σχετικά Στεφανάκης 2012, 28, 29, σημ. 52, όπου βιβλιογραφία για τον Β' Αποικισμό.

¹⁴⁰ Boardman 1996, 17, 46, 53, 59, 66.

¹⁴¹ Σταμπολίδης 2003, 52. Boardman 1996, 17, 49–70, 80, 88, 114, 130, 166–7, 209, 212.

¹⁴² Boardman 1996, 52, 91, 144, 206–213, 215, 246, 252, 254, 263, 265–266.

¹⁴³ Boardman 1996, 86, 206, 208, 212–213, 216, 245–246, 252, 254, 264–265, 279.

¹⁴⁴ Καραγιώργης 1999, 17.

¹⁴⁵ Στεφανάκης 2012, 28.

β. Φιλολογικές μαρτυρίες: Ομηρικός κόσμος

i. Εισαγωγή

Η ελληνική «αναγέννηση» του 8^{ου} αι. π.Χ. χαρακτηρίζεται και από τη δημιουργία των έργων του Ομήρου¹⁴⁶. Συγκεκριμένα, μια ομάδα Ιώνων αιιδών είχε διατηρήσει τα τραγούδια των ηρωικών προγόνων που πολέμησαν στην Τροία. Ένας ιδιοφυής ποιητής, τον οποίο οι μεταγενέστεροί του τον θυμούνταν με το όνομα «Όμηρος», επεξεργάστηκε τα τραγούδια αυτά και συνέθεσε δύο ενιαία μνημειώδη επικά ποιήματα. Η ποίησή του γρήγορα διαδόθηκε σε ολόκληρη την Ελλάδα και με τη δημιουργία της γραφής¹⁴⁷ δόθηκε η δυνατότητα να καταγραφούν τα έπη του, μάλλον μέσα στον 7^ο αι. π.Χ.. Στον Όμηρο συνυπάρχουν τρία ιστορικά επίπεδα: ο μυκηναϊκός κόσμος, τον οποίο προσπαθεί να ανακαλέσει στη μνήμη του ο ποιητής, οι λεγόμενοι «σκοτεινοί» αιώνες¹⁴⁸ και η εποχή του ποιητή¹⁴⁹. Συχνά, δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς αν κάποιο στοιχείο ανήκει στο ένα ή στο άλλο επίπεδο. Ο Όμηρος προσπαθούσε να φέρει στη μνήμη του μια χαμένη κοινωνία, αλλά δεν υπήρχαν τα κατάλληλα σημάδια για να τον οδηγήσουν και αυτό που περιέγραψε κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν ούτε ο μυκηναϊκός κόσμος ούτε η δική του εποχή, γι' αυτό στα ομηρικά κείμενα απαντούν οι λεγόμενοι αναχρονισμοί. Επρόκειτο χρονικά για τον ελληνικό κόσμο ανάμεσα στον 10^ο και τον 9^ο αι. π.Χ., δηλαδή την περίοδο μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων και πριν από την ανάπτυξη της πόλεως του 8^ο αι. π.Χ. Ωστόσο, είναι επισφαλής μία κατά γράμμα εξίσωση του ομηρικού με τον ελληνικό κόσμο του 10^{ου} και του 9^{ου} αι. π.Χ. Γι' αυτό τα δεδομένα που παρέχονται από τα ομηρικά έπη θα πρέπει να μελετώνται με επιφυλακτική ματιά, ως ένας μεμονωμένος και διαφορετικός κόσμος που παρέχει στοιχεία για τη μυκηναϊκή εποχή και τους λεγόμενους «σκοτεινούς» αιώνες.

ii. Χαρακτηριστικά στοιχεία

Στον Ομηρικό κόσμο¹⁵⁰ τα πάντα είχαν επίκεντρο τον αριστοκρατικό οίκο¹⁵¹, ο οποίος περιλαμβάνει μια ομάδα ανθρώπων και την περιουσία τους, ενώ διοικείται

¹⁴⁶ Για ομηρικό κόσμο βλ. ενδεικτικά, Rabel, Burgess 2005. Silk 2004. De Jong 1999. Σταμπολίδης 1996, 93–148: Μέρος Β. Από τις ταφικές πυρές και τα ομηρικά έπη. Snodgrass 1974. Finley 1978.

¹⁴⁷ Κριτζάς 2003, 217–219. Thomas 1997, 66–70.

¹⁴⁸ Mazarakis–Ainian 2011. Maaskant–Kleibrink 1997.

¹⁴⁹ Austin, Vidal–Naquet 1998, 62–63.

¹⁵⁰ Μαζαράκης 2000. Σταμπολίδης 1996, 93–148.

από τον επικεφαλής, ο οποίος στην ομηρική κοινωνία είναι ένας πολεμικός ηγέτης, όπως ο Μενέλαος ή ο Οδυσσεύς. Ο αριστοκρατικός οίκος¹⁵² είχε βασικό του ιδεώδες την αυτάρκεια και αποτελούσε ταυτόχρονα μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, ώστε οι περισσότερες υλικές ανάγκες ικανοποιούνταν χωρίς να υπάρχουν επαφές με τον έξω κόσμο και χωρίς εμπορικές ανταλλαγές οποιουδήποτε είδους. Βάση του υλικού πλούτου του αριστοκρατικού οίκου ήταν πάνω από όλα η γη, καθώς οι ευγενείς πολεμιστές ήταν γαιοκτήμονες. Η γη αξιοποιόταν με κάθε τρόπο για αγροκαλλιέργεια, δενδροκαλλιέργεια και βέβαια πρωτίστως για κτηνοτροφία. Μάλιστα, ο πλούτος των μεγάλων γαιοκτημόνων υπολογιζόταν με τον αριθμό των κεφαλιών των ζώων, ιδίως των βοδιών¹⁵³ που είχαν στην κατοχή τους. Εκτός από τον πλούτο της γης, τα κοπάδια και τα οικόσιτα ζώα, υπήρχε και ο συσσωρευμένος «θησαυρός» που φυλασσόταν σε ένα ειδικό δωμάτιο στο κέντρο του αρχοντικού¹⁵⁴. Σ' αυτό αποθηκεύονταν σιτηρά, πιθάρια με κρασί και λάδι και μέταλλα, τόσο κοινά όσο και πολύτιμα, με τη μορφή όπλων, τριπόδων και λεβήτων¹⁵⁵. Πέρα από τον αποθησαυριστικό χαρακτήρα όλων των αγαθών και των αντικειμένων, υπήρχε και ένα θέμα κύρους. Η οικονομική δύναμη ενός πλούσιου πολεμιστή υπολογιζόταν μεταξύ άλλων και από το μέγεθος του θησαυροφυλακίου του και από τη λαμπρότητα των δώρων που μπορούσε να προσφέρει σε φιλοξενούμενούς του της ίδιας με αυτόν κοινωνικής θέσης.

iii. Ανταλλαγή δώρων

Στην Οδύσσεια υπάρχουν πολλά παραδείγματα μιας τεχνικής ανταλλαγών, αυτής του δώρου και του αντιδώρου, κατά τις οποίες κανείς δεν δωρίζει απλώς από ευχαρίστηση, αλλά περιμένει ένα δώρο ή μια υπηρεσία ως ανταπόδοση¹⁵⁶. Το δώρο

¹⁵¹ Tandy 1997, 4.

¹⁵² Polignac 1995, 7, 49.

¹⁵³ Περιγραφή από τον Εύμαιο των κοπαδιών του Οδυσσέα, *Οδύσσεια* ξ 96–104.

¹⁵⁴ Στοιχείο που συναντάται και στα φαραωνικά βασίλεια.

¹⁵⁵ Για τους συμβολισμούς αντικειμένων ανατολικής προέλευσης βλ. σχετικά, Wallace 2010, 177–186, όπου κεφ. 19: The social role of exotica. Morris 1986, 9.

¹⁵⁶ Για την ανταλλαγή δώρων στον ομηρικό κόσμο, βλ. «ἄξια δῶρα δίδωσι μεταλήξαντι χόλοιο. εἰ δὲ σὺ μὲν μευ ἄκουσον, ἐγὼ δὲ κέ τοι καταλέξω

ἔσσά τοι ἐν κλισίῃσιν ὑπέσχετο δῶφ' Ἀγαμέμνων·

ἔπτ' ἄπύρους τρίποδας, δέκα δὲ χρυσοῖο τάλαντα,

δημιουργεί την υποχρέωση για αντίδωρο. Έτσι, φαίνεται ότι οι ήρωες δεξιώνονται τους φιλοξενούμενους τους και πρόθυμα τους προσφέρουν δώρα (όπλα, μέταλλα, πολύτιμα αντικείμενα κ.α.)¹⁵⁷ προσδοκώντας κάποια ανταπόδοση σε είδος ή σε υπηρεσίες. Η πρακτική του δώρου και του αντίδωρου αποτελεί το σημάδι της αναγνώρισης της ισότητας μεταξύ των μελών της αριστοκρατικής τάξης. Ο κατάλογος των δώρων που προτείνει ο Αγαμέμνων να δώσει στον Αχιλλέα για να αποκαταστήσει τη φιλία τους περιλαμβάνει αντικείμενα που εξακολούθησαν για πολύ να χρησιμοποιούνται ως προνομισματικά αντικείμενα και τα οποία χρησίμευαν ταυτόχρονα ως συμβολικός πλούτος και ως χρήμα. Μέσω αυτού του θεσμού μπορούσαν να οργανώνονται ανταλλαγές και να επιτυγχάνεται η αυτάρκεια. Ο χαρακτήρας αυτών των ανταλλαγών ήταν αυστηρά μη εμπορικός και κάθε έννοια κέρδους αποκλειόταν συστηματικά. Αντίθετα, επικρατούσε η έννοια της ισοδυναμίας και τα δώρα κι από τα δύο μέρη έπρεπε να αντισταθμίσουν το ένα το άλλο. Συν τοις άλλοις δεν αναμενόταν να υπάρξει το παραμικρό κέρδος από τη συναλλαγή αυτή. Τέτοιου είδους ανταλλαγές γίνονταν αποδεκτές στο πλαίσιο των αριστοκρατικών αξιών. Επίσης, οι ομηρικοί ήρωες για να αποκτήσουν ό,τι έλειπε από τον οίκο τους πραγματοποιούσαν μακρινά ταξίδια¹⁵⁸.

iv. Εμπορική δραστηριότητα

Το εμπόριο¹⁵⁹ ήταν πιο ακμαίο στην *Οδύσσεια* από ό,τι στην *Ιλιάδα*, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αναπτυγμένο. Δεν απαντούν εμποροπανηγύρεις στα Ομηρικά κείμενα και η αγορά των πόλεων δεν έχει οικονομική λειτουργία, αλλά είναι απλώς ένας τόπος συναντήσεων. Μονάχα δούλοι αγοράζονταν από Έλληνες, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου μαρτυρίες για αγορά οποιωνδήποτε βασικών προϊόντων και αγαθών, όπως γη, μέταλλα, ζώα, όπλα κ.α.

αΐθωνας δὲ λέβητας ἑξέκοσι, δώδεκα δ' ἵππους» *Ιλιάδα* I 260–264. *Ιλιάδα* Z 234–246. *Ιλιάδα* H 299–305. *Οδύσσεια* φ 31–35. Βλ. σχετικά και Kotsonas 2006, 160, σημ. 33. Seaford 2004, 23–47, όπου κεφ. 2^ο με τίτλο “Homeric transactions”. Μητάκη 2003, 16, σημ. 28. Kurke 1999, 101–121. Brown 1998. Donlan 1997, 663. Jones 1993, 9 κ.ε. Hooker 1989, 79 κ.ε. Donlan 1989, 1 κ.ε. Morris 1986, 6 κ.ε. Donlan 1982, 1 κ.ε. Donlan 1972. 137 κ.ε.

¹⁵⁷ Γενικά για κατασκευή μετάλλινων αντικειμένων στον Όμηρο βλ. ενδεικτικά Gray 1954, 1–15.

¹⁵⁸ *Οδύσσεια* α 180–189, 306–318.

¹⁵⁹ Fox 2009. Σταμπολίδης 2003, 42–43. Μητάκη 2003, 16–17. Σταμπολίδης 1998, 124–125. Finley 1991, 224–226.

Εξαίρεση αποτελεί το φορτίο λημνιακού οίνου¹⁶⁰, για το οποίο δίνονταν χαλκός, σίδηρος, δέρματα, ζώα και δούλοι. Ο ποιητής χρησιμοποιεί ασαφείς και γενικές λέξεις που μπορούν να αποδοθούν μόνο ως περυσία, υπάρχοντα ή αγαθά. Μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων θα μπορούσε εύλογα να υπαχθεί σε αυτήν την κατηγορία. Τα βόδια δεν φαίνεται να περιλαμβάνονταν στις συναλλαγές, αλλά σίγουρα καθόριζαν τις αναλογίες του αντιπραγματισμού. Συνήθως, οι Αχαιοί έδιναν αγαθά η αξία των οποίων υπολογιζόταν σε βόδια. Ο Όμηρος δεν χρησιμοποιεί κάποιον όρο για να δηλώσει τον έμπορο, αναφέρονται αόριστα ως «πρηκτῆρες»¹⁶¹, δηλαδή αυτοί που πράττουν. Οι μόνοι γνήσιοι ειδικευμένοι έμποροι ήταν οι ξένοι και ιδίως οι Φοίνικες¹⁶² και γενικότερα οι κάτοικοι της ανατολικής Μεσογείου, οι οποίοι έφερναν πολύτιμα αντικείμενα. Η φήμη τους δεν ήταν καλή, αλλά τα προϊόντα τους ήταν ευπρόσδεκτα¹⁶³.

γ. Από την εμφάνιση της πόλης–κράτους έως τον 6ο αι. π.Χ.

Οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν στον ελληνικό χώρο με το τέλος των λεγόμενων «σκοτεινών» αιώνων έκαναν απαραίτητη και την πολιτική αλλαγή. Από τον 8^ο αι. π.Χ. και μετά τα πολιτειακά δεδομένα είχαν πλέον διαφοροποιηθεί. Δεν επρόκειτο για μια μικρή ανθρώπινη ομάδα, συνδεδεμένη πιθανότατα με δεσμούς συγγένειας και στηριζόμενη στον θεσμό του αριστοκρατικού οίκου, που αγωνιζόταν για την επιβίωσή της και της οποίας οι τύχες καθορίζονταν από τον σοφότερο και γεροντότερο ή τον γενναιότερο των μελών της. Άλλες πολυπλοκότερες διαδικασίες

¹⁶⁰ «νήες δ' έκ Λήμνοιο παρέσταν οἷνον ἄγουσαι
πολλάι, τὰς προέηκεν Ἴησονίδης Εὐνήος,
τόν ῥ' ἔτεχ' Ὑπιύλη ὑπ' Ἴησονι ποιμένι λαῶν.
χωρὶς δ' Ἀτρεΐδης Ἀγαμέμνονι καὶ Μενελάω
δῶκεν Ἴησονίδης ἀγέμεν μέθυ χίλια μέτρα.
ἔνθεν οἱ νίζοντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοί,
ἄλλοι μὲν χαλκῶ ἄλλοι δ' αἶθωνι σιδήρῳ
ἄλλοι δὲ ῥῖνοϊς, ἄλλοι δ' αὐτῆσι βόεσσιν», *Ιλιάδα* Η 467–474.

¹⁶¹ *Οδύσσεια* θ 161–163:
«..ἀλλὰ τῶ ὅς θ' ἅμα νηὶ πολυκλήϊδι θαμίζων,
ἄρχος ναυτῶν, οἷ τε πρηκτῆρες ἔασι,
φόρτου τε μνήμων καὶ ἐπίσκοπος ἦσιν ὀδαίων..».

¹⁶² Σταμπολίδης 1998, 109.

¹⁶³ *Ιλιάδα* Ψ 744. *Οδύσσεια* ο 415. *Οδύσσεια* ο 419.

απαιτούνταν για τη διακυβέρνηση και την εξασφάλιση των κοινών συμφερόντων. Άρχισε έτσι να διαφαίνεται μια νέα πολιτική έννοια, η πόλη-κράτος¹⁶⁴, που δεν είχε πια το παλαιό νόημα της οχυρής ακροπόλεως. Σήμαινε πλέον μια εγκατάσταση ανθρώπων με τέσσερις χαρακτηριστικές νέες ιδιότητες: α. την πολιτική ανεξαρτησία από τους γείτονες, β. την πολιτική ενότητα με έναν ζωτικό χώρο γύρω από την πόλη-κράτος, γ. τη θρησκευτική ενότητα όλων των πολιτών και δ. την οικονομική αυτάρκεια. Σίγουρα ο θεσμός της πόλης-κράτους αποτέλεσε έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες της ανάπτυξης της μετέπειτα αρχαίας ελληνικής ιστορίας και μέχρι την εποχή της κατάργησής της αντιπροσώπευε για τους Έλληνες τα ό,τι τα ανάκτορα για τους Μυκηναίους. Ήταν δηλαδή το κέντρο από το οποίο εκπορευόταν ο πολιτισμός τους και παράλληλα ήταν ο θεμελιωτής του νόμου και της τάξης.

δ. Η «εμπορευματοποίηση» της οικονομίας μετά τον 7ο αι. π.Χ., η κοπή του νομίσματος και η διάδοσή του έως τον 6ο αι. π.Χ.

Σε οικονομικό επίπεδο η σημαντικότερη πλευρά της μεταμόρφωσης των πόλεων ήταν η ανάπτυξη του συναλλακτικού εμπορίου, η «εμπορευματοποίηση», η οποία συντελέστηκε περίπου το 700 π.Χ.¹⁶⁵ Έκτοτε το εμπόριο απέκτησε ένα νέο κεντρικό ρόλο και πιθανότατα συνδέθηκε με την εμφάνιση της αγοράς κατά την περίοδο 700–600 π.Χ.¹⁶⁶. Η διάδοση του συναλλακτικού εμπορίου απεγκλώβισε τον πλούτο από τον κλειστό αριστοκρατικό κύκλο της ανταλλαγής δώρων. Ο κοινωνικός αντίκτυπος υπήρξε άμεσος, ειδικά αφότου ο πλούτος καθόριζε την κοινωνική

¹⁶⁴ Για την πόλη-κράτος και την ανάπτυξή της βλ. σχετικά Osborne 2009, 128-130. Hansen 2006. Flensted-Jensen 2000. Flensted-Jensen, Nielsen, Rubinstein 2000. Murray 2000. Raaflaub 1993, 41–105. Polignac 1995. Hurwit 1992, 73 κ.ε.

¹⁶⁵ Στεφανάκης 2012, 29–33. Ο Στεφανάκης (2012, 32) επισημαίνει «Η αρχαϊκή οικονομία άρχισε να βασίζεται πλέον, όλο και περισσότερο στο εμπόριο, καθώς η ζήτηση και η προσφορά αγαθών ολοένα γιγαντώνονταν ..., οδηγώντας στην άνθιση της οικονομίας. Μάλιστα, η ανάπτυξη και διεύρυνση της εμπορικής δραστηριότητας και η σταδιακή σταθεροποίηση των εμπορικών δρόμων δημιούργησε μια νέα κατηγορία εμπόρων τους «καπήλους», δηλαδή τους μεταπράτες. Ήδη, από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. είχε διαφανεί μια σημαντική επερχόμενη αλλαγή στην ελληνική οικονομία, η οποία από το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. άρχισε να σχηματίζεται σε «εκχρηματισμένη». Οι ερευνητές Austin, Vidal-Naquet (1977, 49) επισημαίνουν ότι οι αρχαίες πηγές δεν παρέχουν διασαφηνιστικές πληροφορίες νωρίτερα από το δεύτερο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.

¹⁶⁶ Στεφανάκης 2012, 29. Morris 1991, 40. Snodgrass 1991, 10–11.

ιεραρχία στην Αθήνα, ιδίως μετά τη νομοθεσία του Σόλωνα το 590 π.Χ.¹⁶⁷, καθώς πρόβαλε ως απειλή για τα πατροπαράδοτα οικογενειακά και λατρευτικά συστήματα εξουσίας¹⁶⁸. Το πλήγμα στην πατρωνία της τοπικής αριστοκρατίας συνδυάστηκε σε πολιτικό επίπεδο με την ενίσχυση της συγκεντρωτικής εξουσίας της πόλεως ως κράτους. Το σώμα των πολιτών αναδιοργανώθηκε ριζικά υπό την αιγίδα της πόλεως με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη¹⁶⁹ και οι σχέσεις ισχύος πήραν τη μορφή θεσμών με πολιτικό προσανατολισμό τη δημοκρατία. Η ανάπτυξη της κρατικής αρχής πιθανότατα ευνόησε το νόμισμα και το κράτος που το εξέδιδε ήταν κατά κάποιο τρόπο ο ρυθμιστής και ο εγγυητής του¹⁷⁰. Η επινόηση και η εξάπλωση της νομισματοκοπίας θα πρέπει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο της ανάπτυξης των κοινωνικών σχέσεων και της ανάγκης καθορισμού αξιών, βασικής τάσης της αρχαϊκής εποχής κατά την οποία οι νόμοι κωδικοποιούνταν και δημοσιεύονταν για να αποτρέπεται η αυθαίρετη ερμηνεία. Η ζωή των πόλεων δεν μπορούσε να νοηθεί πια χωρίς την ύπαρξη και την επιβολή κανόνων γνωστών σε όλους, και στο πλαίσιο αυτό επινοήθηκε η νομισματοκοπία.

Παράλληλα με τη διαμόρφωση κανόνων για την κοινωνική ζωή, η επινόηση και εξάπλωση της νομισματοκοπίας¹⁷¹ έχει αποδοθεί στην ανάγκη για την ανάπτυξη του δημοσιονομικού ρόλου του κράτους (συγκεκριμένα όσον αφορά στα πρόστιμα και τους φόρους) ή για τη χρηματοδότηση μισθοφορικών στρατευμάτων. Επίσης, η επινόηση του νομίσματος σχετιζόταν με την ανάπτυξη της συνείδησης του πολίτη, καθώς στην ιστορία των ελληνικών πόλεων η νομισματοκοπία σηματοδοτούσε την πολιτική τους ανεξαρτησία. Η ταχύτατη εξάπλωση της νομισματοκοπίας κατά τον 6^ο αι. π.Χ. συνδέθηκε με την ελληνική δράση¹⁷², αν και η γένεση του νομίσματος δεν ήταν ελληνικό φαινόμενο και θα πρέπει να συνδυαστεί με το φαινόμενο της ανάπτυξης των πόλεων¹⁷³ και της συνείδησης του πολίτη.

¹⁶⁷ Parker 2007. Mossé 2001, 158–163. Kroll 1998. Raaflaub 1993, 41–105.

¹⁶⁸ Redfield 1986. Davies 1984, 105–114. Kurke 1999, 101–121, 328–331.

¹⁶⁹ Στεφανάκης 2012, 32. Murray 1990α.

¹⁷⁰ Von Reden 1995.

¹⁷¹ Howgego 1990.

¹⁷² Για την έναρξη της κοπής νομίσματος στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Kroll, Waggoner 1984.

¹⁷³ Hurwit 1992, 73 κ.ε.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι έντονες μετακινήσεις των Μυκηναίων από τον κυρίως ελλαδικό χώρο προς τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τα παράλια της Μικράς Ασίας, την Κύπρο, την Αίγυπτο και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή άνοιξαν τους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας και μεταφοράς ιδεών, παραδόσεων, εθίμων, τεχνοτροπικών ρευμάτων και γλωσσικών στοιχείων μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων των περιοχών αυτών. Οι επαφές, αυτές κατά το 12^ο-11^ο αι. π.Χ., παρότι κλονίστηκαν, δεν διακόπηκαν, και στα μεταπρατικά κέντρα της Μικράς Ασίας και της Συροπαλαιστινιακής ακτής δεν ανταλλάσσονταν μόνο προϊόντα αλλά πραγματοποιούνταν και συναλλακτικές πρακτικές, οι οποίες λίγο απείχαν από το νόμισμα, και η γνώση των οποίων αξιοποιήθηκε όταν προέκυψαν οι κατάλληλες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Αρχικά, από τον 11^ο αι. π.Χ. η διαχείριση της εξουσίας γινόταν από τα μέλη της αριστοκρατικής ελίτ, τα οποία δώριζαν μεταξύ τους πολύτιμα αντικείμενα, αποτιμούσαν αξίες σε βοοειδή και αναζητούσαν «εξωτικά» αντικείμενα, τα οποία παρέπεμπαν σε εξουσιαστικά πρότυπα της Ανατολής και τα οποία τους προσέδιδαν κύρος. Χάλκινοι λέβητες και άλλα ανατολικά προϊόντα είτε τοπικής παραγωγής είτε από ξένα εργαστήρια έφθαναν στον ελλαδικό χώρο μέσω των Φοινίκων ή μέσω ταξιδιών που πραγματοποιούσαν τα ίδια τα μέλη της αριστοκρατικής ελίτ για να τα αποκτήσουν. Έως και τον 8^ο αι. π.Χ. είχε διαμορφωθεί ένας κόσμος ο οποίος στηριζόταν στις πολεμικές αρετές, στις ηθικές αξίες και στην πρακτική του δώρου και του αντιδώρου, η οποία πρόβαλε την ισοδυναμία των μελών της άρχουσας τάξης. Τον 8^ο αι. π.Χ. όμως η οικονομία άλλαξε μορφή. Σημειώθηκε ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση, ανάπτυξη του αποικισμού και του εμπορίου και κυκλοφορία πλούτου σε νέα χέρια, τα οποία είχαν απομακρυνθεί αρκετά από τα προηγούμενα αριστοκρατικά ιδεώδη και αναζητούσαν ένα εύχρηστο μέσο αποτίμησης αξιών, πληρωμών και αποθησαυρισμού του πλούτου που πήγαζε από τις συχνότερες εμπορικές συναλλαγές.

Οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ήταν λοιπόν ώριμες και ευνοϊκές για την αξιοποίηση προκεραματικών πρακτικών, οι οποίες ήταν γνωστές σε όσους είχαν πραγματοποιήσει ταξίδια στην Εγγύς Ανατολή, ήδη από την αρχή της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.. Ο ζυγισμένος άργυρος και η τοποθέτησή του σε λινό σάκο, ο οποίος έφερε τη σφραγίδα πιστοποίησης της ποσότητας και της ποιότητας του μετάλλου, σαφώς αποτελούσε τον πιο κοντινό πρόγονο του νομίσματος, ο οποίος σε συνδυασμό με τις μετρικές μονάδες της μνας και του ταλάντου της Εγγύς Ανατολής και το χωρητικό

μέτρο των σιδηρών οβελών από τον ελληνικό χώρο οδήγησαν στην επινόηση ενός σταθερού, εύχρηστου, άφθαρτου και φορητού μέσου, του νομίσματος. Το μέσο αυτό αναπτύχθηκε και διαδόθηκε ταχύτατα από τις ελληνικές πόλεις-κράτη, εξυπηρετούσε τις δημοσιονομικές τους ανάγκες και διαφήμιζε την αυτονομία τους.

Β' Μέρος: Προκερματικές μονάδες στον Ελλαδικό χώρο από τον 11ο έως τον 6ο αι. π.Χ.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη επεκτείνεται στις προνομισματικές μονάδες που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, και συγκεκριμένα στον χώρο του Αιγαίου και της Κύπρου από τον 11^ο αι. π.Χ. και εξής μέχρι τα πρώτα νομίσματα¹⁷⁴. Η οικονομία δεν ήταν αποκλειστικά ομηρικού τύπου και σε μια προσπάθεια ανασύστασης της εμφάνισης του χρήματος πριν από το νόμισμα στον ελληνικό κόσμο, μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις γραπτές πηγές, φαίνεται πως τα εθνογραφικά στοιχεία συνηγορούν στην εμφάνιση του «χρήματος» μέσα από ένα σύστημα αξιών που χρησιμοποιούνταν για να δοθεί κύρος ή να προσδιοριστεί η κοινωνική θέση του ατόμου¹⁷⁵. Ακόμη, πολλές απόψεις υποστηρίζουν ότι το χρήμα στον ελληνικό κόσμο ίσως γεννήθηκε στο πλαίσιο των πρακτικών του γάμου-προίκας, της επιβολής ποινών και της ανταλλαγής δώρων, από την οποία προέκυψαν οι κρατικές πληρωμές και ο κοινωνικός δανεισμός¹⁷⁶. Όποια και να ήταν η διαδικασία φαίνεται ότι ο ελληνικός κόσμος είχε προχωρήσει σημαντικά προς την ανταλλαγή αγαθών με νόμισμα. Επιπλέον, η ετυμολογία, οι μεταγενέστερες ιστορίες από τη φιλολογική παράδοση, αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν, χωρίς να αποδεικνύουν ωστόσο, ότι πριν από το νόμισμα ίσως χρησιμοποιούνταν ως τρέχον μέσο συναλλαγής οι σιδερένιοι οβελοί¹⁷⁷. Σε ορισμένες περιοχές ίσως να εξυπηρετούσαν παρόμοιο σκοπό και άλλα σκεύη, όπως τρίποδες και λέβητες¹⁷⁸, ενώ σε ελληνικά αρχαιολογικά στρώματα του 7^{ου} ή του 8^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκαν ράβδοι από χρυσό, άργυρο και ήλεκτρο, κομμένοι σύμφωνα με συγκεκριμένα μέτρα βάρους, αποτελώντας ένδειξη ότι τα πολύτιμα μέταλλα χρησιμοποιούνταν ως ένα είδος «χρήματος»¹⁷⁹. Επιπρόσθετα, στην Αθήνα του

¹⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Ιακωνου 2012α, 23 κ.ε.

¹⁷⁵ Morris 1986, 8 κ.ε.

¹⁷⁶ Howgego 2009. Von Reden 1997. Seaford 2004, 191–234.

¹⁷⁷ Howgego 2009, 49-57. Για βιβλιογραφία σχετικά με οβελούς βλ. παρακάτω σημ. 181.

¹⁷⁸ Schaps 2004, 82-83. Kraay 1976, 314.

¹⁷⁹ Furtwängler 1986, 156.

Σόλωνα χρησιμοποιούσαν τον ζυγίζόμενο άργυρο ως μέσο συναλλαγής για ορισμένους σκοπούς. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι όλα τα εξεταζόμενα προκεραματικά αντικείμενα αποτελούν προϊόντα αποθησαυρισμού. Συνεπώς δεν βρίσκονταν σε κυκλοφορία, γεγονός που ίσως μπορεί να αποδοθεί στη μετάλλινη φύση των αντικειμένων και στη δυνατότητα «εκ νέου χρήσης» τους¹⁸⁰.

2. Από τις προκεραματικές μονάδες στο πρώτο νόμισμα

i. α. Οβελοί σε τάφους

Το πρώτο εξεταζόμενο αντικείμενο είναι οι οβελοί¹⁸¹, των οποίων η χρήση είναι ασαφής. Παρακάτω ταξινομούνται οι οβελοί σε ευρήματα τάφων και ιερών, αφού χρονολογικά φαίνεται ότι οι αναθηματικοί οβελοί άρχιζαν να εμφανίζονται σε ιερά όταν πλέον η χρήση οβελών σε τάφους άρχισε να μειώνεται. Οι οβελοί ήταν σούβλες, που σε κάποιες περιπτώσεις μαζί με τα στηρίγματά τους, τους κρατευτές¹⁸² (εικ.14, 16–17), χρησίμευαν στο ψήσιμο του κρέατος, το οποίο ήταν απαραίτητο στοιχείο των ελληνικών συμποσίων¹⁸³. Η συμποτική–συνδειπνική συνήθεια ήταν στενά συνυφασμένη με τη συνείδηση της αριστοκρατικής κοινωνίας ήδη από τη γεωμετρική εποχή. Αποτελούσε μια συνήθεια η οποία δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τον βασικό εξοπλισμό των οβελών, τους κρατευτές,¹⁸⁴ και τα υπόλοιπα πολύτιμα χάλκινα σκεύη (εικ.31–32). Όλα αυτά είχαν πρωταρχικό ρόλο

¹⁸⁰ Kroll 2003, 316–317.

¹⁸¹ Για ενδεικτική βιβλιογραφία οβελών βλ. Karageorghis κ. ά. 2014, 62, αρ. κατ. 14. Maran 2012, 125–126. Vonhoff 2011, 133–154. Ρεμεθιωτάκης, Εγγλέζου 2010, 80, 84–85, 176. Karageorghis 2007, 258–259. Kroll 2003, 314. Karageorghis 2001α, 56–58. Karageorghis 2001β, 4–5. Kroll 2001, 77–91. Haarer 2000. Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 367. Stampolidis 1998, 258–259, αρ. κατ. 323. Strøm 1992β, 41–51.

¹⁸² Το πρωιμότερο παράδειγμα μετάλλινων κρατευτών προέρχεται από την Τίρυνθα και χρονολογείται γύρω στο 12^ο αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο εύρημα μαζί με άλλο σχετικό εξοπλισμό εξυπηρετεί συνδειπνικούς σκοπούς στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο και αναθεωρεί τα δεδομένα που ήταν μέχρι πρόσφατα αποδεκτά για την καταγωγή των μετάλλινων κρατευτών, βλ. παρακάτω σελ. 123–124.

¹⁸³ Για τη σημασία των συμποτικών συνθηθειών βλ. ενδεικτικά Μαυρικού 2014. Hamilakis, Sherratt 2012, 187–207. Karageorghis 2011, 30–37. Karageorghis 2007, 257–262. Sherratt 2004, 331–337, Murray 1990β, 3–11, Murray 1990γ, 3 κ.ε. Για αρχαίες πηγές, βλ. παρακάτω σελ. 101–102.

¹⁸⁴ Karageorghis 1963γ, 551, εικ. 29.

στην προετοιμασία των γευμάτων αλλά παράλληλα και πολλαπλούς συμβολισμούς και χρήσεις.

Οι οβελοί¹⁸⁵ εμφανίζονται για πρώτη φορά στον 11^ο αι. π.Χ. σε τάφους της Κύπρου¹⁸⁶, στην Παλαίπαφο¹⁸⁷ και το Κίτιον¹⁸⁸, ενώ στον ελλαδικό χώρο φαίνεται πως εισάγονται κατά τον 10^ο αι. π.Χ. με πρώτο τους σταθμό τα νεκροταφεία της Κνωσού και της Φορτέτσας¹⁸⁹. Αργότερα, κατά τον 9^ο αι. π.Χ. εμφανίζονται σε τάφους στο Λευκαντί¹⁹⁰ της Εύβοιας (**εικ.12**) και της Ελεύθερνας¹⁹¹ (**εικ.13**) στη συνέχεια, κατά τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. απαντούν με μεγαλύτερη συχνότητα¹⁹² σε τάφους της Κρήτης, στο Καβούσι¹⁹³, τη Φορτέτσα¹⁹⁴, την Κνωσό¹⁹⁵, την Ελεύθερνα¹⁹⁶, τη Γόρτυνα¹⁹⁷ και εκτός Κρήτης, στο Άργος¹⁹⁸, στη Σίνδο¹⁹⁹ της Μακεδονίας, στην Ιταλία²⁰⁰ και ξανά στην Κύπρο (Σαλαμίς, Παλαίπαφος, Ταμασσός,

¹⁸⁵ Για την αρχή εφαρμογής του σιδηρού μετάλλου στη μεταλλουργία των περιοχών της ανατολικής Μεσογείου, βλ. σχετικά Veldhuijzen 2012, 237–258. Για την επεξεργασία του σιδήρου κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, βλ. σχετικά Kassianidou 2012β, 229–260. Maddin 2011, 203–210. Για τη μετάβαση από το χαλκό στο σίδηρο βλ. σχετικά Haarer 2001, 255–273.

¹⁸⁶ Για μία συνολική μελέτη των οβελών της Κύπρου, πρόσφατα δημοσιευμένη, βλ. σχετικά Vonhoff 2011, 133–152.

¹⁸⁷ Βλ. παρακάτω σημ. 201–207.

¹⁸⁸ Vonhoff 2011, 147. Karageorghis 1970, 36, σημ. 4. Myres 1910, 107 κ.ε. ειδικά για χρονολόγηση βλ. 117.

¹⁸⁹ Μετά από επανεξέταση των αντικειμένων βάσει τυπολογίας πρόκειται για απευθείας κυπριακές εισαγωγές, βλ. σχετικά Καραγιώργης 1974α, 169.

¹⁹⁰ Βλ. Strøm 1992β, 42, σημ. 10. Porpham, Touloupa, Sackett 1982, 240. Οι σιδερένιοι οβελοί από ταφική πυρά 13, αρ. κατ. 6–7, σώζονται αποσπασματικά και σε μεγάλο βαθμό οξειδωσης, ώστε το μόνο που μπορεί να ειπωθεί με ακρίβεια είναι ότι ήταν λιγοστοί, τετράγωνης διατομής και χρονολογούμενοι στον 9^ο αι. π.Χ.

¹⁹¹ Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 367, βλ. παρακάτω σελ. 113.

¹⁹² Strøm 1992β, 42.

¹⁹³ Boardman 1971, 7, βλ. παρακάτω σελ. 111.

¹⁹⁴ Brock 1957, 202, βλ. παρακάτω σελ. 108–109.

¹⁹⁵ KNC II, 590–591, βλ. παρακάτω 109–110.

¹⁹⁶ Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 258, αρ. κατ. 323. Σταμπολίδης 1994, 107, αρ. κατ. 58, βλ. παρακάτω σελ. 112–113.

¹⁹⁷ Hoffman 1997, 106, αρ. κατ. XX, βλ. παρακάτω σελ. 114.

¹⁹⁸ Boardman 1971, 5. Courbin 1957, 367–8. Courbin 1953, 260.

¹⁹⁹ Seaford 2004, 103, σημ. 5.

²⁰⁰ Strøm 1992β, 43, σημ. 14–17. Kron 1971, 132.

Πατρική **εικ.15**)²⁰¹, όπου συνεχίζεται η παράδοση που είχε αρχίσει από τον 11^ο αι. π.Χ. Απαντούν σε ποικίλους αριθμούς: τριάδα, πεντάδα²⁰², εξάδα, δεκάδα, δωδεκάδα κ.α. Συνήθως έχουν τετράγωνη ή ορθογώνια διατομή για να μη γλιστρά το κρέας, ενώ η διάμετρός τους είναι 1–2 εκ., και ενίοτε συνοδεύονται από κρατευτές. Μεταξύ των κρατευτών, ακριβείς τυπολογικές ομοιότητες παρουσιάζουν τα παραδείγματα από το Άργος (**εικ.16**), το Καβούσι και την Κύπρο, των οποίων το ένα άκρο απολήγει σε πλήρη πλοίου²⁰³. Το θέμα του πλοίου έχει συνδεθεί με πιθανούς συμβολισμούς για τη μεταφορά της ψυχής του νεκρού στον κάτω κόσμο²⁰⁴ ή με την επαγγελματική ιδιότητα του νεκρού ως κυβερνήτης πλοίου²⁰⁵. Πέρα όμως από τους πιθανούς συμβολισμούς και τη βέβαιη πρακτική χρήση την οποία είχε το συγκεκριμένο σχήμα κρατευτών υποδηλώνει και σχέσεις μεταξύ Πελοποννήσου, ανατολικής Κρήτης και Κύπρου²⁰⁶, οι οποίες ξεκινούν από το 12^ο αι. π.Χ. με τη μετακίνηση των Αχαιών προς τα νότια, παράδοση που διαπιστώνεται και από τον χάλκινο ενεπίγραφο οβελό του δεύτερου μισού του 11^{ου} αι. π.Χ. με το αρκαδικό όνομα *o-pe-le-ta-u = Ophéltau*²⁰⁷. Ενώ μέχρι τον 12^ο αι. π.Χ. το ρεύμα των επιρροών είχε κατεύθυνση από τον ελλαδικό χώρο προς τον νότο, μετά τον 11^ο αι. π.Χ. το ρεύμα των επιδράσεων αντιστράφηκε από την Κύπρο προς τα βόρεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παράδοση της κτέρισης τάφων πολεμιστών με σιδερένιους οβελούς και ζεύγη κρατευτών, η οποία φαίνεται ότι μεταφέρθηκε από το Αιγαίο στην Κύπρο και από εκεί μεταφέρθηκε και πάλι στην Κρήτη, την Εύβοια και την Πελοπόννησο, όπου επιβίωσε μέχρι περίπου και το 700 π.Χ. και ίσως λίγο αργότερα. Από τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. ή τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι το ίδιο έθιμο μεταφέρθηκε απευθείας από την Κύπρο στην Ιταλία και συγκεκριμένα στην Ετρουρία, στο Λάτιο και στην ετρουσκική Καμπανία²⁰⁸.

²⁰¹ Vönhoff 2011, 133–152. Karageorghis 1970, 38. Karageorghis 1963β, 277–9.

²⁰² *Ιλιάδα* Α 463, *Οδύσσεια* γ 460: «πεμπώβολα».

²⁰³ Βλ. παρακάτω σελ. 111–112.

²⁰⁴ Deonna 1959, 251–252.

²⁰⁵ Vönhoff 2011, 150, σημ. 69.

²⁰⁶ Σταμπολίδης 2003, 50. Σταμπολίδης 1998, 107.

²⁰⁷ Γενική πτώση του ονόματος *Ophéltau* βλ. σχετικά Olivier 2013, 18, πίν. 1.3.

²⁰⁸ Stampolidis 2012, 37, 38, 44, 275, αρ. κατ. 38: χάλκινος μαγειρικός οβελός, κοινός τύπος στην Ετρουρία και στο Λάτιο, χρονολογείται στο 700–675 π.Χ. Έχει βρεθεί μαζί με άλλα οικιακά σκεύη, ενώ προσδιορίζει την ανώτερη κοινωνική τάξη και τον πλούτο των κατόχων του· 129, αρ. κατ. 14: Χάλκινος οβελός και κρατευτής. Στη Μπολόνια απαντούν (ενίοτε σε μικρογραφικό σχήμα) σε τάφους

Ποια όμως είναι η σημασία των ταφικών οβελών σε τάφους νεκροταφείων από τον 11^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ. στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο; Σαφής ήταν η χρήση των οβελών και των υπόλοιπων συμποτικών αντικειμένων στην προετοιμασία των γευμάτων· παράλληλα τα αντικείμενα αυτά συμβόλιζαν την ανώτερη κοινωνική τάξη και τον πλούτο του κατόχου τους. Το ερώτημα ωστόσο που προκύπτει είναι εάν ο εν λόγω εξοπλισμός είχε και χρήση στις προκερματικές συναλλαγές των ιστορικών χρόνων. Σύμφωνα με τις ανασκαφικές ερμηνείες οι οβελοί και τα λοιπά συμποτικά αντικείμενα απαντούν μονάχα σε τάφους πολύ πλούσιων ευγενών πολεμιστών. Ο Tandy²⁰⁹ ονομάζει τους οβελούς και άλλα πολύτιμα αντικείμενα ως “tools of exclusion”²¹⁰, εργαλεία δηλαδή που αποκλείουν από την αριστοκρατική τάξη όσους δεν τα κατέχουν και ταυτόχρονα ενώνουν όσους τα κατέχουν²¹¹. Παράλληλα, σύμβολο του κοινωνικού «status» των πολεμιστών²¹² ήταν και εργαλείο απαραίτητο για τις συμποτικές συναντήσεις της ανώτερης κοινωνικής τάξης²¹³ με τελευταία χρήση του στο νεκρόδειπνο του ίδιου του πολεμιστή²¹⁴. Η σκηνή περιγράφεται ξεκάθαρα στην *Ιλιάδα*²¹⁵ (εικ.18), όπου ο επικός ήρωας Αχιλλέας ετοιμάζει στη σκηνή του μια φιλόξενη εστία και ένα γιορταστικό τραπέζι ψήνοντας κρέας προς τιμήν των συντρόφων του στην Τροία. Η διαδικασία περιλάμβανε τα εξής στάδια: αφού ο Αχιλλέας πέρασε το κρέας στις σούβλες, ο Πάτροκλος άναψε φωτιά (στην προετοιμασία της φωτιάς βοήθησαν αντικείμενα όπως

εξαιρετικά πλούσιων γυναικών, οι οποίες συνδέονταν με την εστία, τις τελετουργικές θυσίες και τα συμπόσια: ειδικά στις σελ. 35–42, ερμηνεύεται πως δημιουργήθηκε το κοσμοπολίτικο περιβάλλον του 8^{ου} αι. π.Χ. στην Κύπρο, την Κρήτη, το Αιγαίο και τη Δυτική Μεσόγειο μέσα από την ανταλλαγή ιδεών, εθίμων, δώρων, πληθυσμιακών ομάδων κ.α., την «ώσμωση» δηλαδή των πολιτισμικών στοιχείων των περιοχών της ανατολικής–κεντρικής–δυτικής Μεσογείου, όπως αυτή μαρτυρείται μέσα από τη μεταφορά πολύτιμων τέχνεργων –παραδείγματος χάριν οβελών και κρατευτών– και της τεχνολογίας κατασκευής τους. Strøm 1992β, 43, σημ. 13–17.

²⁰⁹ Tandy 1997, 160.

²¹⁰ Wallace 2010, 177–186.

²¹¹ Wallace 2010, 177–186, όπου κεφ. 19: The social role of exotica.

²¹² Wallace 2010, 20. Willetts 1967, 10–17.

²¹³ Μάλιστα ο Σταμπολίδης 2008, 158, σημ. 231, επισημαίνει ότι τα συμπόσια στα νεκρόδειπνα δεν σχετίζονται μόνο με μια συνάθροιση συγγενών και άλλων ατόμων κοινού κοινωνικού status, αλλά δημιουργούν και μια «συμποσιακή ή συμποτική κοινωνία, κοινωνία αριστοκρατική ή άλλη με κοινό θεσμό το συμπόσιο».

²¹⁴ Σχετικά με τη διαδικασία των νεκρόδειπνων βλ. Σταμπολίδης 1996, 126–132.

²¹⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 101.

ο πέλεκυς (εικ.19), την άφησε να χωνέψει, μάζεψε τα καυτά κάρβουνα, πιθανώς στο σημείο αυτό να ήταν απαραίτητο και κάποιο εργαλείο, όπως τα σιδερένια πύραυνα που έχουν βρεθεί στην Κνωσό και στην Ελεύθερα²¹⁶ (εικ.20–22), τοποθέτησε τους οβελούς στους κρατευτές και έριξε στα κρέατα αλάτι, ίσως και σε αυτό το σημείο να χρησιμοποιε ο τρίφτης του 9^{ου} αι. π.Χ. (εικ.12.8) που έχει βρεθεί στο Λευκαντί της Εύβοιας, με πιθανή χρήση για το τρίψιμο του αλατιού²¹⁷. Αυτή η συγκεκριμένη σκηνή της όπτησης εντάσσεται σε ένα γενικότερο σκηνικό τραγουδιού και οινοποσίας, στοιχεία που συμπληρώνουν τη συμποτική διαδικασία²¹⁸. Ο θεσμός της συμποτικής συνήθειας ένωσε βαθύτερα τους πολεμιστές²¹⁹ μέσω της «συνκατανάλωσης» κρέατος²²⁰ σε οβελούς, τελετουργική πρακτική που ακολουθείται στα ιερά ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ., θεσμός για τον οποίο δεν αποκλείεται κάποια πιθανή καταγωγή από τις συνδειπνικές συνήθειες των πολεμιστών που ξεκινούν ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. Συνεπώς, στοιχεία που ακολουθούν το πρότυπο του Αχιλλέα και του Πάτροκλου που τραγουδούν, πίνουν κρασί και ψήνουν κρέας θεωρούνται πολύ σημαντικά, όπως επίσης και ο σχετικός εξοπλισμός, ο οποίος χαρακτηρίζει την αριστοκρατική τάξη και τη διαφοροποιεί από την τάξη των οπλιτών.

Κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. άρχισαν οι μεγάλες αλλαγές στην οικονομία, με στροφή του πληθυσμού είτε στην εύρεση νέων καλλιεργήσιμων κλήρων με τη δημιουργία αποικιών είτε στο εμπόριο με τη δημιουργία εμπορικών μεταπρατικών σταθμών, ενέργειες που ευνοήθηκαν από την αποκατεστημένη πλέον ασφάλεια των θαλασσών. Εκείνη την περίοδο προέκυψε νέος πλούτος και

²¹⁶ Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 368, όπου σχετική βιβλιογραφία.

²¹⁷ Ο τρίφτης ως κτερισματικό αντικείμενο συνδέεται α. με τη διαδικασία τριψίματος τυριού –Κνήστις ή Τυροκνήστις– και τον εναπόθεταν σε τάφους νεκρών προσώπων παρασκευαστών τυριού ή προσώπων που αγαπούσαν πολύ το τυρί, βλ. Platon Feyel 1938, 153, σημ. 3. Popham, Touloupa, Sackett 1982, 240, σημ. 22. β. με ταφικές λειτουργίες ως εργαλείο επεξεργασίας χρωμάτων ή βοτάνων και γ. με το τρίψιμο ορυκτού αλατιού ή το σούρωμα του κρασιού, όπως στην περίπτωση του Ευβοιώτη πολεμιστή, βλ. Strøm 1992β, 42, σημ. 10. Popham, Touloupa, Sackett 1982, 240.

²¹⁸ Για ενδεικτική βιβλιογραφία για συνδειπνικές συνήθειες στην Κρήτη βλ. Μαυρίκου 2014. Fox 2012. Erickson 2010, 274, σημ.7. Wallace 2010, 384–390, όπου κεφ. 39: The public feasting tradition and its political significance in Crete and other areas. Σταμπολίδης 2008, 158. Για συμποτικές συνήθειες στην Κύπρο βλ. Vonhoff 2011, 133–152, ειδ. σημ. 3, όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία για τις θέσεις εύρεσης των κυπριακών οβελών.

²¹⁹ Strøm 1992β, 42, σημ. 13.

²²⁰ Bakker 2013.

διαμορφώθηκαν διαφορετικές οικονομικές συνθήκες. Αυτά τα δεδομένα πρόβαλαν την ανάγκη χρήσης ενός σταθερού μέσου συναλλαγής που να πληροί τα κριτήρια της εύκολης μεταφοράς και αποταμίευσης, της μετρήσιμης αξίας, του ανθεκτικού και πολύτιμου μετάλλου²²¹. Το καταλληλότερο μέσο ήταν ο οβελός, σύμβολο δηλωτικό του κοινωνικού status, αλλά και συνάμα φορητό, μετρήσιμο, ανθεκτικό και αποθηκεύσιμο²²². Στη συνέχεια, γύρω στο δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.²²³, ο Φείδων καθιέρωσε, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, σταθμητικά μέτρα²²⁴, πιθανώς χωρητικότητας, αφού αναγνώρισε ως βασική μονάδα μέτρησης τη δραχμή (δράττομαι=κρατώ στη χούφτα) η οποία υποδιαιρείται σε 6 οβελούς (όταν δηλαδή μπορεί να χωρέσει μια δράκα=χούφτα) (εικ.25–26). Αυτό πρέπει να συνέβη κάποια στιγμή, πριν από την πρώτη δέσμη των 6 οβελών²²⁵ που βρέθηκαν στο Άργος, στο βασίλειο του Φείδωνα, γύρω στο 725 π.Χ.²²⁶. Όλα τα παραπάνω στάδια, τα οποία σχετίζονται με τον οβελό από τα μέσα του 10^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., φαίνεται να έχουν μια λογική ακολουθία²²⁷. Αναφέροντας τα κυριότερα

²²¹ Seaford 2004, 104, σημ. 17.

²²² Seaford 2004, 108.

²²³ Coldstream 1997, 207.

²²⁴ Βλ. παρακάτω σελ. 101–102.

²²⁵ Έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι ο βασιλιάς Φείδων από το Άργος, η βασιλεία του οποίου τοποθετείται στον 8^ο ή στον 7^ο αι. π.Χ., θέσπισε σταθερά σταθμά στην Πελοπόννησο εισάγοντας το ελληνικό αργυρό νόμισμα των Αιγινήτικων σταθμών, αφιερώνοντας τους σιδερένιους οβελούς στο Ηραϊόν του Άργους ως παραδείγματα απόσυρσης παλαιού χρήματος. Ωστόσο, τα χρονολογικά στοιχεία της βασιλείας του Φείδωνα και της κοπής των αιγινήτικων χελώνων γύρω στο 580 π.Χ. απέχουν μεταξύ τους. Άρα, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή ο Φείδωνας κατά τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. να καθιέρωσε, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, τα μέτρα, προσφέροντας ένα θεσμοθετημένο μέτρο για την καθιέρωση ενός σταθερού και αναγνωρίσιμου μέσου συναλλαγών. Το πληρέστερο έργο σχετικά με τον Φείδωνα έχει γίνει από τον Kōin (2001, 327 κ.ε., ειδικά 337) ο οποίος παρουσιάζει τον Φείδωνα του Άργους μέσα από τις αρχαίες πηγές, αρχίζοντας από τις πρωιμότερες χρονολογίες 777–776, 773, 672 π.Χ., ακολούθως στις μεσαίες του 762 ή 761, 758 ή 757, 668, 660, 572 π.Χ. και τέλος στις χαμηλότερες 748–747, 743, 644, 640, 588, 580 π.Χ. Ο μελετητής καταλήγει ότι καμία από αυτές δεν δίνει ικανοποιητική απάντηση σχετικά με το ποια ήταν πραγματικά η περίοδος που έζησε ο Φείδωνας, αλλά όλα εξαρτώνται από το ποιες πηγές θεωρεί κάποιος αξιόπιστες. Στο παρόν έργο ακολουθείται ως ακριβέστερη η τεκμηρίωση του Coldstream 1997, 207–208, στα μέσα 8^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με τον Πασαυνία 4. 22, 2.

²²⁶ Austin, Vidal-Naquet 1998, 339, σημ. 1. Courbin 1959, 228.

²²⁷ Όσον αφορά στο χρονικό διάστημα της βασιλείας του Φείδωνα, οι αρχαίες πηγές είναι ιδιαίτερα αναξιόπιστες. Ο Ηρόδοτος (VI, 127) που πρώτος αναφέρει την καθιέρωση μέτρων από τον Φείδωνα,

στοιχεία που έχουν γραφτεί για την έναρξη της «εγχρήματης» χρήσης των οβελών γύρω στον 8^ο αι. π.Χ., αρχικά ο Courbin²²⁸ το 1959 υποστήριξε ότι τα ευρήματα στους τάφους του Άργους σε εξάδες και δωδεκάδες παραπέμπουν σε προκεραμικές μονάδες. Σε αυτή την ερμηνεία στηρίχτηκαν η Οικονομίδου²²⁹ το 1969 και ο Coldstream²³⁰ το 1977, οι οποίοι με τη σειρά τους, στηριζόμενοι και στις μαρτυρίες του Ηροδότου²³¹, υποστήριξαν ότι με την απόθεση των οβελών στο Ηραίο του Άργους, ο Φείδων καθιέρωσε τα νέα μέτρα²³². Στη συνέχεια, ο Καραγιώργης²³³ το 1972 ισχυρίστηκε ότι οι οβελοί της Κύπρου χρησιμοποιήθηκαν ως χρήμα σε κάποιο χρονικό σημείο κατά την Κυπρογεωμετρική περίοδο. Συνεπώς αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν μια προνομισματική χρήση των ταφικών οβελών, πιθανότατα στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.

Μια άλλη πρόταση, με πιο πρόσφατους υποστηρικτές τον Tandy²³⁴ και μετέπειτα τον Kroll²³⁵, αφορά στη χρήση των οβελών ως μετάλλινων μονάδων στις συναλλαγές. Συγκεκριμένα, παραθέτουν ένα παράδειγμα: X οβελοί αντιστοιχούν σε Y καλής ποιότητας ενδύματα. Η σκέψη αυτή στηρίζεται στην πρακτική του αντιπραγματισμού, όπως έχει υποστηριχτεί και για τα χάλκινα τάλαντα ή και για οποιαδήποτε άλλη μάζα μετάλλου. Το ενδεχόμενο αυτό δεν φαίνεται απίθανο, καθώς οι οβελοί είχαν εύχρηστο σχήμα και θα μπορούσαν εύκολα να χρησιμοποιηθούν στον αντιπραγματισμό. Το γεγονός ότι δεν έχουν σωθεί παραδείγματα που να υποδηλώνουν εμπορικές συναλλαγές, πιθανώς αποδίδεται σε λιώσιμο των οβελών για «για εκ νέου χρήση του μετάλλου»²³⁶. Εν συνεχεία, η χρήση των οβελών ως μονάδων μετάλλου στις εμπορικές συναλλαγές δεν αποκλείει την καθιέρωση των μέτρων από

τον τοποθετεί στο 600 π.Χ. Προφανώς τον συγγεί με το Φείδωνα τον Κορίνθιο, ο οποίος έζησε την περίοδο αυτή.

²²⁸ Βλ. Courbin 1959, 9 κ.ε., με τον οποίο όμως δε συμφωνεί ένας από τους σχετικά πιο πρόσφατους ερευνητές, ο Strøm (1992β, 44).

²²⁹ Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1969, 440–441.

²³⁰ Στην ελληνική έκδοση βλ. Coldstream 1997, 207–208.

²³¹ Αντίθετα με τις πληροφορίες από τον Έφορο, ο οποίος είχε προκαλέσει σύγχυση στους ερευνητές βλ. σχετικά Brown 1950, 181 κ.ε. και παρακάτω σελ. 102.

²³² Βλ. παραπάνω σημ. 224–231.

²³³ Καραγιώργης 1972, 172.

²³⁴ Tandy 1997, 160, σημ. 112, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία.

²³⁵ Kroll 2001, 87.

²³⁶ Kroll 2003, 316–317.

το Φεΐδωνα. Πιθανώς, η συχνή χρήση τους ως συναλλασσόμενο προϊόν στις πράξεις αντιπραγματισμού και η μεταφορά τους δια χειρός σε δέσμες²³⁷ να οδήγησαν το Φεΐδωνα στην καθιέρωση του μέτρου της δραχμής.

i.β. Οβελοί σε ιερά

Στον ελλαδικό χώρο οβελοί έχουν βρεθεί σε ιερά²³⁸, από τον 7^ο αι. π.Χ.²³⁹ ως τον 5^ο αι. π.Χ., αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα γύρω στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., κατά την περίοδο έναρξης κοπής του νομίσματος. Στον ελλαδικό χώρο τα πρωιμότερα παραδείγματα του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁴⁰ προέρχονται από το ιερό του Απόλλωνα στους Αλιείς Αργολίδος²⁴¹ και από το ιερό της Άρτεμις Ορθίας στη Σπάρτη²⁴². Οβελοί από τον 6^ο αι. π.Χ. προέρχονται από το Ηραίο του Άργους²⁴³, από το Εστιατόριον της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα²⁴⁴, από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς²⁴⁵, από το Ηραίο της Σάμου²⁴⁶, από το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φιλία Θεσσαλίας²⁴⁷, από το ιερό Ήρας–Ποσειδώνα στην Ολυμπία και από τα ιερά του Δία στη Δωδώνη και στη Νεμέα²⁴⁸. Τα ευρήματα κλασικής περιόδου προέρχονται από το βωμό της Αρτέμιδος Ελαφηβόλου στο Καλαπόδι Φωκίδας²⁴⁹. Το βάρος των οβελών έχει μελετηθεί²⁵⁰, αλλά δεδομένου του μεγάλου βαθμού οξειδωσης των ευρημάτων τα συναγόμενα συμπεράσματα είναι ιδιαιτέρως επισφαλή και γι' αυτό το ενδιαφέρον των

²³⁷ Seaford 2004, 104, σημ. 17, όπου αναφέρει ότι το μέτρο των οβελών ακολουθούσε μια οπτική αναλογία, η οποία αντιστοιχούσε σε δέσμες των 6 οβελών.

²³⁸ Seaford 2004, 107, σημ. 33. Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση για τη λειτουργία των αφιερωματικών οβελών βλ. Simon 1986, 348–352.

²³⁹ Polignac 1995, 13.

²⁴⁰ Για την χρονολόγηση του ιερού της Αρτέμιδος Ορθίας βλ. Strøm 1992β, 46, σημ. 43.

²⁴¹ Ainian 1988, 118, σημ. 47, εικ. 19.

²⁴² Woodward 1929, 391.

²⁴³ Courbin 1983, 153 κ.ε., εικ. 5–11. Courbin 1959. Waldstein 1902, 63 κ.ε.

²⁴⁴ Payne 1940, 258, πιν. 36, 132. Tomlinson 1977, 200. Tomlinson 1990, 98. Strøm 1992β, 46, σημ. 37.

²⁴⁵ Courbin 1983, 151. Ηρόδοτος II, 135.

²⁴⁶ Furtwängler 1980, 86, 97 κ.ε. πίν. 18.

²⁴⁷ Kilian 1983, 131 κ.ε. ειδ. 133.

²⁴⁸ Strøm 1992β, 46–47, ειδ. σημ 47–49.

²⁴⁹ Rainer, Siewert 1987, 681 κ.ε.

²⁵⁰ Seaford 2004, 104, σημ. 19.

μελετητών στρέφεται στο μήκος τους. Οι ομοιότητες όσον αφορά στα μεγέθη των ευρημάτων προέρχονται από δύο Ηραία του 6^{ου} αι. π.Χ., από το Άργος και από το Ύπόγειον (Hypogaeum) στο Παίστουμ (Paestum) της Ιταλίας²⁵¹, δύο περιοχές σε μακρινή απόσταση μεταξύ τους. Αν συμπεριληφθεί και η Κύπρος, ο τόπος καταγωγής των οβελών, η εμφάνισή τους βρίσκεται στο τόξο από ανατολή, προς δύση. Οι οβελοί του Ηραίου στο Άργος και της Ποσειδωνίας στην Ιταλία, όπως παρατηρεί πρώτος ο Courbin και αργότερα η Strøm²⁵², έχουν μήκος περίπου 1.50 μ., ενώ ταυτόχρονα κοντινοί σ'αυτά τα Ηραία τάφοι πολεμιστών δεν παρουσιάζουν παρόμοιες ομοιότητες²⁵³. Επομένως, δεν είναι βέβαιο αν υπάρχει κάποια σχέση με τη λατρεία της Ηρας, ή το γεγονός αποτελεί μια απλή σύμπτωση.

Από τα παραπάνω παραδείγματα τρία είναι τα ευρέως αποδεκτά για τη «χρηματική» χρήση των οβελών²⁵⁴. Το πρώτο αφορά στο πολυσυζητημένο Ηραίο του Άργους, το οποίο απέδωσε μία δέσμη 96 οβελών μαζί με ένα σιδερένιο αντικείμενο βάρους 73 κιλών (εικ.23–25). Αυτό το αντικείμενο, με βάση τη μαρτυρία του Έφορου,²⁵⁵ θεωρήθηκε σταθμητικός κανόνας²⁵⁶, και μαρτυρεί την καθιέρωση από τον Φεΐδωνα του σταθμητικού κανόνα κοπής των Αιγινήτικων αργυρών νομισμάτων²⁵⁷ με ταυτόχρονη ανάθεση, ως παρωχημένου, του προηγούμενου «χρήματος» στο Ηραίο. Αυτή η εκδοχή θεωρείται ξεπερασμένη και οι πιο πρόσφατες έρευνες στρέφονται σε δύο κατευθύνσεις σχετικά με το σιδερένιο αντικείμενο των 73 κιλών. Η μια άποψη υποστηρίζει ότι αποτελούσε ράβδο ακατέργαστου μετάλλου για την κατασκευή οβελών²⁵⁸, εκδοχή η οποία ενισχύεται και από το γεγονός ότι το ένα άκρο του είναι ελλιπές, και η άλλη, με πιο πρόσφατη την ερμηνεία του Kroll²⁵⁹, ο οποίος θεωρεί πιο πιθανή την περίπτωση να αποτελούσε μια μεγαλύτερη των οβελών «χρηματική»

²⁵¹ Courbin 1983, 154–155, σημ. 32.

²⁵² Strøm 1992β, 44, σημ. 24.

²⁵³ Strøm 1992β, 45–46.

²⁵⁴ Βλ. Seaford 2004, 107, σημ. 32, όπου σημειώνει την άποψη των Furtwängler 1980, 95 και Haarer 2000, II. 23 σύμφωνα με τους οποίους ίσως να μην πρόκειται για οβελούς, αλλά για πόδια τρίποδα. Δεν μπορεί να έχει γενικευμένη βάση, αλλά ίσως να αφορά κάποιες συγκεκριμένες περιπτώσεις.

²⁵⁵ Έφορος *Fragmenta* (Jacoby) 2a,70,F, 115,31.

²⁵⁶ Σβορώνος 1906, 198. Courbin 1983, 152.

²⁵⁷ Βλ. Brown 1950, 177 κ.ε., όπου με βάση τον Έφορο τεκμηριώνεται η κοπή του αιγινήτικου νομίσματος από το Φεΐδωνα.

²⁵⁸ Strøm 1992β, 45, σημ. 31 για παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁹ Kroll 2001, 86.

μονάδα, η οποία είχε αποθησαυριστικό σκοπό και αφιερώθηκε στο ιερό. Το γεγονός ωστόσο ότι το ένα άκρο του είναι ελλίπες, αφήνει και τα δύο ενδεχόμενα συζητήσιμα.

Το δεύτερο παράδειγμα οβελών με προκερματικό χαρακτήρα αφορά το γνωστό μόνο από τις ιστορικές πηγές²⁶⁰ ανάθημα της εταιράς Ροδώπης από τη Ναύκρατη, στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, η οποία στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. προσέφερε 1/10 των κερδών της σε μορφή οβελών²⁶¹. Αυτή η πληροφορία είναι γνωστή από τον Ηρόδοτο και συμβαδίζει με πληροφορίες και από άλλες πηγές²⁶² για τη ζωή της Ροδώπης. Ο αριθμός και το μήκος των οβελών δεν είναι γνωστά. Το γεγονός ωστόσο ότι ο Ηρόδοτος τους χαρακτηρίζει ως «βουπόρους»²⁶³ αφήνει υπαινιγμό ότι δεν θα πρέπει να ήταν μικρού μεγέθους²⁶⁴. Το συγκεκριμένο αφιέρωμα συνοδευόταν από επιγραφή²⁶⁵ (εικ.27) της οποίας σήμερα σώζεται θραύσμα και την οποία ο Ηρόδοτος (Π. 134–135) πρέπει να είχε δει, άρα δεν υπάρχει κανένα περιθώριο να μην ερμηνευθεί η συγκεκριμένη περίπτωση ως «χρηματική». Η πρακτική της ανάθεσης οβελών με επιγραφές απαντά και στο Ηραίο Περαχώρας²⁶⁶ του 6^{ου} αι. π.Χ. όπου βρέθηκε μια στήλη²⁶⁷ σε ένα κτήριο, το οποίο αρχικά είχε θεωρηθεί ναός της Ήρας Λιμενίας και αργότερα ερμηνεύτηκε ως Εστιατόριον²⁶⁸. (εικ.28). Στη μακριά της πλευρά, η στήλη φέρει ίχνη στερέωσης κάποιου σφηκωτήρα για την ένθεση δέσμης οβελών. Το κείμενο της επιγραφής²⁶⁹ σώζεται ελλιπώς λόγω

²⁶⁰ Ηρόδοτος Π, 135. Βλ. σχετικά και Μαστροκώστας 1953, 242–243.

²⁶¹ Courbin 1983, 151, βλ. παρακάτω σελ. 101, 102, 105.

²⁶² Jeffery 1990, 102, σημ. 3. Μαστροκώστας 1953, 642–646 αναλυτικά όλες οι αρχαίες πηγές σχετικά σχετικά με τη ζωή της Ροδώπης, βλ. Litinas 2005, 109, σημ. 2.

²⁶³ Ηροδ. Π, 135.

²⁶⁴ Schaps 2001, 96, σημ. 8, όπου παρουσιάζονται οι διαφορετικές απόψεις μεταξύ Kroll και Schaps για τη λειτουργία των οβελών τους οποίους ανέθεσε η Ροδώπη.

²⁶⁵ [—ἀνέθε]κε Ῥδ[ῶπις] Jeffery 1990², 102–103, αρ. 7, όπου σχετική βιβλιογραφία, πίν. 12. 7, βλ. παρακάτω σελ. 101–105.

²⁶⁶ Strøm 1992β, 45, σημ. 35. Jeffery 1990, 123, πίν. 18.7, όπου πλησιέστερη αναπαράσταση επιγραφής με οβελούς και πίν. 19. 12, πίν. 20.17. Tomlinson 1990, 98. Tomlinson 1977, 200. Cook 1958, 258. Brown 1950, 191, σημ. 60. Payne 1940, 258.

²⁶⁷ Για την πρώτη δημοσίευση της επιγραφής, βλ. στην Payne 1940, 258, πιν. 36, 132, όπου το σχέδιο της επιγραφής, Tomlinson 1977, 200 και για μετέπειτα σχετική με την επιγραφή βιβλιογραφία και σχολιασμό Strøm 1992β, 46, σημ. 37.

²⁶⁸ Liddell - Scott=λήμμα εστιατόριον, το: δειπνητήριον, «εν ω γίνοντο αι εστιάσεις». Polignac 1995. 19, σημ. 21.

²⁶⁹ Jeffery 1990, 123: Δραχμα εγῶ |ερα λευο[ῶλενε], βλ παρακάτω σελ. 105–106.

νέας χρήσης της στήλης και έχει ερμηνευθεί ως προσφορά μίας δραχμής, δηλαδή έξι οβελών. Το συγκεκριμένο εύρημα ήταν καθοριστικό για να χαρακτηριστεί εκ νέου ο χώρος από ιερό της Ήρας Λιμενίας σε Εστιατόριο, αποτελώντας ένα ακόμη στοιχείο (απόδειξη) ότι η χρήση των οβελών εντασσόταν στις συμποτικές–συνδειπνικές συνήθειες μέχρι και τα αρχαϊκά χρόνια²⁷⁰. Ωστόσο, τίθενται αμφιβολίες σχετικά με την προκερματική χρήση του αφιερώματος²⁷¹. Βέβαιη, είναι η χρήση του μέτρου της δραχμής ή δράκας οβελών, δηλαδή 6 οβελών ως καθιερωμένης πρακτικής για την κάλυψη των συμποτικών αναγκών του Εστιατορίου, γύρω στον 6^ο αι. π.Χ.

Αυτή τη χρήση της εξάδας οβελών στις συμποτικές ανάγκες και των ιερών επιβεβαιώνει μια σειρά από επιγραφές με χαρακτηριστικότερο τον μεταγενέστερο κατάλογο ιερών χρημάτων του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Χωστία Βοιωτίας. Ο κατάλογος περιλαμβάνει συμποτικά σκεύη, όπως λέβητες, οβελίσκους σε δραχμές, σκύφους, πελέκεις, φιάλες, κρατήρες και άλλα²⁷², τα οποία αποτελούν πολύτιμη και αναγκαία περιουσία των τριών ιερών της Ήρας²⁷³. Σημαντικό είναι ότι στον κατάλογο αυτό οι οβελίσκοι σημειώνονται αφενός σε δραχμές, άρα σε εξάδες και αφετέρου συνδέονται με ένα αντίστοιχο αριθμό λεβήτων. Συγκεκριμένα, στο Ηραίον των Θεσπιών καταγράφονται 35 λέβητες και 35 οβελίσκοι σε δραχμές, στο Ηραίον των Σιφών τρεις λέβητες και τρεις οβελίσκοι σε δραχμές και στο Ηραίον της Κρευσίδος δύο λέβητες και δύο οβελίσκοι σε δραχμές. Ο κατάλογος λοιπόν της Χωστίας επιβεβαιώνει ένα καθιερωμένο μέτρο υπολογισμού οβελών σε δραχμές και μια τυποποίηση της χρήσης δραχμής των έξι οβελών με έναν λέβητα. Ίσως προορίζονταν για να καλύψουν τις

²⁷⁰ Ο Tomlinson 1977, 200, χρονολογεί το Εστιατόριον γύρω στο 600 π.Χ.

²⁷¹ Strøm 1992β, 46.

²⁷² Για ερμηνεία του καταλόγου Platon Feyer 1938, 153 κ.ε. Guarducci 1944–1945, 177–176, η οποία επισημαίνει ότι τα αντικείμενα του καταλόγου δεν θα πρέπει να θεωρούνται εξοπλισμός για τις ανάγκες των ιερών, αλλά μονάδες με καθορισμένη «χρηματική» αξία και η αναφορά τους στον κατάλογο ουσιαστικά αποδεικνύει ότι είχαν αποσυρθεί από την κυκλοφορία, άποψη όμως η οποία δεν έχει υποστηριχτεί από άλλους ερευνητές (βλ. σχετικά Melville Jones 2007, 55, αρ. κατ. 39, όπου υπάρχει και σχετική ερμηνεία του καταλόγου). SEG XXIV, 141, αρ. κατ. 361. Tomlinson 1980, 221. Melville Jones 1993, 26, αρ. κατ. 39.

²⁷³ Platon Feyer 1938, 153, σημ. 3, βλ. παρακάτω σελ. 105–106.

συμποτικές ανάγκες ομάδων²⁷⁴ πιστών, οι οποίοι θα μοιράζονταν έναν λέβητα με κρασί²⁷⁵ και μία δέσμη έξι οβελών με ψητό κρέας.

Παρόμοιο περιεχόμενο με την επιγραφή από την Χωστία από όπου φαίνεται μια αριθμητική σχέση μεταξύ λεβήτων και δραχμών οβελών που εξυπηρετούν λειτουργικούς σκοπούς σε ιερά, έχουν δύο άλλες επιγραφές του βου αι. π.Χ. Μία από το ιερό της Αρτέμιδος²⁷⁶ στην περιοχή Torricella νοτιοανατολικά της Ιταλίας, η οποία περιλαμβάνει έναν κατάλογο συμποτικού εξοπλισμού με αντιστοιχία ενός λέβητα με έξι σιδερένιους οβελούς. Μία ακόμη επιγραφή η οποία είχε ανευρεθεί το 19^ο αι.²⁷⁷ στην περιοχή της Κρίσας στους Δελφούς, είχε συνδεθεί με τη λατρεία της Ήρας και της Αθηνάς²⁷⁸. Η επιγραφή έσωζε ελλιπώς τη λέξη δρα[.]ας²⁷⁹. Η άνω επιφάνεια του λίθινου μέλους έσωζε μία οπή πιθανώς για ένθεση δραχμής οβελών πλαισιωμένη εκατέρωθεν από δύο λαξευμένες προς τα έσω κοιλότητες, οι οποίες, όπως εικάζει ο Raubitschek²⁸⁰, πιθανόν προορίζονταν για την ένθεση λεβήτων (εικ.29).

Από τα παραπάνω ιερά, η αφιέρωση της Ροδώπιδος στους Δελφούς και η προσφορά στο Ηραίο του Άργους έχουν αδιαμφισβήτητο «χρηματικό» περιεχόμενο, ενώ οι επιγραφές από την Περαχώρα, τη Βοιωτία και την Κρίσα στους Δελφούς υποδεικνύουν καθιέρωση του μέτρου των οβελών σε δραχμές και σε ορισμένες περιπτώσεις και με λέβητες για να καλυφθούν οι συμποτικές ανάγκες. Στα υπόλοιπα ιερά που προαναφέρθηκαν βρέθηκαν οβελοί με ζωικά και φυτικά κατάλοιπα, εγχειρίδια, σπονδικά αγγεία κ.α., γεγονός που δείχνει μία ξεκάθαρη χρήση τους στις θυσιαστήριες τελετές. Όλη η θυσιαστήρια τελετουργική διαδικασία στην τελευταία φάση της οποίας χρησιμοποιούνται οι οβελοί μαρτυρείται πολύ εύγλωττα σε μια μεταγενέστερη, μελανόμορφη παράσταση του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁸¹ (εικ.30). Σχετικά με τη

²⁷⁴ Για συμποτικές συνήθειες σε ομάδες έξι ατόμων σε μία κλίνη βλ. Schaps 2004, 83–85. Strøm 1992β, 48, σημ. 60.

²⁷⁵ Richter, Milne 1935, 9 κ.ε. Amyx 1958, 199.

²⁷⁶ Lo Porto 1987, 39 κ.ε. Strøm 1992β, 49, σημ. 61.

²⁷⁷ Η τύχη αυτής της επιγραφής είναι άγνωστη ήδη λίγα χρόνια μετά την εύρεσή της.

²⁷⁸ Roehl 1882, 66 κ.ε., η επιγραφή είχε βρεθεί γύρω στο 1830 και είχε μέχρι το 1844 καταστραφεί.

²⁷⁹ Βλ. παρακάτω σελ. 105.

²⁸⁰ Van Straten 1988, 61. εικ.14^α, 62. εικ. 15, 63. εικ. 16, 64. εικ.17, 18^{α-β}, 66.εικ, 19. Raubitschek 1950, 295 κ.ε., σημ. 6.

²⁸¹ *Kommos* IV, part 2, πίν. 8.10, Detienne, Vernant 1989, σχ. 2–4.

χρήση των οβελών στις θυσιαστήριες τελετουργίες, ο Seaford²⁸² αναφέρει ότι «ίσα μοιρασμένο κρέας θα μεταφερόταν σε ίσης και κοινά αποδεκτής αξίας σούβλες²⁸³». Ο οβελός συμβόλιζε το θυσιασμένο κρέας που είχε καταναλωθεί από τους πιστούς και μαρτυρούσε τις τελετουργικές θυσίες που είχαν πραγματοποιηθεί προς τιμήν της θεότητάς τους και αποτελούσε πολύτιμο είδος που έμενε στο ναό με αναγνωρισμένη «χρηματική» αξία. Γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. είχε αρχίσει και η τάση του εκχρηματισμού²⁸⁴ των προσφορών των πιστών, ανάγκη η οποία προέκυψε σύμφωνα με τον Seaford, για να εξευρεθούν πόροι για την προσφορά θυσιασθέντος κρέατος στους πιστούς τους. Τα πολύτιμα αντικείμενα τα οποία τελικά έμεναν στα θησαυροφυλάκια των ιερών κάλυπταν τις λειτουργικές ανάγκες των ιερών κ.α. Σε κάθε περίπτωση οι οβελοί στα ιερά συμβόλιζαν τις πραγματοποιηθείσες θυσιαστήριες τελετές²⁸⁵ και, ακολούθως, ίσως αφιερώνονταν είτε ως αντικείμενα «χρηματικής» αξίας χρήση την οποία είχαν αποκτήσει πιθανώς μετά το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., είτε ως εξοπλισμός για την κάλυψη των συμποτικών αναγκών των πιστών.

ii. Λέβητες–Τρίποδες

Παρόμοια συγγενή «χρηματική» αξία είχαν και άλλα συμποτικά πολύτιμα σκεύη (εικ.31–32), αρκετά από τα οποία αναφέρονται στον κατάλογο των ιερών χρημάτων από τις Θεσπιές, όπως για παράδειγμα τρίποδες, λέβητες, φιάλες και λεκάνες που εξυπηρετούσαν τις θυσιαστήριες τελετές, αλλά και τις συνδειπνικές συνήθειες για τη μεταφορά υγρών, πλύσιμο χεριών, πόση κ.α. Τα τελετουργικά αυτά σκεύη, πραγματικά έργα τέχνης τις περισσότερες φορές, κατασκευασμένα στην ανατολή ή επηρεασμένα από την τέχνη της, πλαισίωναν πρακτικά τους οβελούς και αντανakλούσαν πολύ έντονα την ευμάρεια και τον πλούτο της ανώτερης κοινωνικής τάξης των συνδαιτυμόνων των συμποτικών γευμάτων και των νεκρόδειπνων²⁸⁶. Επίσης, όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο για τον Ομηρικό κόσμο, ήταν τα καταλληλότερα αντικείμενα για την προσφορά δώρων, βραβείων, επάθλων και

²⁸² Seaford 2004, 110.

²⁸³ Schmitt–Pantel 1990, 15, σημ. 4, όπου τονίζεται ότι η ίση κατανάλωση τροφής από τους πιστούς στα θυσιαστήρια γεύματα αντανakλά και αναπαράγει την ισονομία των πόλεων.

²⁸⁴ Seaford 2004, 78 κ.ε.

²⁸⁵ Kroll 2001, 85.

²⁸⁶ Βλ. Σταμπολίδης 1996, 126, όπου το κεφ. 3: τιλοφορείται, Νεκρόδειπνο, σπονδές και άλλες προσφορές.

εξίσωναν κοινωνικά τους επικούς ήρωες²⁸⁷ (εικ.33). Αργότερα, επιβίωσε η χρήση τους ως μέσων επιβολής προστίμων και ποινών, σε μια εποχή που το νόμισμα και ο άργυρος ήταν ήδη γνωστά. Στην κρητική νομοθεσία των αρχαϊκών χρόνων οι ποινές και τα πρόστιμα να επιβάλλονταν σε παραδοσιακά μέσα. Παρακάτω, θα εξεταστούν αναλυτικά όλες λειτουργίες των τρίποδων και των λεβήτων κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

iii. Χάλκινοι κρίκοι

Ένας τύπος αντικειμένου το οποίο δεν συναντάται συχνά στη βιβλιογραφία των προκερματικών μονάδων, αλλά ωστόσο βρίσκεται συχνά σε γεωμετρικά νεκροταφεία και σε ιερά σε ολόκληρη την Ελλάδα²⁸⁸ και παρουσιάζει σχετικό ενδιαφέρον, είναι οι χάλκινοι κρίκοι²⁸⁹ (εικ.34–35). Σε ένα νεκροταφείο της υστερογεωμετρικής περιόδου στην Ανάβρα Φθιώτιδας βρέθηκαν χάλκινοι κρίκοι, τους οποίους η Δακορώνια²⁹⁰ κατατάσσει σε τρεις τύπους και αφού άλλα μέταλλα αντικείμενα, όπως λέβητες και τρίποδες, είχαν χρησιμοποιηθεί ως προκερματικές μονάδες, θεωρεί ότι θα μπορούσαν και οι μεταλλικοί κρίκοι να είχαν ίδια χρήση. Ως μονάδες φορητές, αποθηκεύσιμες, μετρήσιμες και πολύτιμης αξίας θα μπορούσαν επίσης να εξυπηρετούν παραπλήσιους σκοπούς. Ακόμα, η μελετήτρια επισημαίνει ότι το αρχαιολογικό περιβάλλον εύρεσής τους, αλλά και η βαριά κατασκευή, ειδικά του τύπου β', σε καμία περίπτωση δεν υποδεικνύουν τη χρήση τους ως κοσμημάτων. Επίσης, ένα άλλο δεδομένο που ενισχύει την προκερματική χρήση των κρίκων είναι η εύρεση ενός χάλκινου κρίκου μαζί με νόμισμα στο στόμα νεκρού, σε τάφο του 4^{ου} αι. π.Χ., γεγονός που ίσως παραπέμπει σε επιβίωση της πρακτικής χρήσης των κρίκων ως «χρήμα» και στους κλασικούς χρόνους. Έκτοτε δεν έχουν διατυπωθεί άλλες απόψεις για τους χάλκινους κρίκους και η προκερματική χρήση τους δεν φαίνεται απίθανη. Δεδομένου ότι οι «θησαυροί» τύπου “Hacksilber” περιείχαν κρίκους. Επίσης, τα προκερματικά ευρήματα του ελλαδικού χώρου, όπως οι λέβητες, οι τρίποδες και οι οβελοί, είχαν μεγάλη αξία και δεν ευνοούσαν τη χρήση τους στις καθημερινές συναλλαγές.

²⁸⁷ Papalexandrou 2005, 9 κε.

²⁸⁸ Δακορώνια 1989, 117, σημ. 3.

²⁸⁹ Βλ. Ridgeway 1976, 35–38, όπου εντοπίζει τη χρήση δαχτύλιων από πολύτιμα υλικά ως κυκλοφορούμενες μονάδες στις συναλλαγές του προϊστορικού κόσμου των Μυκηνών, της Εγγύς Ανατολής κ.α.

²⁹⁰ Δακορώνια 1989.

Συνεπώς, θα ήταν πιθανό οι μικροί χάλκινοι κρίκοι διαμέτρου 0.03μ.–0.066μ. και βάρους 7–59 γραμ., που έχουν έρθει στο φως στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο όντως να κάλυπταν το κενό για ένα εύχρηστο μέσο, χαμηλής αξίας, κατάλληλο για μικρής κλίμακας συναλλαγές.

iv. Ελληνικό “Hackgold”–«Θησαυρός» Ερέτριας.

Σπάνιο εύρημα στον ελλαδικό χώρο αποτελεί ο χρυσός «θησαυρός» από την Ερέτρια της Εύβοιας, ο οποίος χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ. και βρέθηκε μέσα σε έναν υστερογεωμετρικό σκύφο (εικ.36–37), στον τοίχο θεμελίωσης μιας αφιδωτής οικίας. Ο «θησαυρός» αποτελείται από μάζες χρυσού και ηλέκτρου σε μορφή διπλωμένων συρμάτων, σπασμένων ράβδων, σβώλων και άλλων αντικείμενων, που θυμίζουν υπολείμματα επεξεργασίας κοσμημάτων και τα οποία συνολικά ζυγίζουν γύρω στα 510 γραμμάρια. Το συγκεκριμένο εύρημα έχει γίνει αντικείμενο συζήτησης²⁹¹, επειδή ο ανασκαφέας²⁹² αποδίδει τον «θησαυρό» σε υλικό εργαστηρίου χρυσοχοΐας, ενώ οι περισσότεροι μελετητές υποστηρίζουν ως βεβαιωμένη την προκερματική του χρήση βάσει παράλληλων παραδειγμάτων «θησαυρών» από την Εγγύς Ανατολή. Γενικότερα αποτελεί σύγχρονη τάση ότι κάθε υλικό τύπου “Hacksilber” που ανευρίσκεται σε περιβάλλον που δεν περιέχει εργαλεία επεξεργασίας, σχετίζεται με προκερματική χρήση και εγκαταλείπεται κάθε παλαιότερη τάση για ερμηνεία του ως υλικού χρυσοχών²⁹³.

Οι κυριότερες ερμηνείες για τον εν λόγω «θησαυρό» παρουσιάζουν αρχικά το περιεχόμενό του ως υλικού κοσμηματοτεχνίτη, ο οποίος βρισκόταν σε διαδικασία κατασκευής ενός χρυσού διαδήματος²⁹⁴, ενώ η απειλή κάποιου αιφνίδιου κινδύνου τον ανάγκασε να φύγει, αφού πρώτα έκρυψε καλά το υλικό, το οποίο δεν κατάφερε να ανακτήσει. Ο Kroll²⁹⁵ δεν φαίνεται να συμφωνεί με την εν λόγω θεωρία, υπογραμμίζοντας ότι οι αρχαιολόγοι της Εγγύς Ανατολής οι οποίοι έχουν εμπειρία στο σχετικό θέμα, θεωρούν ότι το περιεχόμενο κάθε προκερματικού «θησαυρού», από τη στιγμή που το ζυγισμένο πολύτιμο μέταλλο ήταν αποδεκτό μέσο στις οικονομικές συναλλαγές στις περιοχές της Ανατολής, δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί,

²⁹¹ Kroll 2001, 77.

²⁹² Themelis 1983, 157 κ.ε.,

²⁹³ Kotsonas 2006, 154, σημ. 15.

²⁹⁴ Themelis 1992, 29 κ.ε. Themelis 1983, 160 κ.ε. Themelis 1980, 78 κ.ε. Themelis 1981, 185 κ.ε.

²⁹⁵ Kroll 2001, 77–78, ειδ. σημ. 4.

χωρίς εργαλεία επεξεργασίας, ως υλικό κοσμηματοτεχνίτη. Αυτή η υπόθεση δεν αφορά μονάχα στον «Θησαυρό» της Ερέτριας, αλλά και στο υλικό από τον τάφο 2 στον Τεκέ της Κνωσού²⁹⁶. Ο Kroll²⁹⁷ θεωρεί ότι και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν αποθησαυρισμό πλούτου και από τη στιγμή που οποιοδήποτε κομμάτι τους μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε οικονομικές συναλλαγές, είναι πολύ πιθανό να θεωρηθεί, όπως και στην «Εγγύς Ανατολή», απόθεση «χρηματικής» φύσης. Σύμφωνα με τον Kroll είναι και η Thompson²⁹⁸, η οποία προσθέτει ότι το βάρος των 510 γραμ. κατατάσσεται στο βαβυλωνιακό σταθμητικό κανόνα. Και τέλος, σε όσα έχουν διατυπωθεί προστίθεται και η άποψη του Σταμπολίδη²⁹⁹, ότι ο χρυσός «δεν ανήκε στον δημιουργό του, αλλά στον άρχοντα και ιδιοκτήτη του, όπως προκύπτει από το χωρίο της *Οδύσσειας* (γ 440 κ. εξ. και κυρίως 455–457) όπου χρυσώνει μεν τα κέρατα ο τεχνίτης Λαέρτης αλλά ο Νέστορας, ο βασιλιάς της Πύλου, του προμηθεύει τον χρυσό».

Συνοψίζοντας, η απουσία σχετικών εργαλείων κατασκευής κοσμημάτων ακυρώνει κάθε υπόθεση ότι ο χρυσός βρισκόταν σε διαδικασία επεξεργασίας. Επίσης, η εκδοχή ότι αποθησαυρίστηκε προσωρινά ενόψει κάποιου κινδύνου φαίνεται απίθανη. Στον ομηρικό κόσμο, όπου το υλικό ανήκει στον πελάτη και όχι στον τεχνίτη, ο «θησαυρός» που βρέθηκε στο χώρο μιας οικίας, φαίνεται πιθανότερο να αποτελούσε αποθησαυρισμό και θα μπορούσε σε κάποιες αναγκαίες περιπτώσεις να χρησιμοποιηθεί και ως «χρήμα» στις συναλλαγές. Ίσως, λόγω λίγων αντίστοιχων παραδειγμάτων³⁰⁰ να μην μπορεί να γίνει λόγος για πρακτική συναλλαγών τύπου “Hacksilber”, όπως συμβαίνει στην Εγγύς Ανατολή, αλλά για αποταμίευση πλούτου. Παράλληλο υλικό στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο έχει βρεθεί μονάχα στον θολωτό τάφο της Κνωσού, για τον οποίο θα γίνει αναλυτική αναφορά παρακάτω, στο τρίτο μέρος. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι και στις δύο περιπτώσεις το πολύτιμο υλικό βρίσκεται εκτός κυκλοφορίας και αποτελεί προϊόν αποθησαυρισμού.

²⁹⁶ Kotsonas 2006, 149 κ.ε. όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία.

²⁹⁷ Kroll 2003, 317, ειδ. σημ. 2.

²⁹⁸ Thompson 2003, 91–92, σημ. 34.

²⁹⁹ Stampolidis 1998, 76.

³⁰⁰ Ο Kroll 2001, 78, σημειώνει ότι η απουσία εύρεσης σχετικού υλικού στον ελλαδικό χώρο δεν ισοδυναμεί με απουσία κατασκευής του. Η φύση του υλικού καθιστά εύκολη την «εκ νέου χρήση του» με λιώσιμο στο οποίο θα μπορούσε να προσφύγει οποιοσδήποτε λαθρανασκαφέας ή άλλο άτομο το οποίο βρήκε κάποιο «θησαυρό» τυχαία.

ν. Ναυκραρικὸν Ἄργυριον

Το ναυκραρικὸν ἄργυριον³⁰¹ συνδέεται με τους ναύκραρους, μια τάξη των Αθηναίων πολιτῶν, η οποία κάποια εποχὴ συνδέθηκε με τα πλοία και ουσιαστικά ἦταν υπεύθυνη κατά το πρώτο μισὸ του 6^{ου} αἰ. π.Χ. για την εἰσπραξὴ του αργύρου και τη διάθεσή του για τη μετάβαση αντιπροσώπων της Αθηναϊκῆς πολιτείας στο ιερό των Δελφῶν. Οι νεότεροι ερευνητές του θέματος, ο Kroll³⁰² και ο Schaps³⁰³, υποστηρίζουν δύο διαφορετικὲς ἀπόψεις για τη σημασία του. Ο Kroll θεωρεῖ ὅτι μέσω 11 νόμων που αποδίδονται στον Σόλωνα γίνεται χρῆση ζυγισμένου αργύρου, ο οποίος με μέτρο αξίας τις δραχμὲς ἐπιβαλλόταν ως «χρηματικὸ» μέσο πληρωμῶν και δανεισμοῦ. Οι περισσότεροι ἀπὸ τους νόμους περιλάμβαναν πληρωμὲς προστίμων σε δραχμὲς προς το δημόσιο για ἀδικήματα, ὅπως λιβελλογραφήματα, βιασμούς, μαστροπεία, κ.α. στην Αττικὴ του πρώιμου 6^{ου} αἰ. π.Χ. και ουσιαστικά ἀντικατέστησε τη «χρηματικὴ» χρῆση των οβελῶν ἤδη ἀπὸ τον ὕστερο 8^ο αἰ. π.Χ.–πρώιμο 7^ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ την ἀρχὴ δηλαδὴ της ἐλληνικῆς ἀνατολίζουσας εποχῆς. Ἀπὸ αὐτὴ την περίοδο και ἐξῆς ο ἄργυρος ἀποτελοῦσε το κύριο μέσο για τη διεξαγωγὴ του ἐμπορίου, τον ὁποῖο χρῆσιμοποιοῦσαν οι Φοίνικες, οι ὁποῖοι πιθανότατα εἰσήγαγαν και την πρακτικὴ χρῆσης του στον Ἑλλαδικὸ χῶρο³⁰⁴. Ἐντελῶς ἀντίθετος με τη συγκεκριμένη ἀποψη εἶναι ο Schaps³⁰⁵, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι η μετάβαση στο νόμισμα ἐγένε ἀπευθείας ἀπὸ τα πολύτιμα σκεῦη. Ὑποστηρίζει ὅτι δεν μεσολάβησε η ἐνδιάμεση φάση του ζυγιζόμενου ἄργυρου (weighed bullion), διότι οι Ἕλληνες δεν θα υιοθετοῦσαν και δεν θα διέδιδαν σε τέτοια ἔκταση την πρακτικὴ της νομισματοκοπίας ἀν ἦταν ἐξοικειωμένοι με την πρακτικὴ του “Hacksilber”. Σε κάθε περίπτωση ο ἄργυρος σύμφωνα με τις ἀρχαῖες πηγές³⁰⁶, στο ἀθηναϊκὸ κράτος κατά το πρώτο μισὸ του 6^{ου} αἰ. π.Χ. και λίγο πριν ἀπὸ την υιοθέτηση του νομίσματος, ἀποτέλεσε μέσο πληρωμῶν και ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο πριν ἀπὸ τη μετάβαση στο νόμισμα κατά το δεῦτερο μισὸ του 6^{ου} αἰ. π.Χ.

³⁰¹ Kroll 2008α, 15, σημ. 15, ὅπου ὅλη η σχετικὴ βιβλιογραφία και η τελευταία ἀπάντηση του Kroll προς τον Shaps.

³⁰² Kroll 2008α, 14 κ.ε. Kroll 2001, 77 κ.ε. Kroll 1998, 225 κ.ε. Kroll, Waggoner 1984, 332–333.

³⁰³ Schaps 2004, 89–90. Schaps 2001, 96 κ.ε.

³⁰⁴ Kroll 2001, 77.

³⁰⁵ Schaps 2001, 96.

³⁰⁶ Kroll 1998, 225 κ.ε. ὅπου παρατίθενται ἀναλυτικὰ ὅλες οι γραπτὲς πηγές.

vi. Αιχμές βελών

Μεγάλες ποσότητες αιχμών βελών³⁰⁷ έχουν βρεθεί στη Μιλησιακή αποικία της Όλβιας στις βορειοδυτικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, οι οποίες χρονολογικά τοποθετούνται στον 6^ο-5^ο αι. π.Χ.³⁰⁸ Πιθανότατα δεν έχουν καθαυτό στρατιωτικό σκοπό, αλλά σε συνδυασμό με ένα λίθινο αντικείμενο που θεωρήθηκε μετρικό βάρος, λόγω της ανάγλυφης αιχμής βέλους που έφερε³⁰⁹, θεωρήθηκαν προνομισματικές μονάδες με περιορισμένη χρήση σε τοπικές συναλλαγές³¹⁰. Αυτά τα αντικείμενα και η πιθανή σύνδεσή τους με το κείμενο μιας επιγραφής σε σκύφο του 6^ο/5^ο αι. π.Χ. που επιβάλλει 11 αιχμές βέλους ως πρόστιμο³¹¹, θυμίζουν κείμενα επιβολής πολύτιμων αντικειμένων ως ποινών στην κρητική νομοθεσία. Σε μια εποχή μάλιστα (6^{ος} αι. π.Χ.), που η νομισματική οικονομία της Μητροπολιτικής Ελλάδας ακόμα διαμορφωνόταν, η επιβολή προστίμου σε αιχμές βέλους και η παράλληλη παρουσία στην περιοχή αντίστοιχων αντικειμένων θυμίζουν μια πρακτική που συνδέει την κοινωνική δικαιοσύνη με μια μοναδική και ιδιαίτερη μορφή «χρήματος». Αυτή η πρακτική είναι βασισμένη στο μοντέλο των λεβήτων και των τριπόδων, αλλά με μια έκφραση τοπικού χαρακτήρα, επηρεασμένη από τα πολεμικά χαρακτηριστικά λαών της περιοχής, όπως για παράδειγμα είναι οι Σκύθες³¹².

vii. Πέλανοι

Οι πέλανοι³¹³, γνωστοί από τις αρχαίες πηγές,³¹⁴ ήταν το νόμισμα των ιερών που ουσιαστικά δημιουργήθηκε μέσα από την ανάγκη των ιερών για τις προσφορές

³⁰⁷ Von Reden 1997, 158–159, στην περιοχή έχουν βρεθεί πλήθος χυτών νομισμάτων σε μορφή αιχμών βελών και δελφινιών βλ. Stolba 2005, 115–132. Stancomb 1993, 5. Wells 1978, 6–9, 24–6.

³⁰⁸ Γενικά για την περιοχή της Όλβιας βλ. ενδεικτικά Braund 2007, 37–77. Leyrunskaya 2007, 121–133. West 2007, 79–92.

³⁰⁹ Grakov 1971, 125–127.

³¹⁰ Από την ίδια περιοχή έχουν προέλθει νομίσματα με μορφή δελφινιών και αιχμών βελών που χρονολογούνται ανάμεσα στα μέσα του 6^{ου} και τον 4^ο αι. π.Χ.. Έχουν πολύ χαμηλή πραγματική αξία και χρησιμοποιούνται στις συναλλαγές σε τοπικό επίπεδο και ως Χαρόνια νομίσματα.

³¹¹ Golenko 1975, 551, αρ. κατ. 164. Grakov 1971. Schönert–Geiss 1987, 406–442, ειδ. 413, σημ. 23, 24, 25.

³¹² Gavriilyuk 2007, 135–144.

³¹³ Melville Jones 2007, 119, 317, 337, αρ. κατ. 206–207, 792–794, 896. Melville Jones 1993, 138, 480, 518, αρ. κατ. 206–207, 793–794, 896. Seaford 2004, 78, σημ. 55. Kearns 1994, 65 κ.ε. Sokolowski 1954, 153 κ.ε. Amandry 1950, 86–103. *Corpus Inscr. Delph.* I. n. I.: [π]ελανὸν Πίερες.[— — — — —]

πεντεκαὶ δεκα δρα[χμᾶς — — — —].

που δέχονταν από τους πιστούς, οι οποίες δεν θα αλλοιώνονταν. Αρχικά, οι πέλανοι ήταν ένα είδος οργανικής πίτας από αλεύρι, μέλι και λάδι³¹⁵, η οποία σταδιακά αντικαταστάθηκε από μια αντίστοιχου μεγέθους μετάλλινη απομίμησή της, και κατά τα τέλη του 6^{ου}–αρχές 5^{ου} π.Χ. κατέληξε να έχει τη χρήση «χρηματικής» πληρωμής στα ιερά. Σύμφωνα με το Seaford³¹⁶, αυτή η μιμητική αντικατάσταση φθαρτού με άφθαρτο υλικό προετοίμασε τον δρόμο για τη νομισματική αντικατάσταση, δηλαδή τη μετάβαση από τη σιταρένια πίτα στη μετάλλινη πίτα και στη συνέχεια στο νόμισμα³¹⁷. Ακόμη και το ίδιο το σχήμα του νομίσματος παραπέμπει στους πελάνους, των οποίων η αρχική χρήση ξεχάστηκε και επικράτησε η αξία του μετάλλου³¹⁸. Τον 5^ο αι. π.Χ. πια ο πέλανος με μια νέα διευρυμένη έννοια συνδέθηκε με τη χρηματοδότηση των ιερών³¹⁹.

viii. Σταθμητικοί κανόνες πριν από το νόμισμα

Σύμφωνα με τον Kroll, όσον αφορά στη χρήση του ζυγισμένου αργύρου στις συναλλαγές, από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., προκύπτει και η αναγκαία χρήση μετρικών βαρών³²⁰. Απαραίτητος ήταν ένας σταθμητικός κανόνας³²¹ ο οποίος θα όριζε τα βάρη, σύμφωνα με τα οποία θα κοβόταν ο ζυγισμένος άργυρος και ακολούθως οι πρώτες νομισματικές υποδιαιρέσεις. Η υιοθέτηση σταθμητικού κανόνα προέρχεται από την ανατολή, μέσα από τις επαφές της Εύβοιας με τη συροπαλαιστινιακή ακτή και τον μεταπρατικό σταθμό της στην Al-Mina και από εκεί

³¹⁴ Βλ. Σβορώνος 1906, 189–192.

³¹⁵ Βλ. Σβορώνος 1906, 191, όπου αναφέρει «εκ των αρχαίων πηγών μανθάνομεν ως προς με τη μορφή αυτών ότι είχαν σχήμα πλακουντωδούς τινός πέμματος (πίττας, γερμ. Fladen, γαλλ. Galette) εκ των προσφερόμενων εις τους θεούς και κατασκευαζόμενων εκ του αφαιρεθέντος εκ των αλωνιών ιερού σίτου. Ως προς την όλην αυτού μανθάνομεν εκ των αυτών πηγών ότι ήτο μιας Αιγιναιίας μνας, η δε αξία χαλκοί τεσσάρεις ή και οβολός».

³¹⁶ Seaford 2004, 78, σημ. 55.

³¹⁷ Amandry 1950, 102, σημ. 1: Πελανός· ὁ τῶμάντει διδόμενος μισθός, ὄβολός.

³¹⁸ Ησύχιος, λ. πελάνορ· τετράχαλκον.

³¹⁹ Sokolowski 1969, 5.36. Sokolowski 1962, αρ. 13.19, 19.29–30, 35. Stengel 1920, 99.

³²⁰ Kroll 2001, 81–84.

³²¹ Βλ. Howgego 2009, 289. Ο μιλησιακός σταθμητικός κανόνας είχε στατήρα βάρους 14.1 γραμ. και διαδόθηκε στην Ιωνία. Ο «Αιγινήτικος» σταθμητικός κανόνας είχε δραχμή βάρους 6,2 γραμ., ξεκίνησε από την Αίγινα και από εκεί διαδόθηκε στην Πελοπόννησο, την κεντρική Ελλάδα και την Εύβοια. Ο «Αττικός» σταθμητικός κανόνας είχε δραχμή βάρους 4.3 γραμ. δημιουργήθηκε στην Αθήνα, υιοθετήθηκε από τον Αλέξανδρο Γ' και εξαπλώθηκε ευρέως στα ελληνιστικά χρόνια. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους υπόλοιπους σταθμητικούς κανόνες βλ. Kraay 1976, 329, παράρτημα I.

φθάνει μέχρι τη δυτική ευβοϊκή αποικία στις Πιθηκούσες³²². Το ευβοϊκό σταθμητικό σύστημα μπορεί να συγκριθεί με το Βαβυλωνιακό, όπως επίσης και η ευβοϊκή-αττική μνα που υποδιαιρείται σε 50 δίδραχμα μοιάζει με τη φοινικική μνα, η οποία αποτελείται από 50 shekels. Αυτό το στοιχείο αποτελεί μια ένδειξη ότι ο ευβοϊκός στατήρας και η μνα εισήχθησαν από την ανατολή με ενδιάμεσο λαό τους Φοίνικες, των οποίων το σύστημα βασίζεται στο βαβυλωνιακό³²³. Ακολούθως, κατά το πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ., η Εύβοια και άλλες πόλεις που διαδραμάτισαν ηγετικό ρόλο στο ελληνικό αποικιακό ρεύμα και στη θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα, όπως η Σάμος και η Κόρινθος, υιοθέτησαν το ευβοϊκό μετρικό σύστημα³²⁴. Ο ενδιάμεσος κρίκος στη διαδικασία εισαγωγής σταθμητικών κανόνων θα μπορούσαν να ήταν οι Φοίνικες³²⁵. Η «χρηματική» χρήση του αργύρου και η συνακόλουθη δημιουργία των μετρικών σταθμητικών κανόνων δεν υιοθετήθηκαν αδιακρίτως από τους Έλληνες, αλλά προσαρμόστηκαν σε ένα προϋπάρχον σύστημα αξιών βασισμένο στους σιδηρούς οβελούς³²⁶.

ix. Το πρώτο νόμισμα

Η λέξη νόμισμα³²⁷ προέρχεται ετυμολογικά από την αρχαία ελληνική «νόμος» και αναφέρεται στο ενσφράγιστο κερματόμορφο τεμάχιο μετάλλου με σταθερό και προσδιοριζόμενο βάρος³²⁸. Η εκδούσα αρχή εγγυούταν το βάρος και τη μέγιστη δυνατή καθαρότητα του μετάλλου και με τις σφραγίδες της στις δύο όψεις του το καθιστούσε «δόκιμον» στις συναλλαγές μέσα στην επικράτειά της. Τα πρώτα νομίσματα προέρχονται από το Αρτεμίσιο της Εφέσου και δεν έφεραν κανένα εικονογραφικό τύπο στην εμπρόσθια όψη, ενώ η οπίσθια όψη έφερε το χτύπημα μιας σφύρας, που επικύρωνε τη ζύγιση και τη σφράγιση του νομίσματος (εικ.40–41).

Πολλές είναι οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για το ποιες ήταν οι πραγματικές αιτίες³²⁹ που ουσιαστικά οδήγησαν στην κοπή του νομίσματος.

³²² Tandy 1997, 62–72.

³²³ Kroll 2001, 5, σημ. 5. Powell 1990, 514.

³²⁴ Tandy 1997, 65. Babelon 1907, 201–202.

³²⁵ Πρβλ. Palaima 1991, 450 κ.ε.

³²⁶ Kroll 2001, 88.

³²⁷ Kurke 1999, 6–23, 87, 330. Kroll, Waggoner 1984, 332.

³²⁸ Αναλυτικά για όλα τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να φέρει ένα νόμισμα βλ. Kraay 1976, 1–2.

³²⁹ Von Reden 1997, 156, σημ. 15.

Συνοπτικά οι απόψεις χωρίζονται σε δύο κατηγορίες³³⁰: σε εκείνες που θεωρούν ότι το νόμισμα δημιουργήθηκε για να καλυφθεί η ανάγκη για ένα παγκόσμιο και αξιόπιστο μέσο συναλλαγής και σε εκείνες που υποστηρίζουν ότι για τη δημιουργία του νομίσματος ευθύνεται η προβληματική φύση του ηλέκτρου. Ωστόσο, καμία υπόθεση δεν είναι απόλυτη. Σίγουρα το νόμισμα δημιουργήθηκε όταν οι κοινωνίες των πόλεων-κρατών³³¹ χρειαζόνταν ένα αξιόπιστο μέσο συναλλαγής επειδή είχαν εξελίξει σε μεγάλο βαθμό τις μεταξύ τους συναλλαγές. Οι συνθήκες έκδοσης των πρώτων νομισμάτων³³² ήταν μάλλον ευνοϊκότερες στη Λυδία της Μικράς Ασίας, τόσο λόγω αφθονίας του μετάλλου, όσο και λόγω της παράδοσης³³³ που είχαν οι κάτοικοι της περιοχής στις συναλλαγές³³⁴. Συγκεκριμένα, από το όρος Τμώλος πήγαζε ο Πακτωλός ποταμός³³⁵, στην άμμο του οποίου βρισκόταν σε αφθονία το ήλεκτρον³³⁶, δηλαδή ένα φυσικό κράμα³³⁷ αργύρου και χρυσού. Οι Λυδοί

³³⁰ Σχετικά με θεωρίες για την επινόηση του νομίσματος και τις λειτουργίες που εξυπηρετούσε βλ.

Cook 1958, 259. Von Reden 1997, 156, σημ. 10–16. Schaps 2004, 96–101.

³³¹ Σχετικά με τους λόγους για τους οποίους η κοπή νομίσματος μπορεί να είναι αναγκαία σε μια πόλη βλ. Howgego 1990, 1–25.

³³² Για βιβλιογραφία σχετικά με πρωτονομίσματα (παρατίθενται με χρονολογική σειρά από τις παλαιότερες στις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις) βλ. Hogarth 1908, κεφ. 5, 74–93, πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση ολόκληρου του «θησαυρού». Cook 1946, 90–91. Robinson 1951, 164–165. Jacobsthal 1951, 85–95. Schwbacher 1967, 27–34. Weidauer 1975, 72–109. Η Weidauer σύμφωνα με τυπολογικά χαρακτηριστικά χρονολογεί τη δημιουργία των πρώτων νομισμάτων ηλέκτρου πολύ πρώιμα, γύρω στο 675 π.Χ., και γι' αυτό η χρονολογία αυτή δεν είναι αποδεκτή. Για σχόλια στη Weidauer βλ. Holloway 1984, 6–16 και Schaps 2004, 95, σημ. 13. Kraay 1976, 20–29. Holloway 1984, 5–18, (όπου σχολιάζονται εκτενώς όσα είχαν υποστηριχτεί μέχρι τότε για τα πρωτο-νομίσματα). Wallace 1987, 385 κ.ε., ειδ. σημ. 1, 23. Schönert–Geiss 1987, 414, σημ. 28. Vickers 1985, 1–45. Kroll, Waggoner 1984, 325, σημ. 3. Price 1983, 1–10. Kagan 1982, 343, σημ. 1 (βλ. Σχολιασμό του στο Holloway 1984, 16, σημ. 37). Karwiese, 1991, 1–28. Le Rider 2001, 71–98. Schaps 2004, 93–96. Mitchiner I 2004, 238–243. Kroll 2008α, 17–24. Seipel 2008. Σχετικά με τις πρώτες λειτουργίες του νομίσματος βλ. ενδεικτικά Von Reden 1997, 156. Howgego 1995, 3 κ.ε. και Cook 1958, 259.

³³³ Ηρόδοτος *Ιστορίαι*. 1.94, 4.

³³⁴ Ηρόδοτος I, 93, V, 101. Για τη λέξη κάπηλος βλ. σχετικά Kurke 1999, 75–81, σημ. 35.

³³⁵ Υπάρχει αναφορά για την ύπαρξη μιας δεύτερης πηγής ήλεκτρου στην Άβυδο, Στράβωνας XIII, 1, 23.

³³⁶ Kroll 2008α, 18.

³³⁷ Για τις αναλογίες των μετάλλων Kroll 2008α, 18, σημ. 2. Wallace 1987, 386–387, σημ. 13–15, 17.

χρησιμοποίησαν τον λευκό χρυσό, όπως εναλλακτικά λεγόταν³³⁸, στις συναλλαγές τους με τη συνηθισμένη πρακτική της ζύγισης του μετάλλου³³⁹. Ωστόσο, πέρα από τη δυσκολία του ζυγίσματος του μετάλλου σε κάθε συναλλαγή, ήταν απαραίτητο να βεβαιώνεται και η αξία του από τους δοκιμαστές³⁴⁰. Έτσι λοιπόν γεννήθηκε η ανάγκη πιστοποίησης του μετάλλου με κάποιον τρόπο.

Τα εννιά άτυπα πρωτο-νομίσματα του αποθέτη του Αρτεμισίου στην Έφεσο μαρτυρούν τη γένεση του νομίσματος³⁴¹. Σπουδαιότατα παραδείγματα, λόγω της μοναδικότητάς τους³⁴², τα παραδείγματα αυτά μαρτυρούν την εξελικτική ιστορία της νομισματικής και η χρονολόγησή τους αποτελεί αντικείμενο έντονης συζήτησης³⁴³. Η χρονολόγηση που είναι ευρύτερα αποδεκτή είναι από το δεύτερο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. έως και το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁴. Ένας από τους ερευνητές, ο Vickers³⁴⁵, υποστηρίζει μια χρονολόγηση στο 540 π.Χ., χωρίς ωστόσο να έχει γίνει αποδεκτή η άποψή του³⁴⁶. Άλλωστε, το κτίριο όπου βρέθηκε ο «θησαυρός» έχει κατώτερο χρονολογικό όριο το 560 π.Χ.³⁴⁷.

³³⁸ Ηρόδοτος 1.50.2–3.

³³⁹ Kroll 2008a, 12 κ.ε. Schaps 2004, 90–92.

³⁴⁰ Cowell, Hyne 2000, 172. Kroll 2008a, 18. Schaps 2004, 99.

³⁴¹ Ηρόδοτος *Ιστορίαι* 1.94, 4. Βλ. σχετικά και Schaps 2004, 93–94. Kraay 1976, 20–22. Hogarth 1908, 88.

³⁴² Τα πρωτονομίσματα αυτά σηματοδοτούν την εισαγωγή του νομίσματος διότι πουθενά αλλού δεν έχει βρεθεί κάτι αντίστοιχο βλ. σχετικά Kraay 1976, 2.

³⁴³ Wallace 1987, 385–390. Kroll 2008a, 17, σημ. 18, όπου εξηγεί ότι η έντονη αντιπαράθεση ίσως γίνεται κατανοητή, λόγω της φύσης του μετάλλου.

³⁴⁴ Σχετικά με τη χρονολόγηση των πρωτο-νομισμάτων βλ. Hogarth 1908, 240. Kagan 1960, 325. Weidauer 1975, 72–109. Kagan 1982, 343, 344 σημ. 6, 7, στο δεύτερο τέταρτο του πρώτου μισού του 7^{ου} αι. π.Χ.. Ωστόσο, νεότεροι μελετητές τοποθέτησαν νωρίτερα τη χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα ο Kraay (1976, 22) τα χρονολογεί «όχι πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.», γεγονός που προκύπτει τόσο από τα αρχαιολογικά δεδομένα, όσο και από την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη στον ελλαδικό κόσμο, ο Robinson (1951, 165) τα χρονολογεί στο δεύτερο μισό 7^{ου} αι. π.Χ., ο Cook (1958, 257, σημ. 3) γύρω στο 630 π.Χ., η Schönert–Geiss (1987, 414, σημ. 28) στο 630 π.Χ., ο Schaps (2004, 95, σημ. 9, 10, 11, 12, 13) στο 620 π.Χ., ο Le Rider (2001, 71–98, σημ. 9) όχι πριν το 580–590 π.Χ.

³⁴⁵ Vickers 1985, 44.

³⁴⁶ Schaps 2004, σ. 96, σημ. 14.

³⁴⁷ Schaps 2004, 95–96.

Τα νομίσματα αυτά προέρχονται από την ανασκαφή του Βρετανικού Μουσείου κατά τη διάρκεια των ετών 1904–5, από την οποία προήλθαν 93 μετάλλια αντικείμενα, εκ των οποίων 90 από «θησαυρό». Όλα φαίνεται να ακολουθούν τον μιλησιακό σταθμητικό κανόνα³⁴⁸. Τα πρωιμότερα από αυτά ήταν «άτυπα», χωρίς κανένα εικονογραφικό τύπο στην εμπρόσθια όψη και μόνο στην οπίσθια, εκτός από δύο περιπτώσεις, έφεραν ένα έγκοιλο τετράγωνο³⁴⁹, σαφής απόδειξη ότι το νόμισμα είχε ζυγισθεί και σφραγισθεί, καθιστώντας έτσι νόμιμη την κυκλοφορία του. Τα νομίσματα κατατάσσονται, σύμφωνα με τον Kraay³⁵⁰, στις εξής τρεις κατηγορίες: (α) δύο σβώλοι με άτυπες όψεις, (β) τρία κέρματα με άτυπη εμπρόσθια όψη και έκτυπο έγκοιλο τετράγωνο στην οπίσθια όψη, (γ) τέσσερα κέρματα όπως την κατηγορία (β), αλλά με την εμπρόσθια όψη να φέρει πολλαπλές παράλληλες ραβδώσεις. Σύμφωνα με το Schaps³⁵¹, αυτοί οι τρεις τύποι ουσιαστικά παρουσιάζουν ξεκάθαρα, ο ένας μετά τον άλλο, τα πρώτα στάδια της νομισματοκοπίας. Ο τεχνίτης αρχικά ετοίμασε για ανταλλαγή κομμάτια μετάλλου, τα οποία είχαν προσαρμοσθεί στον μιλησιακό σταθμητικό κανόνα³⁵². Επομένως, είχαν κάποια συμφωνημένη αξία, ωστόσο δεν υπήρχε πιστοποίηση πάνω στο κέρμα ότι δεν ήταν κίβδηλο. Σε δεύτερο στάδιο, προκειμένου να εξακριβωθεί ότι το μέταλλο ήταν εξολοκλήρου από ήλεκτρο, χτυπήθηκαν με μία σφήνα τρία κομμάτια ζυγισμένα με τον μιλησιακό κανόνα, αποτυπώνοντας ένα έγκοιλο τετράγωνο, σαφής απόδειξη ότι το μέταλλο δεν ήταν κίβδηλο, αφού φαινόταν το εσωτερικό του, ενώ η εμπρόσθια όψη παρέμεινε άτυπη³⁵³. Σε τρίτη φάση, για να αποφευχθεί το γλίστρημα του μετάλλου, η διαδικασία του χτυπήματος έγινε πάνω σε μια ραβδωτή επιφάνεια, το αποτύπωμα της οποίας μεταφερόταν στην εμπρόσθια όψη του κέρματος³⁵⁴. Στη συνέχεια, κόπηκαν τα

³⁴⁸ Schaps 2004, 93.

³⁴⁹ Για τις ερμηνείες του έγκοιλου τετράγωνου βλ. Schaps 2004, 94, σημ. 5.

³⁵⁰ Kraay 1976, 21.

³⁵¹ Schaps 2004, 94.

³⁵² Αμφιβολίες για το εάν ήταν πραγματικά πρώιμα νομίσματα, δηλαδή ζυγισμένοι σβώλοι οι οποίοι δεν χτυπήθηκαν, εκφράζονται και από τον Schaps 2004, 94, σημ. 4, διότι το ένα από τα δύο είναι το 1/8 του μιλησιακού στατήρα, υποδιαίρεση δηλαδή η οποία δεν χρησιμοποιείται. Με δεδομένο όμως ότι αυτοί οι σβώλοι: α. αποτελούν υποδιαίρεση του μιλησιακού στατήρα, β. βρέθηκαν μαζί με νομίσματα και γ. δεν υπάρχει προηγούμενο στη νομισματοκοπία, αυτές οι αμφιβολίες αμβλύνονται.

³⁵³ Kraay 1976, 21.

³⁵⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και ένας αριθμός από κανονικά νομίσματα από τον αποθέτη του Αρτεμισίου φέρουν παρόμοιο ραβδωτό σχέδιο βλ. Kraay 1976, 21.

υπόλοιπα νομίσματα του αποθέτη τα οποία κατατάσσονται σε δεκατρείς νομισματικούς τύπους³⁵⁵.

Γρήγορα ωστόσο η επιλογή του κράματος ήλεκτρον ως υλικού κατασκευής νομισμάτων εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από καθαρά χρυσά και αργυρά νομίσματα (διμεταλλισμός). Έχει υποστηριχτεί ότι το κράμα ήλεκτρον γρήγορα εγκαταλείφθηκε λόγω της μη σταθερής αναλογίας των μετάλλων, ωστόσο κατόπιν αναλύσεων έχει αποδειχτεί ότι το κράμα είχε σταθερή σύνθεση³⁵⁶. Σύμφωνα, με μία άλλη θεωρία, ίσως το ήλεκτρο παραμερίστηκε επειδή από το δεύτερο μισό του 6^{ου} π.Χ. βρέθηκαν πηγές αργύρου στην Ελλάδα³⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση η Λυδία υπήρξε η κατάλληλη περιοχή για να καθιερώσει ένα σταθερό μέσο στις συναλλαγές, καθώς γνώριζε τις προκερματικές παραδόσεις της Εγγύς Ανατολής, της Μικράς Ασίας, είχε μεγάλη παράδοση στο εμπόριο και διέθετε σε αφθονία το πολύτιμο μέταλλο.

Στη συνέχεια το νόμισμα δεν άργησε να επεκταθεί γεωγραφικά και να φτάσει στον κυρίως ελλαδικό χώρο³⁵⁸. Οι Αιγινίτες, λόγω του βραχώδους του τοπίου τους και της έλλειψης καλλιεργήσιμων εκτάσεων, γρήγορα στράφηκαν στη θάλασσα με αποτέλεσμα να αναδειχθούν σε μεγάλους εμπόρους της Μεσογείου και να ιδρύσουν σημαντικούς εμπορικούς σταθμούς³⁵⁹. Γνώρισαν το νόμισμα και σύντομα έκοψαν το δικό τους. Μάλιστα, επειδή το αιγινίτικο είχε υψηλή περιεκτικότητα σε άργυρο, ήταν πολύ ισχυρό και είχε διεθνή ανταλλακτική αξία³⁶⁰.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, σε κάθε γεωγραφική περιοχή ανάλογα με τις ιδιαίτερες πολιτειακές και κοινωνικές της συνθήκες αναπτύχθηκαν διαφορετικά προκερματικά μέσα συναλλαγών: οβελοί, τρίποδες και λέβητες στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό

³⁵⁵ Kraay 1976, 22.

³⁵⁶ Kroll 2008α, 18, σημ. 20. Seaford 2004, 114, σημ. 65.

³⁵⁷ Seaford 2004, 110.

³⁵⁸ Σύμφωνα με τους Kroll, Waggoner 1984, 325 κ.ε., ειδ. 339, το νόμισμα δεν διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο μέχρι και πριν το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

³⁵⁹ Οι Αιγινίτες κατά τον 6^ο αι. π.Χ.– πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. ανέπτυξαν σπουδαία εμπορική δραστηριότητα ιδρύοντας αποικίες/εμπορικούς σταθμούς στην Κυδωνία της Κρήτης και στη Ναύκρατη της Αιγύπτου βλ. Kraay 1976, 41–42. Stefanakis 1999, 251, σημ. 21.

³⁶⁰ Ο εικονογραφικός τύπος που χαρακτηρίζει τους στατήρες της Αίγινας από την αρχή έως το τέλος της νομισματοκοπίας της είναι η χελώνα, αρχικά η θαλάσσια και από τα μέσα του 5^{ου} π.Χ. η χερσαία. Για το λόγο αυτό οι αιγινίτικοι στατήρες έφεραν την ονομασία «χελώνες». Για το αιγινίτικο νόμισμα βλ. ενδεικτικά, Figueira 1983. Figueira 1981. Kraay 1976, 42–49.

χώρο, πέλανοι στους Δελφούς, χάλκινοι κρίκοι στην ηπειρωτική Ελλάδα και ζυγισζόμενο άργυρο (weighted bullion) στην Αττική του Σόλωνα. Μέσω της Εύβοιας και της αποικίας της στην ΑΙ–μίνα εισήχθησαν οι νομισματικές μονάδες της Εγγύς Ανατολής, όπως η μνα, ο στατήρας και το τάλαντο, καθώς και ο αποθησαυρισμός σε πολύτιμο μέταλλο. Όλα τα προκερματικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί είχαν αποσυρθεί από την κυκλοφορία, ενώ οι πληροφορίες για τη «χρηματική» χρήση των λεβήτων και των τριπόδων προέρχονται αποκλειστικά από επιγραφικές και φιλολογικές πηγές. Από το περιβάλλον εύρεσης των προκερματικών αντικείμενων δεν προκύπτει ότι επρόκειτο για μονάδες ευρείας κυκλοφορίας, είχαν όμως οπτικά αναγνωρίσιμη αξία και αποτελούσαν κατάλληλα αφιερώματα, τα οποία θα τιμούσαν μία θεότητα. Οι σιδηροί οβελοί, μέσα προετοιμασίας του συμποσιακού θεσμού, αναγνωρισμένης και σταθερής αξίας, αλλά ξεπερασμένο μέσο για τις οικονομικές ανάγκες των αρχαϊκών χρόνων, προετοίμασαν το έδαφος για τον άργυρο οβολό και την αργυρή δραχμή. Οι σιδηροί οβελοί αφιερώνονταν και λίγο μετά την κυκλοφορία του νομίσματος, σταδιακά ωστόσο αντικαταστάθηκαν από τους αργυρούς.

Γύρω στον 6^ο αι. π.Χ. παύει η απόθεση οβελών και πολύτιμων σκευών στους τάφους, αλλά συνεχίζεται στα ιερά. Τα ιερά, δεδομένου της φάσης εκχρηματισμού των προσφορών των πιστών–αντανάκλαση της εμπορευματοποίησης της οικονομίας– γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι έδωσαν την τελική ώθηση για να πραγματοποιηθεί η αλλαγή αυτή. Αυτή η μεταφορά του προσφερόμενου πλούτου από τους τάφους στα ιερά σηματοδοτεί και την αλλαγή από το αριστοκρατικό στο ολιγαρχικό καθεστώς. Ο εκχρηματισμός δηλαδή των προσφορών στα ιερά καλλιεργήθηκε από την πόλη–κράτος και συνδεόταν με τη συνείδηση της συλλογικότητας και της κοινής ωφέλειας αυτής, η οποία βρισκόταν πάνω από την ατομική προβολή που επιδίωκε ο ταφικός κτερισμός των πολεμιστών της αριστοκρατικής τάξης.

Κατά το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ η ταχύτατη εξάπλωση των εμπορικών δραστηριοτήτων δημιούργησε την ανάγκη για ένα σταθερό μέσο συναλλαγών. Η τελική ώθηση δόθηκε με την αφθονία του πολύτιμου μετάλλου στον Πακτωλό ποταμό, τη μοναρχία της Λυδίας και τις έντονες εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής. Συνεπώς, τα νέα οικονομικά δεδομένα που δημιουργούνται με τη ραγδαία αύξηση παραγόμενου πλούτου από εμπορικές δραστηριότητες ανέδειξαν μια νέα τάξη πλουσίων, οι οποίοι πίεζαν για συμμετοχή στα κοινά και για

ανάληψη της εξουσίας. Η πίεση αυτή οδήγησε στη θέσπιση των νόμων του Σόλωνα γύρω στο 590 π.Χ., οι οποίοι με τη σειρά τους έφεραν στα κρατικά ταμεία τον ζυγισμένο άργυρο, το νέο «χρήμα» της άρχουσας πλέον εμπορικής τάξης, το οποίο αντικατέστησε οβελούς- τρίποδες-λέβητες και άλλα πολύτιμα αντικείμενα, σύμβολα μιας παρηκμασμένης αριστοκρατίας-στηριγμένης σε ομηρικά ιδεώδη. Μέσα σε αυτό το κοινωνικο-οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο οι θαλασσοπόροι Αιγινίτες ήρθαν σε επαφή με την πρακτική σφράγισης-πιστοποίησης μετάλλου στη Λυδία, την οποία εφάρμοσαν στην ήδη γνωστή πρακτική του ζυγισμένου αργύρου και τελικά η ελληνική πόλη-κράτος πιστοποίησε το μετάλλιο κέρμα και το έθεσε σε νόμιμη κυκλοφορία.

Γ' Μέρος: Προκερματικές μονάδες στην Κρήτη

1. Το γενικό πλαίσιο

α. Χρονολογικό πλαίσιο

Οι χρονολογικές περίοδοι του πρώιμου ιστορικού πολιτισμού στην Κρήτη ακολουθούν την εξής σειρά³⁶¹: υπομινωική 1100–990 π.Χ., πρώιμη πρωτογεωμετρική 990–920 π.Χ., μέση πρωτογεωμετρική 920–870 π.Χ., ύστερη πρωτογεωμετρική 870–840 π.Χ., πρωτογεωμετρική “B” 840–810 π.Χ., πρώιμη γεωμετρική 810–790 π.Χ., μέση γεωμετρική 790–745 π.Χ., ύστερη γεωμετρική 745–700 π.Χ., πρώιμη ανατολίζουσα 700–680 π.Χ., ύστερη ανατολίζουσα 680–620 π.Χ. Οι πληθυσμοί της Κρήτης αναπτύχθηκαν σε πεδινές (Κνωσός, Φαιστός, Γόρτυς), ημι–ορεινές (Ελεύθερνα, Πριλιάς, Πραισός) και ορεινές (Καρφί–Καβούσι) περιοχές. Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης για τις προκερματικές πρακτικές θα εστιασθεί σε συγκεκριμένες μόνο περιοχές, οι οποίες παρείχαν προκερματικά ευρήματα, όπως στην Ελεύθερνα, τη Φορτέτσα, την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τον Κομμό και το Καβούσι.

β. Κοινωνική διαστρωμάτωση–πολιτειακή οργάνωση

Η Κρήτη³⁶² ήταν ένας τόπος ιδιαίτερος, ο οποίος δεν ακολούθησε τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις των κέντρων της ηπειρωτικής Ελλάδας³⁶³. Για την καλύτερη κατανόηση του θέματος είναι απαραίτητη η παρουσίαση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της πολιτειακής δομής που επηρέασαν άμεσα την οικονομία και τις χρησιμοποιούμενες πρακτικές της ανώτερης κοινωνικής τάξης των κρητικών πόλεων³⁶⁴. Η οργάνωση των θεσμών των πόλεων έχει χαρακτήρα πολεμικό παρά

³⁶¹ Hoffman 1997, 23, σημ. 8 για περαιτέρω βιβλιογραφία.

³⁶² Για την Κρήτη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μέχρι το τέλος των Κλασικών Χρόνων βλ. γενικότερα Wallace 2010.

³⁶³ Λεμπέση 1987, 166. Willets 1974, 28 κ.ε. Willets 1955, 148, 172.

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Erickson 2010, 235–242. Wallace 2010, 12–13. 18–21. 354–357, 358–362. Davies 2005. Kotsonas 2002. Perlman 1996. Perlman 1992. Morris 1991. Χανιώτης 1987. Λεμπέση 1987. Willets 1974, 22–31. Willets 1967, 10–17, κεφ. 4: The Cretan Social System. Willets 1955. Larsen 1936.

πολιτικό και υποδεικνύει σύμφωνα και με τα ανασκαφικά δεδομένα μια κοινωνία που παραπέμπει σε ομηρικά πρότυπα.

Μετά το δωρικό εποικισμό στην Κρήτη επικράτησε η μορφή του φυλετικού κράτους, το οποίο συγκροτούσε ένα φύλο, ή όπως αλλιώς ονομαζόταν, ένα *έθνος*³⁶⁵. Τα φυλετικά κράτη από το 1100 π.Χ. έως το 800 π.Χ.³⁶⁶ αποτελούσαν αυτόνομες κοινότητες που απαρτίζονταν από διαφορετικές φυλές, μινωικές και ελληνικές και από διαφορετικές γλωσσικές οικογένειες, όπως αυτές των Αχαιών, Κυδώνων, Πελασγών, Ετεοκρητών³⁶⁷ και Δωριέων³⁶⁸, όπου μετά τον 8^ο αι. π.Χ. επικράτησαν τελικά οι Δωριείς³⁶⁹. Βασικό στοιχείο της κάθε φυλής ήταν οι πολεμιστές ή αλλιώς το *μάχιμον*, που συγκροτούσαν την ομάδα του *σταρτού*³⁷⁰, τα μέλη του οποίου συμμετείχαν στην εκλογή των αρχόντων. Οι αρχές εκλέγονταν από το *σταρτό* και όχι από τη φυλή όπως σε άλλες ελληνικές πόλεις. Έτσι, η κρητική πολιτεία³⁷¹ μοιάζει περισσότερο με πόλη πολεμιστών παρά πολιτών η οποία θεσμικά βρισκόταν ανάμεσα στην Αθήνα, πόλη πολιτικού χαρακτήρα, και τη Σπάρτη³⁷², μία πόλη στρατιωτικού χαρακτήρα. Σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις ο βασιλιάς και το ανώτερο συμβούλιο των γερόντων αποφάσιζαν για τα πολιτικά θέματα του κράτους τους. Όσον αφορά στη βασιλεία, οι πληροφορίες που παρέχονται από τις πηγές περιορίζονται σε αναφορά του Ηροδότου³⁷³, όπου γίνεται λόγος για τον μυθικό βασιλιά Ετέαρχο, η γενεαλογία του οποίου φθάνει μέχρι τον Δία και ο οποίος είχε προγόνους τον Δευκαλίωνα και τον Μίνωα.

Μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. απουσίαζαν οι φιλολογικές πηγές³⁷⁴, αλλά σύμφωνα με τη μορφή των πρώιμων κρητικών οικισμών και σε συνδυασμό με τις μεταγενέστερες

³⁶⁵ Wallace 2010, xxiii, 18, 304, 314, 354, 363, 383, 389.

³⁶⁶ Kotsonas 2009. Kotsonas 2008.

³⁶⁷ Wallace 2010, 365–369, 372, 375.

³⁶⁸ Wallace 2010, 55–56, 365–368, 370–373, 393.

³⁶⁹ Σταμπολίδης 1993, 7.

³⁷⁰ Wallace 2010, 20. Willets 1967, 11.

³⁷¹ Kotsonas 2002.

³⁷² Για ομοιότητες Κρήτης και Σπάρτης βλ. Wallace 2010, 388–390.

³⁷³ Ηρόδοτος IV 154

«Ἔτι τῆς Κρήτης Ἰαξὸς πόλις, ἐν τῇ ἐγένετο

Ἐτέαρχος βασιλεύς, ὃς ἐπὶ θυγατρὶ ἀμήτορι τῆ οὔνομα ἦν

Φρονίμη, ἐπὶ ταύτῃ ἔγημε ἄλλην γυναῖκα».

³⁷⁴ Wallace 2010, 18. Davies 2005, 305. Kostonas 2002, 37.

γραπτές πληροφορίες σκιαγραφήθηκε ένα σχήμα εξουσίας ανάλογο με αυτό που επικρατούσε στην Ελλάδα ως το 700 π.Χ. Το πολίτευμα κατά κύριο λόγο ήταν αριστοκρατικό και στηριζόταν στους *κόσμους*, δηλαδή στους άρχοντες, οι οποίοι ρύθμιζαν τη στρατιωτική και πολιτική ζωή της πόλης και ο αριθμός τους ποίκιλλε από 3 έως 10. Οι *κόσμοι*³⁷⁵ εκλέγονταν από το *σταρτό* με κριτήριο εκλογιμότητας το υψηλό όριο ηλικίας, είχαν ετήσια θητεία στο τέλος της οποίας λογοδοτούσαν στους *τίτας* ή *λογιστάς*³⁷⁶ και μάλιστα αποζημίωναν την κοινότητα σε περίπτωση απώλειας εσόδων από αμέλεια. Οι ελεγκτές των *κόσμων* προέρχονταν από τη δεύτερη ομάδα εξουσίας, τη *βωλά*, τη *βουλή* δηλαδή, που λεγόταν και συμβούλιο των γερόντων λόγω της ώριμης ηλικίας των μελών της, τα οποία επιλέγονταν από τους πιο άξιους τέως *κόσμους*. Τα μέλη της *βουλής*, που ονομάζονταν *πρείγιστοι*, ήταν ισόβιοι, δεν λογοδοτούσαν και ενεργούσαν με απόλυτη ελευθερία. Παράλληλα με τη *βουλή* και τους *κόσμους* υπήρχε η *έκκλησία*, που στην Κρήτη ονομαζόταν *αγορά* και την οποία αποτελούσαν οι πολίτες που συναθροίζονταν στον χώρο της *αγοράς* για να επιδοκιμάσουν τις αποφάσεις των *κόσμων*. Οι *ίπειϊς* προέρχονταν από αριστοκρατικά γένη και αποτελούσαν το όργανο του κράτους που ήταν επιφορτισμένο με υπηρεσιακά καθήκοντα.

Όσον αφορά στην κοινωνική οργάνωση³⁷⁷, στην κορυφή βρισκόταν η φυλή που βασιζόταν στα *γένη*³⁷⁸ και χωριζόταν σε μικρότερες υποομάδες, τις *φατρίες*³⁷⁹ ή αλλιώς τις *έταιρείες*³⁸⁰, σύμφωνα με την κρητική ονομασία. Μέλη των *έταιρειών* ήταν οι *έταϊροι*, δηλαδή ελεύθεροι γαιοκτήμονες που ασχολούνταν αποκλειστικά με τα κοινά και με τις πολεμικές προπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Αυτοί συγκροτούσαν την ανώτερη τάξη της Κρήτης, η οποία μέσα από τις πολεμικές της ικανότητες αποκτούσε ακόμη μεγαλύτερη κοινωνική και πολιτική αναγνωρισιμότητα, όπως συνέβαινε και με τους ομηρικούς επικούς ήρωες. Αμέσως μετά ιεραρχικά ήταν

³⁷⁵ Για τους *κόσμους* γενικότερα βλ. SEG XXXV, αρ. κατ. 991. 4. Wallace 2010, 20. Davies 2005, 310–311. Kotsonas 2002, 47, σημ. 31. Willets 1974, 27. Willets 1967, 11, βλ. παρακάτω 121–122.

³⁷⁶ Για τους *τίτας* ή *λογιστάς* γενικότερα βλ. ICret IV 14 ^g–^pI, βλ. παρακάτω σελ. 117.

³⁷⁷ Βλ. σχετικά Wallace 2014, 79–102.

³⁷⁸ Για τα *γένη* γενικότερα βλ. Willets 1967, 11.

³⁷⁹ Για τις *φατρίες* γενικότερα βλ. Wallace 2010, 18.

³⁸⁰ Για τις *έταιρείες* γενικότερα βλ. Davies 2005, 314. Willets 1967, 11, σημ. 23–25.

οι *ἀπέταιροι*³⁸¹, οι οποίοι ήταν ελεύθεροι³⁸² πολίτες χωρίς ιδιοκτησία και χωρίς πολιτικά δικαιώματα. Ανήκαν σε μια τάξη που είχε μέλη της τεχνίτες, παιδιά από γάμους ελευθέρων με δούλους, μισθοφόρους, τοξότες και άλλες κοινωνικές ομάδες ακτημόνων. Γενικότερα, η στρατιωτική συγκρότηση της εταιρείας καθόριζε την ζωή των μελών της και σε καιρό ειρήνης οι έταιροι έμεναν στα *ἀνδρεΐα*³⁸³, τα οποία ήταν αντίστοιχα με τα συσσίτια της Σπάρτης³⁸⁴. Τις δαπάνες για τη σίτισή τους τις κάλυπτε το κράτος. Κάθε *έταιρεία* είχε δικό της ταμείο και διοίκηση με δικαστή, ενώ επικεφαλής της ήταν ο *άρκος* που φύλαγε τα σκεύη της *έταιρείας* χωρίς δικαίωμα υποθήκευσής τους. Με το ίδιο πρότυπο συγκρότησης της *έταιρείας* ήταν οργανωμένη και η ζωή των παιδιών των *εταίρων*, τα οποία κατανέμονταν σε ομάδες, τις λεγόμενες *ἀγέλες*³⁸⁵, οι οποίες είχαν σκοπό τη στρατιωτική προπαρασκευή τους για την είσοδο τους στην τάξη των τέλειων πολιτών. Οι δάσκαλοι της *αγέλης* ήταν οι επιφανέστεροι των *εταίρων* και τα παιδιά γυμνάζονταν, μάθαιναν μουσική, κυνηγούσαν και ασκούσαν σε εικονικούς πολέμους. Η παιδεία τους δηλαδή δεν έδινε βάρος στην πνευματική μόρφωση, αλλά στόχευε στην προετοιμασία καλών πολεμιστών, οι οποίοι θα συγκροτούσαν μια ιδιαίτερη τακτική ομάδα, το *σταρτό*, τα μέλη του οποίου συμμετείχαν στην εκλογή των αρχόντων.

Η κρητική πολιτεία³⁸⁶ δεν είχε μόνο τους άριστους άνδρες που συγκέντρωναν τις ιδιότητες των *εταίρων*, των γαιοκτημόνων και των πολεμιστών, αλλά και τους υποτελείς, οι οποίοι ουσιαστικά πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στους άριστους *εταίρους* για την καλλιέργεια της γης τους και την εκτροφή των κοπαδιών τους. Οι υποτελείς αρχικά ονομάζονταν *περίοικοι*³⁸⁷ και ήταν δηλαδή συνδεδεμένοι με τον κλήρο της γης που καλλιεργούσαν, και όχι με τον ιδιοκτήτη της. Λόγω της

³⁸¹ Για τους *ἀπέταιρους* γενικότερα βλ. ICret IV, 126. Willets 1974, 28. Willets 1967, 12–17, βλ. παρακάτω σελ. 120.

³⁸² Για τους *ελεύθερους* γενικότερα βλ. Davies 2005, 315.

³⁸³ Για *ἀνδρεΐα* γενικότερα, βλ. Davies 2005, 327.

³⁸⁴ Για ομοιότητες στους θεσμούς μεταξύ Κρήτης και Σπάρτης, βλ. ενδεικτικά Wallace 2010, 388–390.

³⁸⁵ Για *ἀγέλες* γενικότερα, βλ. Willets 1967, 11.

³⁸⁶ Βλ. σχετικά Tegou 2014, 21–42. Lefèvre–Novaro 2014, 43–58, Pautasso 2014, 59–77. Haggis 2014, 119–139. Whitley 2014, 141–163. Wallace 2010, 12–13. 18–21, 354–359. Perlman 2004β. Whitley 1997. Perlman 1992.

³⁸⁷ Wallace 2010, 337, 364, 380. Willets 1967, 12, σημ. 50–51, όπου και οι επιγραφικές πηγές για τους *περιοίκους*. Larsen 1936, 11 κ.ε.

γεωμορφολογικής φυσιογνωμίας της κρητικής γης ήταν σκορπισμένοι στην ύπαιθρο, όπου έβρισκαν πρόσφορη γη για καλλιέργεια. Έτσι, η διασπορά των *περιοίκων* και η ένταξη αυτόχθονων Μινωιτών στην άρχουσα τάξη, απέτρεπαν τις σοβαρές κοινωνικές συγκρούσεις ανάμεσα στο *μάχιμο* και στο *γεωργοῦν*³⁸⁸. Πέρα όμως από τους περιοίκους υπάρχουν και άλλες υποτελείς ομάδες, χωρίς όμως να υπάρχει σαφής διαχωρισμός. Η κατώτερη τάξη διακρινόταν σε α. τους ελεύθερους ακτήμονες χωρίς πολιτικά δικαιώματα, β. τους *δουλοπαροίκους*³⁸⁹, γ. τους *δούλους*³⁹⁰. Σίγουρα πάντως οι υποτελείς των κρητικών κρατών ζούσαν σε συνθήκες πολύ καλύτερες από εκείνες των υποτελών της υπόλοιπης Ελλάδας. Η διατήρηση των ηθών και των εθίμων των υποτελών από τη μια μεριά και η ένταξη ντόπιων κοινωνικών ομάδων στη δωρική άρχουσα τάξη από την άλλη φαίνεται ότι απέτρεψαν συχνές κοινωνικές συγκρούσεις στο νησί, ενώ στο οικογενειακό δίκαιο που αφορά στους δούλους εντοπίζονται πολλά κοινά σημεία με το δίκαιο των ελεύθερων πολιτών³⁹¹. Οι επιγραφές της Γόρτυνας³⁹², κωδικοποιημένες διατάξεις πολιτικής δικονομίας και οικογενειακού δικαίου, φανερώνουν μια καλά οργανωμένη συντηρητική κοινωνία.

γ. Οικονομία

Σκιαγραφήθηκε παραπάνω το μοντέλο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των κρητικών πόλεων από τον 11ο αι. π.Χ. μέχρι και την αλλαγή του πολιτεύματος κατά τα ελληνιστικά χρόνια³⁹³. Σε πανελλήνιο επίπεδο από τον 8^ο αι. π.Χ. η κατάσταση στην οικονομία³⁹⁴ διαφοροποιείται καθώς αναπτύχθηκε η βιοτεχνική παραγωγή,

³⁸⁸ Αριστοτέλης *Πολιτικά* 1329b

«τὴν πόλιν καὶ τό τε μάχιμον ἕτερον εἶναι καὶ τὸ γεωργοῦν. ἐν Αἰ γύπτωτε γὰρ ἔχει τὸν τρόπον τοῦτον ἔτι καὶ νῦν, τὰ τε περὶ τὴν Κρήτην, τὰ μὲν οὖν περὶ Αἰ γυπτον Σεσώστριος, ὅς φασιν, οὕτω νομοθετήσαντος, Μίνω δὲ τὰ περὶ Κρήτην».

³⁸⁹ Wallace 2010, 20, 265–266, 335–337, 354, 356, 359, 360, 363–364, 367, 371, 376–383, 388, 392, 394, 396, 398. Willetts 1974, 28–29. Willetts 1967, 13–15.

³⁹⁰ Willetts 1974, 28–29. Willetts 1967, 13, σημ. 18. Βλ. σχετικά και *Ιλιάδα* 3. 409, *Οδύσσεια* 4. 12.

³⁹¹ Λεμπέση 1987. Χανιώτης 1987.

³⁹² Βλ. Ενδεικτικά Wallace 2010, 18–20, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία. Perlman 2000. Davies 1996. Gagarin 1982. Willetts 1967. Guarducci 1950. Guarducci 1935.

³⁹³ Willetts 1967, 9.

³⁹⁴ Ενδεικτικά βλ. Erickson 2010, 275–279. Wallace 2010, 14. Perlman 2004a. Nowicki 1999.

αυξήθηκε η αγροτική παραγωγή και δημιουργήθηκε ένα ευρύ πλέγμα εμπορικών δραστηριοτήτων σε όλη την έκταση της ανατολικής Μεσογείου³⁹⁵. Συνεπώς, προέκυψε νέος πλούτος σε νέα χέρια που επιδίωκαν ανακατανομή των δημόσιων αξιωμάτων και έδωσαν ώθηση σε κοινωνικές και πολιτειακές αλλαγές. Στην Κρήτη όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά, καθώς οι κρητικές πόλεις δεν ακολούθησαν τις αλλαγές των μεγάλων κέντρων του ελλαδικού χώρου³⁹⁶. Η γεωγραφική της θέση στο σταυροδρόμι θαλάσσιων δρόμων³⁹⁷, από την ανατολή προς τη δύση και από τον βορρά προς τον νότο, συντέλεσε στο να δεχτεί έντονες επιδράσεις: από τα νοτιοανατολικά της, τις περιοχές της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Κύπρου, τις περιοχές της Κιλικίας και της Καρίας, και από τα βορειότερά της, στις περιοχές των Κυκλάδων και της Εύβοιας³⁹⁸. Η ανατολίζουσα φάση της ξεκίνησε πολύ πρώιμα, κατά τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ.³⁹⁹, περίοδο κατά την οποία αυξήθηκαν οι εισαγωγές προϊόντων, αλλά δεν ευνοήθηκε το εξαγωγικό εμπόριο. Ωστόσο, εξελίχθηκαν τεχνικές μέθοδοι και δημιουργήθηκαν βιοτεχνίες κυρίως για την εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, χωρίς όμως να συνοδεύονται από την ανάπτυξη μόνιμων βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.

Στο ελληνικό ρεύμα του αποικισμού του 7^{ου} και του 6^{ου} που συνέβαλε στην πρόοδο της βιοτεχνίας και του εμπορίου, η Κρήτη συμμετείχε μόνο μαζί με τους Λίνδιους της Ρόδου στον εποικισμό της Γέλας στη Νότια Σικελία, το 689/88 π.Χ.⁴⁰⁰ και με τους Θηραίους στον εποικισμό της Κυρήνης, το 631 π.Χ.⁴⁰¹. Η Κρήτη δε διέθετε *καπήλους*, δηλαδή μόνιμα εγκαταστημένους εμπόρους, που ωθούσαν το εμπόριο, τις ανάγκες του οποίου θα εξυπηρετούσε το νόμισμα, ενώ οι χαμηλές εμπορικές της ανάγκες για τις περιορισμένες συναλλαγές της αρχαϊκής εποχής καλύπτονταν με τα αιγινίτικα και τα πελοποννησιακά νομίσματα. Μόλις το δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.⁴⁰² άρχισαν οι μεγάλες πόλεις του νησιού να έχουν δικά

³⁹⁵ Σταμπολίδης 2003, 46.

³⁹⁶ Χανιώτης 1987, 180–182.

³⁹⁷ Σταμπολίδης 2003, 44–46. Σταμπολίδης 1998, 108.

³⁹⁸ Jones 2000.

³⁹⁹ Σταμπολίδης 1993, 11.

⁴⁰⁰ Boardman 1996, 224. Βλ. σχετικά και Ηροδ. 7. 155.1. Θουκ. 6. 4. 3.

⁴⁰¹ Wallace 2010, 224, 368–369. Stefanakis 1999, 254. Boardman, Hammond 1982, 224–225.

Boardman 1990, 153–159, Χανιώτης 1987, 180. Βλ. σχετικά και Ηροδ. 7. 171.

⁴⁰² Stefanakis 1999, 247, σημ. 1, όπου οι διάφορες χρονολογήσεις που έχουν κατά καιρούς προταθεί, από το 480 π.Χ., μέχρι το 450–525 π.Χ.

τους νομισματοκοπεία και τον 4^ο αι. π.Χ. γενικεύτηκε η κοπή νομισμάτων σε όλες τις πόλεις της Κρήτης. Η οικονομία της Κρήτης μέχρι και την ελληνιστική εποχή παρέμεινε καθαρά γεωργοκτηνοτροφική οικονομία⁴⁰³. Πιο συγκεκριμένα, οι κάτοικοι στο νησί ασχολήθηκαν κυρίως με την εκτροφή αιγοπροβάτων και βοοειδών, από τα οποία παρήγαγαν μαλλί, δέρμα, κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα. Ακόμη ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου για την παραγωγή λαδιού και κρασιού και με τη μελισσοκομία για την παραγωγή μελιού. Γι'αυτό δεν δημιουργήθηκαν νέες κοινωνικές τάξεις εμπόρων και βιοτεχνών, με ενεργό συμμετοχή στην οικονομική ζωή και με νέο πλούτο στα χέρια τους ο οποίος θα τους έδινε το έναυσμα, όπως έγινε στην Αθήνα, να διεκδικήσουν θέση στην εξουσία. Επίσης, δεν ευνοήθηκε η συγκέντρωση μεγάλου ατομικού πλούτου, και η πτώχευση των οικονομικά ασθενέστερων επιβραδύνθηκε ή περιορίστηκε σημαντικά. Συνεπώς, δεν προέκυψε υπερχρεωμένος πληθυσμός ο οποίος θα πίεζε για κοινωνικές αλλαγές⁴⁰⁴.

Το μοντέλο των κοινωνικών και πολιτειακών αλλαγών, όπως εφαρμόστηκε στην Αττική από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. από τον Σόλωνα, ο οποίος εισήγαγε το τιμοκρατικό πολίτευμα, όπου το τίμημα, ο πλούτος δηλαδή του ατόμου, ήταν το κριτήριο για την είσοδό του σε μια τάξη πολιτών, δεν είχε παράλληλη εφαρμογή στην Κρήτη⁴⁰⁵. Το τίμημα ήταν ένα κριτήριο ελαστικό και αναπροσαρμοζόμενο, ενώ η ευγένεια που αποτελούσε τη βάση των αριστοκρατικών πολιτευμάτων ήταν αμετάβλητη. Στην Κρήτη δεν ευνοήθηκε η εγκαθίδρυση της τυραννίδας, η οποία με τη σειρά της έφερε τη δημοκρατία του 5^{ου} αι. π.Χ. Τα αντίστοιχα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της Αττικής γίνονται στην Κρήτη πιεστικά μόλις τον 4^ο αι. π.Χ., όταν οι κοινωνικές αναταραχές και οι πολεμικές συγκρούσεις προανήγγειλαν την αλλαγή των ηθών και των θεσμών. Τότε μόνο πύκνωσαν και οι αναφορές των αρχαίων συγγραφέων στις φιλολογικές πηγές σχετικά με την Κρήτη. Η διατήρηση ενός αποστεωμένου αριστοκρατικού καθεστώτος και η στασιμότητα της οικονομίας από τον 6^ο αι. π.Χ. εξηγούν γιατί η Κρήτη διατήρησε την αρχαϊκή συγκρότηση των οικισμών της και γιατί οι νόμοι της, σε περιόδους που είχαν κυκλοφορήσει

⁴⁰³ Perlman 2004α.

⁴⁰⁴ Λεμπέση 1987. Χανιώτης 1987.

⁴⁰⁵ Wallace 2010, 354–355.

νομίσματα, συνέχιζαν να προβλέπουν ως μέσα επιβολής ποινών αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν από την εποχή του Ομήρου⁴⁰⁶, όπως τα πολύτιμα σκεύη.

Συνοψίζοντας, οι Κρητικοί ήταν ένας λαός που δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το εμπόριο⁴⁰⁷ και δεν ένωσε την ανάγκη να μεταναστεύσει επειδή η γη τους πρόσφερε μια σχετική αυτάρκεια. Ωστόσο, λόγω της σημαντικής γεωπολιτικής του θέσης πολλοί ξένοι πληθυσμοί μετανάστευαν στο νησί, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος με έντονες επιρροές από τη νοτιο-ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, από όπου εισάγονταν νέες τεχνολογίες και προϊόντα⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Χατζή-Βαλλιάνου 2001.

⁴⁰⁷ Wallace 2010, 14, 360–362. Willetts 1967, 9.

⁴⁰⁸ Σταμπολίδης 2003, 43–44.

2. Προκερματικές πρακτικές στην Κρήτη

Στην Κρήτη τα προκερματικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί αφορούν σε οβελούς, λέβητες και τρίποδες. Οι περισσότεροι οβελοί, σε διάφορους αριθμούς, απαντούν σε τάφους πολεμιστών, με παλαιότερο εύρημα τους οβελούς της Φορτέτσας του 10^{ου} αι. π.Χ., στη συνέχεια της Γόρτυνας και της Ελεύθερνας του 9^{ου} αι. π.Χ. και της Κνωσού, της Ελεύθερνας και του Καβουσίου του 8^{ου} π.Χ. Δύο περιπτώσεις οβελών προέρχονται από ιερά, από τον Κομμό και την Κνωσό, με προφανή χρήση σε θυσιαστήριες τελετές. Αναφορές σε λέβητες, τρίποδες και οβελούς υπάρχουν σε επιγραφικά κείμενα κρητικών πόλεων, οι οποίες θα εξετασθούν παρακάτω για να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τις πιθανές χρήσεις αυτών των αντικειμένων. Όσον αφορά στη χρήση πολύτιμου μετάλλου, μοναδική είναι η περίπτωση των χρυσών κοσμημάτων από τον τάφο 2 στον Τεκέ του Ηρακλείου.

α. Ανταλλαγή πολύτιμων αντικειμένων

Το εύρημα από τον τάφο 2 στο νεκροταφείο στον Τεκέ κοντά στην Κνωσό χρονολογείται από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Στον συλημένο τάφο, μεταξύ των άλλων ευρημάτων, βρέθηκαν δύο πήλινα αγγεία—μία πυξίδα και ένα θήλαστρο—μέσα σε αδιατάρακτο στρώμα, τα οποία περιείχαν χρυσά κοσμήματα, ράβδους χρυσού, ηλεκτρού, ορεία κρυστάλλου κ.α. (εικ.38–39). Ο τύπος των αγγείων, αλλά και το περιεχόμενό τους οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εναπόθεσή τους έγινε ταυτόχρονα κατά τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ., κατά την πρώτη χρήση του τάφου μαζί με τα άλλα πολύτιμα αντικείμενα που βρέθηκαν στο δρόμο του τάφου και τον καθιστούν, ίσως τον πλουσιότερο σε χρυσό στην Κρήτη και στο Αιγαίο της Εποχής του Σιδήρου⁴⁰⁹. Αρχικά, είχε υποστηριχτεί⁴¹⁰ ότι το πολύτιμο υλικό ανήκε σε κάποιον κοσμηματοτεχνίτη από τη Βόρεια Συρία, ο οποίος μετανάστευσε στην Κνωσό κατά τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. μετά την ασσυριακή απειλή. Στην Κνωσό ίδρυσε ένα εργαστήριο χρυσοχοΐας και εκεί έζησε και πέθανε. Ο συγκεκριμένος τάφος υπήρξε οικογενειακός και τα πολύτιμα ευρήματα ανήκαν σε μια από τις πρώτες ταφές. Πολλές ερμηνείες δόθηκαν⁴¹¹ έκτοτε αλλά με επικρατέστερη

⁴⁰⁹ Kotsonas 2006, 153.

⁴¹⁰ Boardman 1967, 63–7. Kotsonas 2006, 153, σημ. 9, 10, 11 όπου όλη η βιβλιογραφία σχετικά με τις θεωρίες των ερευνητών.

⁴¹¹ Kotsonas 2006, 153–154.

εκείνη της Hoffman⁴¹², η οποία υποστήριξε ότι τα κοσμήματα κατασκευάστηκαν στην Κρήτη, αλλά το ρεύμα επιρροής είναι ασαφές και μόνο επιφανειακά θυμίζει Εγγύς Ανατολή. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα «θησαυρό», ο οποίος, από τη στιγμή που δεν έχουν βρεθεί εργαλεία επεξεργασίας του μετάλλου, δεν ανήκει στον τεχνίτη, αλλά στον κάτοχο του χρυσού, ο οποίος έδωσε την παραγγελία στον τεχνίτη⁴¹³.

Τέλος, μια από τις πιο πρόσφατες υποθέσεις η οποία παρουσιάζει και προκεραματικό ενδιαφέρον ώστε να συμπεριληφθεί στην παρούσα μελέτη είναι του Κοτσώνα⁴¹⁴, ο οποίος συνθέτει την εικόνα της αριστοκρατικής «ελίτ» του Τεκέ στην Κνωσό μέσα από όσα έχουν ειπωθεί στη βιβλιογραφία για τον συγκεκριμένο «θησαυρό». Τα δεδομένα λοιπόν συνοψίζονται ως εξής: (α) το πολύτιμο μέταλλο δεν ανήκει στον τεχνίτη, αλλά στο άτομο που παραγγέλλει το κόσμημα, (β) τα συγκεκριμένα κοσμήματα δεν αποτελούν εισηγμένα προϊόντα, αλλά προέρχονται από κάποιο τοπικό εργαστήριο κοσμηματοτεχνίας, (γ) η αριστοκρατική τάξη της Εποχής του Σιδήρου στηρίζει τις σχέσεις της στη θεωρία του δώρου–αντί δώρου, (δ) πηγές χρυσού και ηλέκτρου δεν υπήρχαν στην Κρήτη και (ε) για την εποχή ο χρυσός δεν αποτελεί τυπικό δείγμα πλούτου⁴¹⁵. Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον Τεκέ είχε αναπτυχθεί μια ξεχωριστή αριστοκρατική τάξη, η οποία είχε πρόσβαση σε ξένες πηγές πολύτιμου μετάλλου με το οποίο προμήθευε κάποιο τοπικό εργαστήριο για την κατά παραγγελίαν κατασκευή χρυσών κοσμημάτων, τα οποία στη συνέχεια τα μέλη αυτής της αριστοκρατικής ελίτ αντάλλασσαν μεταξύ τους, σύμφωνα με την πρακτική του ομηρικού κόσμου, του δώρου και του αντίδωρου⁴¹⁶. Τα ομηρικά έπη αναφέρουν δύο τύπους δώρων σε χρυσό, τα χρυσά τάλαντα και τα χρυσά τέχνεργα⁴¹⁷. Συνεπώς, οι χρυσές ράβδοι και σβώλοι που βρέθηκαν ανάμεσα στα κοσμήματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν είδος τάλαντου με πιθανή χρήση στις συναλλαγές, ενώ τα χρυσά κοσμήματα δωρίζονταν ως σύμβολα αναγνώρισης της ισότητας μεταξύ των μελών της τοπικής αριστοκρατίας.

⁴¹² Hoffman 1997, 196–245.

⁴¹³ Σταμπολίδης 2003, 57. Σταμπολίδης 1998, 76. *Οδύσσεια* γ 445–457.

⁴¹⁴ Kotsonas 2006, 149–172.

⁴¹⁵ Ο τάφος 285 του Βόρειου Νεκροταφείου της Κνωσού, ο οποίος περιείχε ελάχιστο χρυσό, αλλά είχε πλούσια κτερίσματα σε σίδηρο και χαλκό, θεωρείται από τους πλουσιότερους του Βόρειου Νεκροταφείου.

⁴¹⁶ Erickson 2010, 278–279. Fox 2009, 62. Kotsonas 2006, 160, σημ. 33. Brown 1998. Morris 1986.

⁴¹⁷ Brown 1998, 167, 172.

β. Οβελοί σε τάφους

ι. Φορτέτσα

Οι οβελοί της Φορτέτσας⁴¹⁸ βρέθηκαν στους τάφους VI και XI και πρόκειται για τα παλαιότερα δείγματα οβελών στον ελλαδικό χώρο. Πρώτη φορά αναφέρθηκαν πολύ συνοπτικά το 1957 από τον Brock⁴¹⁹ στη δημοσίευση της ανασκαφής της Φορτέτσας, ο οποίος τους θεωρούσε κυπριακή εισαγωγή και χρονολογικά τους τοποθετούσε στην Κυπρο-γεωμετρική Ι. Στη συγκεκριμένη δημοσίευση κάποιοι οβελοί είχαν ονομαστεί δόρατα (pikes)⁴²⁰, καθώς εκείνη την περίοδο δεν ήταν γνωστά ακόμη πολλά στοιχεία για τους οβελούς και οι ανασκαφείς τους ερμήνευαν ως πολεμικά όπλα. Είναι άλλωστε γνωστό ότι και οι οβελοί από το Ηραίο του Άργους στην πρώτη δημοσίευση του υλικού το 1902 είχαν θεωρηθεί δόρατα⁴²¹. Τη σύγχυση μεταξύ των οβελών και των δοράτων διέλυσε το 1970 ο Καραγιώργης⁴²². Οι οβελοί της Φορτέτσας, το 1973 μελετήθηκαν ξανά στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου από τον Καραγιώργη⁴²³, ο οποίος διαπίστωσε ότι κάποια από τα αντικείμενα που είχαν χαρακτηριστεί από τον Brock ως δόρατα⁴²⁴, ήταν οβελοί τετράγωνης διατομής, μήκους 0.50 μ. με προεξέχουσα ταινία, προφανώς για πρακτικούς λόγους, για τον ανασκολοπισμό του κρέατος πριν από το ψήσιμο. Οι οβελοί συμπληρώνουν δωδεκάδα, ενώ χρονολογικά και τυπολογικά συμπίπτουν με τους οβελούς από τη Λάπιθο και το Κούριο και χρονολογούνται, όπως δηλώνει ο ανασκαφέας, στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Περίοδο (970–920 π.Χ.)⁴²⁵, η οποία αντιστοιχεί στην

⁴¹⁸ Hoffman 1997, 106–108, αρ. κατ. XXI–XXIV. Boardman 1971, 5–8. Coldstream 1997, 195–196, σημ. 18–22 όπου στη σημ. 22 αναφέρει ότι οι πρώτοι σιδερένιοι οβελοί που βρέθηκαν στην Κρήτη προέρχονταν από τους τάφους VI και XI της Φορτέτσας και οι δύο του 10^{ου} αι. π.Χ., βλ. παρακάτω σελ. 108–109.

⁴¹⁹ Karageorghis κ.ά. 2014, 122, αρ. κατ. 62. Brock 1957, Τάφος 11, 18–19, 22, αρ. κατ. 203, 202, αρ. κατ. 5.

⁴²⁰ Brock 1957, 202.

⁴²¹ Spears βλ. Waldstein 1902.

⁴²² Karageorghis 1970, 35–38.

⁴²³ Karageorghis 1974a, 168–172.

⁴²⁴ Brock 1957, Τάφος XI, 22, αρ. 203, 202, αρ. 203.

⁴²⁵ Brock 1957, 202, αρ. 5.

Κυπρο-γεωμετρική I⁴²⁶. Ακόμα, στον τάφο XI⁴²⁷ βρέθηκαν δύο χάλκινοι λέβητες, φιάλες, τρίποδες και όπλα, όπως εγχειρίδιο, δόρυ κ.α., ενώ λίγο φτωχότερα είναι τα ευρήματα από τον τάφο VI⁴²⁸, όπου βρέθηκαν χάλκινες φιάλες.

Η παράδοση παραγωγής σιδερένιων οβελών φαίνεται ότι κατάγεται από την Κύπρο, από όπου μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο και στην Ιταλία. Ωστόσο, πλήντοι κρατευτές ήταν γνωστοί ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια (εικ.17) και δεδομένου του ρεύματος επιρροών μέχρι τον 11^ο αι. π.Χ. από βόρεια προς νοτιοανατολικά, δε φαίνεται απίθανο το γεγονός ότι η Κύπρος, νησί με καλή παράδοση στην εξόρυξη και επεξεργασία μετάλλων και με νωπές τις μνήμες των μυκηναϊκών πρακτικών, προσάρμοσε στο μέταλλο τη μυκηναϊκή παράδοση των πλήντων κρατευτών⁴²⁹ με ξύλινους οβελούς. Αυτή η παράδοση μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο μέσω της έντονης κινητικότητας των πληθυσμών κατά τον 10^ο αι. π.Χ., με πρώτο παράδειγμα τους οβελούς της Φορτέτσας.

ii. Γόρτυνα

Στη Γόρτυνα⁴³⁰, στην περιοχή της Γεωργικής Σχολής, βρέθηκε ασύλητος, πρωτογεωμετρικός θολωτός τάφος, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. Τα ευρήματα του τάφου περιελάμβαναν σιδερένια ξίφη, σιδερένιους οβελούς κυπριακού τύπου, πέλεκυ και πριόνι. Οι οβελοί της Γόρτυνας⁴³¹ αποτελούν μια προβληματική περίπτωση, διότι οι δημοσιευμένες πληροφορίες είναι εντελώς αποσπασματικές, με πιο πρόσφατη του Hoffman⁴³², ο οποίος έχει καταρτίσει έναν κατάλογο δημοσιευμένων οβελών ξένων εργαστηρίων. Σε αυτόν τον κατάλογο αναφέρεται ότι οι οβελοί του θολωτού τάφου της Γόρτυνας βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου και χρονολογούνται στον 9^ο αι. π.Χ., αλλά οι σχετικές δημοσιευμένες πληροφορίες είναι ανεπαρκείς. Επίσης, σε προηγούμενες δημοσιεύσεις ο Coldstream⁴³³ ανέφερε ότι

⁴²⁶ Για έναν χρονολογικό πίνακα των υποπεριόδων της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου και την αντιστοίχισή τους, βλ. σχετικά Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 280. Καραγεώργης 1974α, 172).

⁴²⁷ Brock 1957, 202.

⁴²⁸ Brock 1957, 11.

⁴²⁹ Σταμπολίδης 2003, 399, αρ. κατ. 624.

⁴³⁰ Hoffman 1997, 106, 143, αρ. κατ. XX. Coldstream 1997, 68. Αλεξίου 1968, 189–193.

⁴³¹ Βλ. παρακάτω σελ. 114.

⁴³² Hoffman 1997, 106, 143, αρ. κατ. XX.

⁴³³ Coldstream 1997, 68.

στον θολωτό τάφο της Γόρτυνας βρέθηκαν σιδερένιοι οβελίοι κυπριακού τύπου. Στην πρώτη δημοσίευση του τάφου που είχε γίνει το 1968 από τον Αλεξίου⁴³⁴ αναφέρεται ότι βρέθηκαν σιδηρά εργαλεία παραμορφωμένα από την οξείδωση. Συνεπώς, χωρίς δημοσιευμένες φωτογραφίες των αντικειμένων η συναγωγή συμπερασμάτων γίνεται ακόμη πιο δύσκολη. Είναι ωστόσο σίγουρο ότι πρόκειται για αρκετά πρώιμα παραδείγματα⁴³⁵ με κυπριακά τυπολογικά παράλληλα, τα οποία βρέθηκαν σε ένα αρχαιολογικό περιβάλλον που επαναλαμβάνεται στους περισσότερους γεωμετρικούς τάφους όπου βρίσκονται οβελίοι.

iii. Κνωσός

Οι οβελίοι που έχουν βρεθεί στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού⁴³⁶ εντοπίστηκαν σε εννιά τάφους⁴³⁷ είτε σε μονάδες είτε σε δυάδες, εξάδες, οκτάδες και δεκάδες, εκ των οποίων ένας μοναδικός οβελός είναι δυνατόν να αποκατασταθεί πλήρως και ο οποίος φθάνει στο 1μ. μήκος⁴³⁸. Σε τρεις τάφους οι οβελίοι συνοδεύονταν και από επτά ζεύγη κρατευτών⁴³⁹. Χρονολογικά ξεκινούν από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια και φθάνουν μέχρι τα ανατολίζοντα, αλλά κυρίως τοποθετούνται μεταξύ του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ. Ο Snodgrass⁴⁴⁰ σημειώνει ότι η μόνη υπόθεση για «εγchρήματα» χρήση που μπορεί να γίνει αφορά στον τάφο 285, όπου βρέθηκαν τρία ζεύγη κρατευτών διαφορετικού μεγέθους, χωρίς ωστόσο να αναλύεται περισσότερο το θέμα. Παρότι στο νεκροταφείο της Κνωσού βρέθηκαν αρκετά παραδείγματα οβελών και κρατευτών, η κατάσταση διατήρησής τους και οι δημοσιευμένες πληροφορίες δεν επιτρέπουν τη συναγωγή αρκετών συμπερασμάτων. Σίγουρα ωστόσο, από τους έξι πλουσιότερους τάφους⁴⁴¹ του νεκροταφείου, οι τέσσερις περιείχαν οβελούς εκ των οποίων οι δύο και κρατευτές. Ο πλούτος δηλαδή, σύμφωνα και με όσα έχουν ειπωθεί και παραπάνω, συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση

⁴³⁴ Αλεξίου 1968, 189–193.

⁴³⁵ Coldstream 1997, 68, 196, σημ. 20.

⁴³⁶ Karageorghis κ.ά. 2014, 153, 164, αρ. κατ. 87, 126. *KNC* II, 590. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. Catling 1982–1983, 51. Catling 1979, 43–50, σχεδ. 13, 16, 23 (όπου σχέδια τάφων 285, 219 και 107 αντίστοιχα).

⁴³⁷ *KNC* II, 591.

⁴³⁸ *KNC* II, 591, αρ. 285.f43/44/45, βλ. παρακάτω σελ. 109–110.

⁴³⁹ *KNC* II, εκ. 177, 179.

⁴⁴⁰ *KNC* II, 577.

⁴⁴¹ *KNC* II, 577.

οβελών και κρατευτών στον τάφο. Πληροφορίες επίσης παρέχουν και τα συνευρήματα, όπως το συρμάτινο πύραυλο, το οποίο βρίσκει τυπολογικό παράλληλο στον τάφο A1K1, στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, ο οποίος επίσης έχει αποδώσει οβελούς με ζεύγη κρατευτών. Με το πύραυλο προφανώς μεταφερόταν κάποια εύφλεκτη ύλη, η οποία δεν θα ήταν δυνατόν να μεταφερθεί με γυμνά χέρια για να αναφθεί η φωτιά ή για να μεταφερθούν τα πυρωμένα κάρβουνα. Οι πελέκεις που έχουν βρεθεί στους τάφους του Άργους⁴⁴², του Καβουσίου⁴⁴³, της Ελεύθερνας⁴⁴⁴, της Γόρτυνας⁴⁴⁵ κ.α. προφανώς χρησίμευαν για το κόψιμο ξύλων απαραίτητων για τη φωτιά. Όλα τα παραπάνω ήταν σκεύη συμποτικού εξοπλισμού, απαραίτητα στους πολεμιστές της αριστοκρατικής τάξης της Κνωσού, η οποία φαίνεται ότι καθόλη τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων ζούσε σύμφωνα με το πρότυπο των ομηρικών επικών ηρώων, όπως συνέβαινε και με τα παραδείγματα του ελλαδικού χώρου⁴⁴⁶.

iv. Ελεύθερνα

Τα ευρήματα από την ανασκαφή του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα⁴⁴⁷ προέρχονται από δύο ταφικά σύνολα: από το όρυγμα K⁴⁴⁸ και από τον λαξευτό θαλαμοειδή τάφο A1K1⁴⁴⁹. Οι οβελοί από το όρυγμα K χρονολογούνται στα γεωμετρικά χρόνια και βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό οξειδωμένοι και αποσπασματικά σωζόμενοι, με μέγιστο σωζόμενο μήκος 0.40μ. Ένα θραύσμα οβελού είχε κολλήσει

⁴⁴² Ο Coldstream 1997, 195, αναφέρει: «πως οι ηρωικοί πολεμιστές δεν περιφρονούσαν το ρόλο του μάγειρα, έτσι και ο Αργεῖος πολεμιστής μας ήταν εξοπλισμένος με τα εφόδια για να ετοιμάσει μια φιλόξενη εστία και ένα γιορταστικό τραπέζι στον άλλο κόσμο. Οι δύο διπλοί πελέκεις θα ήταν μάλλον απαραιτημένοι για να χρησιμοποιηθούν ως αμυντικά όπλα την εποχή αυτή, άρα θα πρέπει να τον βοηθούσαν να κόβει ξύλα για τη φωτιά». Boardman 1971, 7, A. Courbin 1957, 370 κ.ε.

⁴⁴³ Βλ. Ο Boardman 1971, 8, εξηγεί ότι τόσο οι πελέκεις του Άργους όσο και οι πελέκεις του Καβουσίου είναι πολύ πιθανότερο να εξυπηρετούσαν τους πρακτικούς σκοπούς του κοψίματος ξύλων για το άναμμα της φωτιάς παρά να χρησιμοποιήθηκαν ως πολεμικά όπλα ή τελετουργικά μέσα.

⁴⁴⁴ Σταμπολίδης 2008, 116, εικ. 64, όπου αναφέρονται οι σιδερένιοι αμφίστομοι πελέκεις, οι οβελοί, οι κρατευτές κ.α. στα κτερισματικά σύνολα των τεφροδόχων αγγείων του τάφου A1/K1.

⁴⁴⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 430-434.

⁴⁴⁶ Papalexandrou 2005, 34–35: Summary: epic tripods.

⁴⁴⁷ Perlman 2004β, 1158, αρ. κατ. 957.

⁴⁴⁸ Σταμπολίδης 1994, 107, αρ. 58, πίν. XXIII.

⁴⁴⁹ Karageorghis κ. ά. 2014, 55, αρ. κατ. 64. Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 366–367, βλ. παρακάτω σελ. 112–113.

πάνω σε ένα λέβητα, γεγονός που δείχνει πόσο στενά ήταν συνδεδεμένοι οι οβελοί με τους λέβητες⁴⁵⁰ και παράλληλα επιβεβαιώνονται όσα έχουν ειπωθεί παραπάνω για τη λειτουργία των οβελών και των λεβήτων στις συμποτικές συνήθειες. Η δεύτερη περίπτωση οβελών προέρχεται από τον θολωτό λαξευτό τάφο A1K1, στον οποίο βρέθηκαν σε πεντάδα, συνοδεύονταν από ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με δρεπανόσχημη απόληξη άκρων και χρονολογούνται γύρω στο 800 π.Χ.. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι πολύ σημαντικό γιατί αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα ζεύγους κρατευτών με οβελούς στην Κρήτη, με σχεδόν πλήρως (δεν σώζεται η μία απόληξη ενός κρατευτή μόνο) αποκατεστημένη μορφή. Το μήκος των οβελών φθάνει περίπου το 0.81μ. και του κρατευτή το 1.15μ., οι οβελοί είναι βαθμιαία μειούμενοι προς την αιχμηρή τους απόληξη, ενώ στο άλλο άκρο φέρουν τριγωνικό σχεδόν καρδιόσχημο ακροπόριο ή μια κωνική λαβή για την ένθεση ξύλινης λαβής.

Επίσης, από τον ίδιο τάφο προέρχονται άλλοι πέντε οβελοί χρονολογούμενοι στον 9^ο/8^ο αι. π.Χ., συνολικού μήκους 0.49μ.–0.68μ., με τραπεζιόσχημες λαβές. Οι οβελοί με τις τραπεζιόσχημες λαβές αποτελούν ένα πολύ καλά διατηρημένο εύρημα, το μήκος των οποίων παραπέμπει στους οβελούς της Φορτέτσας. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι τρεις οβελοί όμοιου περίπου μήκους βρέθηκαν ενωμένοι, στοιχείο το οποίο ίσως παραπέμπει σε «χρηματική» απόθεση σε τριάδα. Πολύ πιθανό είναι είτε να είχαν δεθεί με κάποιο φθαρτό υλικό, όπως δέρμα ή ύφασμα και με την οξείδωση να κόλλησαν μεταξύ τους, είτε να εναποτέθηκαν πολύ κοντά, όπως βρίσκονταν στη δράκα. Ως εκ τούτου, αυτό το τριώβολον/τριόδελον⁴⁵¹, ίσως και πεμπώβολον⁴⁵² να πληρούσε τις προϋποθέσεις για πιθανή προκερματική χρήση.

Η συνολική επανεξέταση όλου του κρητικού υλικού ίσως θα βοηθούσε περισσότερο. Ωστόσο, δεδομένης της έντονης διάβρωσης πιο πολλών από αυτούς τους οβελούς, εκτός από τα παραδείγματα από τον A1K1, περισσότερα συμπεράσματα δεν είναι δυνατό να εξαχθούν. Αξιοσημείωτο είναι ότι σημαντικό ρόλο στην καλή διατήρηση των μετάλλινων αντικειμένων του θολωτού τάφου A1K1 πρέπει να διαδραμάτισε το πέτρωμα του τάφου, το οποίο αποτελείται από συμπαγή ασβεστόλιθο, ο οποίος εμπόδιζε σε μεγάλο βαθμό την υγρασία να εισρεύσει στο

⁴⁵⁰ Σταμπολίδης 1994, 107, αρ. 58.

⁴⁵¹ Τριόδελον=τριώβολον βλ. σχετικά Van Effenterre, Ruzé 1994, 117.

⁴⁵² *Ιλιάδα* A 463, *Οδύσσεια* γ 460, βλ. επίσης και Melville Jones 2007, 318, αρ. κατ. 797.

εσωτερικό του τάφου, με αποτέλεσμα να μη φθαρούν σε μεγάλο βαθμό τα μέταλλα αντικείμενα.

ν. Έλτυνα

Οι οβελοί από την Έλτυνα⁴⁵³ αποτελούν πρώιμα παραδείγματα οβελών του 9^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται από τους πρωτογεωμετρικούς τάφους 11 και 10⁴⁵⁴. Συνολικά σώζονται γύρω στα εκατό θραύσματα των οποίων η κατάσταση διατήρησης είναι εντελώς αποσπασματική. Τα αντικείμενα φέρουν τετράγωνη διατομή και ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κάποια θραύσματα σώζουν τμήμα ορθογωνίας πεπλατυσμένης λαβής⁴⁵⁵ πιθανότατα για τη στερέωση σε κάποιο στήριγμα. Ο τύπος αυτός οβελών αποτελεί μια μοναδική περίπτωση η οποία δεν παρουσιάζει ομοιότητες με άλλα παραδείγματα στην Κρήτη και ευρύτερα.

vi. Καβούσι

Αποσπασματικά σωζόμενο ζεύγος κραυτευτών με οβελούς έχει βρεθεί και στον θολωτό τάφο του Καβουσίου⁴⁵⁶, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁷ Ο τάφος απέδωσε έναν κραυτευτή, οβελούς, χάλκινη φιάλη και άλλα χάλκινα όπλα, τα οποία όλα μαζί αποτελούσαν τον εξοπλισμό του πολεμιστή. Το ζεύγος των κραυτευτών του Καβουσίου θεωρείται ως παράλληλο υλικό με τα ζεύγη κραυτευτών από το Άργος⁴⁵⁸, την Κύπρο⁴⁵⁹ και την Ιταλία⁴⁶⁰, των οποίων το ένα άκρο μιμείται

⁴⁵³ Βλ. παρακάτω σελ. 114–115.

⁴⁵⁴ Karageorghis κ.ά. 2014, 62, αρ. κατ. 14. Ρεθεμιωτάκης, Εγγλέζου 2010, 80, 84, 176, πίν. 67, 171–174, σχέδ. 203–205, εικ. 237–241.

⁴⁵⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 113.

⁴⁵⁶ Karageorghis κ.ά. 2014, 98, αρ. κατ. 12. Boardman 1971, 5–8, βλ. παρακάτω σελ. 111.

⁴⁵⁷ Coldstream 1997, 196, σημ. 21 για σχετική βιβλιογραφία και συγκεκριμένα αναφέρει ότι τα ζεύγη από το Καβούσι, την Πάφο και την Σαλαμίνα φαίνεται πως είναι σύγχρονα με τους αργεϊτικούς κραυτευτές οι οποίοι χρονολογούνται με ασφάλεια από την κεραμική που τους συνόδευε στο 710 π.Χ. Boardman 1971, 7, όπου αναφέρει ότι οι κραυτευτές σε μορφή πλοίων στον ελλαδικό χώρο απαντούν γύρω στο 700 π.Χ.

⁴⁵⁸ Τα αργεϊτικά ευρήματα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο 8^{ου} αι. π.Χ. και περιείχαν χάλκινη πανοπλία πολεμιστή, με κράνος και θώρακα, το μοναδικό παράδειγμα γεωμετρικής Ελλάδας με δώδεκα σιδερένιους οβελούς και με δύο σιδερένιους διπλούς πέλεκεις, Courbin 1957, 370.

⁴⁵⁹ Karageorghis 1970, 35 κ.ε. Karageorghis 1969, 91 κ.ε., εικ. 51,52, τ. 79 με άρμα και δώδεκα οβελούς. Karageorghis 1967, 343 κ.ε., εικ. 148. Karageorghis 1963β, 277, εικ. 17–19, 292.

⁴⁶⁰ Kron 1971, 131 κ.ε.

πλώρη πλοίου. Για το θέμα της πλώρης πλοίου έχει συνδεθεί από ορισμένους μελετητές με τη μετάβαση της ψυχής στο επέκεινα⁴⁶¹. Επίσης, αρκετά πρόσφατα από τον μελετητή Vonhoff το σχήμα αυτό έχει συνδεθεί με την επαγγελματική ιδιότητα του νεκρού ως κυβερνήτη πλοίου⁴⁶². Ενώ, ο ερευνητής Boardman υποστηρίζει την καθαρά πρακτική χρήση του συγκεκριμένου σχήματος κρατευτών για τη στήριξη των οβελών⁴⁶³. Σε κάθε περίπτωση η πρακτική χρήση είναι βέβαιη, ωστόσο ο συνδυασμός και άλλων στοιχείων τα οποία συνδέονται με μεταθανάτιες δοξασίες ή την επαγγελματική ιδιότητα των νεκρών δεν είναι απίθανα.

Η μίμηση πλώρης πλοίου παρέχει μια επίπεδη βάση για την απομάκρυνση των οβελών από τη φωτιά και ο μελετητής ανακαλεί στη μνήμη του τους ομηρικούς ήρωες οι οποίοι προετοίμαζαν μόνοι τους το φαγητό τους. Συνεπώς, οι κρατευτές ήταν απαραίτητοι στους πολεμιστές για την προετοιμασία του γεύματός τους και πλαισιώνονταν από τους πελέκεις, που χρησίμευαν στο κόψιμο ξύλων στο άναμμα της φωτιάς, και από άλλα αντικείμενα που εξυπηρετούσαν τους συνδειπνικούς σκοπούς. Εν τέλει, σύμφωνα με τον Boardman⁴⁶⁴, οι τέσσερις πολεμιστές της Μεσογείου που χρησιμοποιούσαν τον ίδιο τύπο κρατευτή θάφτηκαν όχι μόνο με τα όπλα τους, αλλά και με άλλα συμποτικά σκεύη, η χρήση των οποίων ήταν γνωστή από τα χρόνια του Ομήρου μέχρι και του Ναπολέοντα.

γ. Οβελοί σε ιερά

ι. Αποθέτης ιερού C στον Κομμό

Στον Κομμό Κρήτης, στον αποθέτη νότια του ιερού C, βρέθηκαν δύο σιδερένιοι οβελοί⁴⁶⁵ μέγιστου σωζώμενου μήκους 16.7 εκ. και 12.1 εκ., τετράγωνης διατομής με στρογγυλεμένες αιχμές στους οποίους το ένα άκρο σχηματίζει στρεπτή λαβή. Οι οβελοί αυτοί είτε συνδέονται με την εστία του ναού, όπως και στο εστιατόριον της Περαχώρας⁴⁶⁶, είτε με ένα βωμό στο εξωτερικό του ναού. Ο τύπος

⁴⁶¹ Deonna 1959, 247 κ.ε.

⁴⁶² Βλ. σχετικά Vonhoff 2011, 150, ειδ. σημ. 69.

⁴⁶³ Boardman 1971, 7, όπου αναφέρει με ακρίβεια τα εξής: “The firedogs are strictly practical, to support spits over a cooking fire”.

⁴⁶⁴ Boardman 1971, 8.

⁴⁶⁵ *Kommos* IV.1, 56, 363,368–369 (αρ. κατ. 43–44), 416, 686. *Kommos* IV.2, πιν. 5.27, 5. 30. Hoffman 1997, 108, σημ. 85, όπου όλη η σχετική βιβλιογραφία, βλ. παρακάτω σελ. 115–116.

⁴⁶⁶ Strøm 1992β, 46, σημ. 37. Tomlinson 1990, 98. Tomlinson 1977, 200. Raubitschek 1950, 295, σημ. 2. Payne 1940, 258, πιν. 36, 132.

αυτός είναι αρκετά ασυνήθιστος και το μόνο τυπολογικά παράλληλο υλικό προέρχεται από τη Θεσσαλία⁴⁶⁷, το οποίο χρονολογείται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Οι οβελοί του Κομμού δεν χρονολογούνται από τον μελετητή, ωστόσο από τα δεδομένα χρονολόγησης προκύπτει το συμπέρασμα ότι το παράλληλο υλικό τοποθετείται στην υστερογεωμετρική περίοδο (ΥΓ), η οποία συνδέεται με το Ναό “B” του Κομμού, που χρονολογείται μεταξύ 800–600π.Χ.⁴⁶⁸ και ο οποίος εγκαταλείπεται μεταξύ 600–375 π.Χ., περίοδο κατά την οποία λειτουργεί μονάχα ο βωμός “H”⁴⁶⁹ και στη συνέχεια επαναλειτουργεί ο ναός, ονομαζόμενος “C”, μεταξύ 375/350π.Χ.–160/170π.Χ.⁴⁷⁰, από όπου προέρχονται τα συνευρήματα των οβελών από τον αποθέτη, με ανώτερη χρονολόγησή τους στον 1^ο αι. π.Χ. Συνεπώς, δύο είναι οι πιθανές εκδοχές: είτε ότι αποτέλεσαν επιβίωση του γεωμετρικού οβελού είτε, το πιθανότερο, ότι τα αντικείμενα είχαν χρήση στα γεωμετρικά χρόνια και κάποια στιγμή αχρηστεύθηκαν και πετάχθηκαν μαζί με τα υπόλοιπα, πολύ μεταγενέστερα αντικείμενα, κατά την ελληνιστική περίοδο⁴⁷¹.

ii. Ιερό Δήμητρας στην Κνωσό

Αποσπασματικές είναι και οι πληροφορίες σχετικά με έναν οβελό τετράγωνης διατομής από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό⁴⁷². Ο Coldstream⁴⁷³ αναφέρει ότι σώζει τα δύο του άκρα ελλιπή με έντονες αποκρούσεις, μήκους: 0.18 και πλάτους: 0.004μ. Για περαιτέρω ερμηνεία της σημασίας του παραπέμπει στον Courbin⁴⁷⁴, χωρίς ωστόσο να αναφέρει καμία άλλη πληροφορία.

⁴⁶⁷ Kilian 1983, 132, σημ. 12, πίν. 4.15. Strøm 1992β, 46, σημ. 46.

⁴⁶⁸ *Kommos* IV, 14–36.

⁴⁶⁹ *Kommos* IV, 36.

⁴⁷⁰ *Kommos* IV.1, 368–369.

⁴⁷¹ Αντίστοιχο αδημοσίευτο παράδειγμα γεωμετρικών οβελών σε αποθέτη με υλικό ύστερων χρόνων προέρχεται από το παρροδιακό ιερό του Ατταβυρίου Διός στη Ρόδο (ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα του ιερού Δρ. Π. Τριανταφυλλίδη, Προϊστάμενο της Εφορίας Αρχαιοτήτων Λέσβου για την προφορική πληροφόρηση).

⁴⁷² βλ. παρακάτω σελ. 116.

⁴⁷³ Coldstream 1973, 161, αρ. κατ. 250, πίν. 94.

⁴⁷⁴ Courbin 1959, 209 κ.ε.

δι. Λέβητες–Τρίποδες

Χάλκινοι λέβητες⁴⁷⁵, μεγάλα δηλαδή αγγεία με σχεδόν ημισφαιρικό ή κυλινδρικό σώμα, με κάθετες ή οριζόντιες λαβές και ενίοτε με τρία πόδια καρφωμένα στα τοιχώματα του αγγείου, υπάρχουν από τα μινωικά–μυκηναϊκά χρόνια (**εικ.31–32**). Στην Κρήτη γνωστά είναι τα παραδείγματα λεβήτων που υπάρχουν από την Εποχή του Χαλκού και βρέθηκαν σε υστερομινωικά νεκροταφεία της Κνωσού και των Αρχανών⁴⁷⁶. Η βάση πάνω στη οποία στηρίζονταν ονομαζόταν τρίποδας και απαντά σε πινακίδες της Γραμμικής Β΄ στην Πύλο, όπου γίνεται αναφορά και σε έναν τρίποδα κρητικής κατασκευής⁴⁷⁷. Ο Όμηρος αναφέρεται σε μεγάλους τριποδικούς λέβητες⁴⁷⁸, όταν περιγράφει ότι η Θέτις επισκέφτηκε τον Ήφαιστο για να του παραγγείλει όπλα για τον υιό της τον Αχιλλέα και τον βρήκε να κατασκευάζει τρίποδες⁴⁷⁹. Χρονολογικά οι λέβητες τοποθετούνται από το 1000 π.Χ. έως το 700 π.Χ. και κατατάσσονται σε τέσσερις⁴⁸⁰ ή σε πέντε κατηγορίες⁴⁸¹. Επίσης, οι τριποδικοί λέβητες του 8^{ου} αι. π.Χ. εμπεριείχαν έντονη την έννοια του δώρου ή του επάθλου και σχετιζόνταν με την καθιέρωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 776 π.Χ. (**εικ.33**). Από το πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας προέρχεται άλλωστε μια μεγάλη σειρά ανάλογων αγγείων. Οι τριποδικοί λέβητες⁴⁸² έχουν στερεωμένα στο σώμα τους τρία υψηλά πόδια, ενώ στα χείλη των αγγείων στερεώνονται με καρφιά κάθετες λαβές. Χρονολογούνται συνήθως από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. και ολόκληρο τον 8^ο αι. π.Χ. και σύμφωνα με τη διακόσμηση, τον τόπο εύρεσης και την τεχνική κατασκευής τους αποδίδονται σε διάφορα τοπικά εργαστήρια.

⁴⁷⁵ Σακελλαράκης, Σαπουνά–Σακελλαράκη 2013, 76. Μητάκη 2003, 34–39, ειδ. σημ. 129, 140, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα περισσότερα παραδείγματα κινητών και τριποδικών λεβήτων στην Κρήτη. Hoffman 1997, 95–101, αρ. κατ. I–X, σημ. 71–73 για σχετική βιβλιογραφία. Coldstream 1997, 163–164, 261–267, 289–291, 307–309, 312–313, 462–463, 465–466, 501–502. Σταμπολίδης 1994, 108, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁷⁶ Για σχετική βιβλιογραφία Σακελλαράκης, Σαπουνά–Σακελλαράκη 2013, 76, σημ. 411–412.

⁴⁷⁷ Ti-ri-ro, πληθ.=ti-ri-ro-de, Ke-re-si jo-we-ke=κρησιεργής, Ventris–Chadwick 1956, 25, 325, 336–337.

⁴⁷⁸ *Ιλιάδα* Σ 343.

⁴⁷⁹ *Ιλιάδα* Σ 369.

⁴⁸⁰ Benton 1934–35, 113–114.

⁴⁸¹ Schweitzer 1971, 164 κ.ε.

⁴⁸² Μητάκη 2003, 37, σημ. 138, όπου παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία. Coldstream 1997, 28–29, 161–162, 168–174, 201, 208–209, 213–215, 235–238, 241–242, 245–248, 268–270, 287–288, 377, 442–450, 459–461, 470–472, 480–482, 488–489, 498–500, 503–506.

Παράλληλα με τους τριποδικούς λέβητες χρησιμοποιούνταν και οι κινητοί λέβητες οι οποίοι χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ., αλλά με συχνότερη παρουσία κατά την ΥΓ περίοδο⁴⁸³. Τα αγγεία αυτά φανερώνουν την ευμάρεια, το υψηλό κοινωνικό επίπεδο των κατόχων τους και συνδέονται με το ρεύμα εισαγωγής αντικειμένων ανατολικής προέλευσης⁴⁸⁴. Πολλές φορές προσφέρονται ως αφιερώματα σε σημαντικά ιερά, όπως στους Δελφούς και την Ολυμπία, ενώ στις περιπτώσεις των τάφων, όπου προσφέρονται μαζί με σιδερένιους οβελούς, δεν αποκλείεται να συνδέονται είτε με την παρασκευή τροφής για τους συνδαιτημόνες της ταφικής τελετής είτε με δοξασίες σχετικές με τη διατροφή του νεκρού⁴⁸⁵. Οι κινητοί λέβητες είχαν υποκρατήρια για τη στήριξή τους, τα οποία κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά στην Κύπρο, κατά το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και απαντούν σποραδικά και στον ελλαδικό χώρο έως και τον 8^ο αι. π.Χ. Γνωστός τύπος σχετικού υποστηρίγματος, κυρίως κρητικής κατασκευής, ήταν ο ραβδωτός τρίποδας. Τέλος, οι λέβητες μαζί με τους οβελούς αποτελούσαν αναπόσπαστο εξοπλισμό για την παράθεση συμποτικών γευμάτων⁴⁸⁶ και μάλιστα συνδέονταν με τα άτομα που χωρούσαν στην ίδια κλίνη⁴⁸⁷, με αναλογία 6 οβελοί προς ένα λέβητα⁴⁸⁸. Αυτός ο εξοπλισμός αποτελούσε ισχυρό σύμβολο κοινωνικής καθιέρωσης⁴⁸⁹ και ήταν απαραίτητος τόσο για τους πολεμιστές για την προετοιμασία των γευμάτων τους όσο

⁴⁸³ Για χρονολόγηση τριποδικών λεβήτων βλ. σχετικά Μητάκη 2003, 37, σημ. 139.

⁴⁸⁴ Wallace 2010, 177 κ.ε. όπου κεφ. 19: The social role of exotica. Strøm 1992β, 46. Morris 1996, 33 όπου ερμηνεία για την εισαγωγή της κατασκευής λεβήτων και τριπόδων από τα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής.

⁴⁸⁵ Σταμπολίδης 1994, 165.

⁴⁸⁶ Για την ερμηνεία της συμποτικής συνήθειας, Murray 1990β, 7. Morris 1996, 34.

⁴⁸⁷ Οι Έλληνες, ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ., εισήγαγαν στα συμπόσια τη χρήση της κλίνης, επιρροή προφανώς ανατολικής προέλευσης, η οποία δημιούργησε διαφορετικές προϋποθέσεις στην οργάνωση των χώρων, καθώς έξι άτομα μοιράζονταν τρεις κλίνες, όπου στην κάθε κλίνη αναλογούσε ένας λέβητας με έξι οβελούς βλ. Bergquist 1990, 53–55, σημ. 56. Strøm 1992β, 48, 60. Murray 1990β, 6, σημ. 18.

⁴⁸⁸ Η χρήση των λεβήτων, σκεύους το οποίο συνδέεται και με την παράδοση της Ανατολής ως μέρος του συμποτικού εξοπλισμού, σύμφωνα με τον Morris (Morris 1996, 33–34. Von Reden 1997, 158, ειδ. σημ. 22. Strøm 1992β, 47, σημ. 56) συνδέεται με την κοινωνική ιεραρχία, καθώς η αριστοκρατία αναζητά και υιοθετεί στοιχεία που συμβολίζουν πλούτο και δύναμη, αντίστοιχα των ανατολικών αλλά και των μακρινών μυκηναϊκών βασιλείων, στοιχεία όμως τα οποία η μεσαιά τάξη (Morris 1996, 34, σημ. 66) δεν τα υιοθετεί.

⁴⁸⁹ Stampolidis 2012, 36. Papalexandrou 2005, κεφ. 1: The semantics of tripod in Early Greek Culture.

και στα ιερά για την προσφορά των τελετουργικών γευμάτων⁴⁹⁰ στους πιστούς⁴⁹¹. Επρόκειτο για πολυτελή αντικείμενα τα οποία είχαν αναγνωρίσιμη αξία για να δοθούν ως έπαθλα σε αθλητικούς αγώνες⁴⁹². Σε ποιο βαθμό όμως είχαν διευρυμένη χρήση ως μέσα πληρωμών στις κοινωνίες των κρητικών πόλεων, είναι ένα ερώτημα που θα απαντηθεί παρακάτω μέσα από τη μελέτη των επιγραφικών μαρτυριών των κρητικών πόλεων.

δii. Η αναφορά λεβήτων και τριπόδων στις επιγραφικές μαρτυρίες

Στην Κρήτη φαίνεται ότι δεν είχε ξεχαστεί, ακόμη και μέχρι τον 3^ο αι. π.Χ., η παράδοση της χρήσης στις συναλλαγές λεβήτων και των τριπόδων, αντικείμενα τα οποία αποτελούσαν ισχυρό σύμβολο της αριστοκρατικής τάξης ήδη από τα πρώιμα γεωμετρικά χρόνια⁴⁹³ και συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται στις επιβολές προστίμων σύμφωνα με τρεις επιγραφές από τη Γόρτυνα. Η πρωιμότερη από τις επιγραφές χρονολογείται στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ.–πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.⁴⁹⁴ στην οποία επιβάλλονται ποινές σε πέντε λέβητ[ας και] έκατόν [λέ]βητας. Οι επόμενες δύο επιγραφές χρονολούνται στον 6^ο αι. π.Χ.⁴⁹⁵ και προβλέπουν ποινές σε τρίποδα |ξ̄να, δε]κα λεβήτ[ας] και πεντήκοντα λέβη[τας]. Ακόμα μία επιγραφή από τη Λύττο των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹⁶ επιβάλλει έκατόν λέβητ[ας..] σε κάθε κοσμίων |ή άπόκοσμο[ς..] ο οποίος φιλοξενεί ξένο. Τέλος, από την Κνωσό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹⁷ προέρχεται μια επιγραφή η οποία υπολογίζει παράλληλα ποινές σε αντικείμενα: (πέντε λέβητας) και νομισματικές αξίες: (έδδο]μήκοντα στατηρ–, στατηρ, τά τριώ[δε]λα). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιγραφή της Κνωσού, διότι δείχνει ότι ακόμη και μέχρι τον 3^ο αι. π.Χ., περίοδο ευρείας κυκλοφορίας νομισμάτων και μετάλλου⁴⁹⁸, λέβητες,

⁴⁹⁰ Van Straten 1988, 61–66, εικ. 14^a–19.

⁴⁹¹ Melville Jones 2007, 55, αρ. κατ. 39, 40.

⁴⁹² Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 128.

⁴⁹³ Papalexandrou 2005, 27 κ.ε.

⁴⁹⁴ βλ. παρακάτω σελ. 117.

⁴⁹⁵ βλ. παρακάτω σελ. 117.

⁴⁹⁶ βλ. παρακάτω σελ. 121–122.

⁴⁹⁷ Jeffery 1990, 313, σημ. 1. Von Reden 1997, 158, σημ. 25, όπου επισημαίνει την άποψη ότι η λέξη «λέβης» δεν αντιστοιχεί σε αγγείο, αλλά σε ονομασία των αιγινήτικων δραχμών, η οποία ωστόσο δεν έχει βρει αποδοχή, διότι καμία κοπή Αιγινήτικου νομίσματος δεν φέρει ως σήμα το λέβητα, βλ. παρακάτω σελ. 122.

⁴⁹⁸ Stefanakis 1999, 259.

στατήρες και τριώδελα/τριώβολα χρησιμοποιούνται παράλληλα ως αποδεκτές χρηματικές μονάδες υπολογισμού των ποινών⁴⁹⁹. Συνεπώς, οι κρητικές πόλεις γνώριζαν το νόμισμα χωρίς ωστόσο να έχουν ξεχάσει και τα πολύτιμα χάλκινα αντικείμενα, τα οποία σχετίζονταν με τα ιδεώδη της αριστοκρατικής κοινωνίας του ομηρικού κόσμου και διατηρήθηκαν μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ.

ε. Η επινόηση του νομίσματος στην Κρήτη

Η Κρήτη λοιπόν, παρότι υιοθετεί την πρακτική κοπής νομισμάτων κατά το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.⁵⁰⁰, εκατό περίπου χρόνια μετά την έναρξη της πρακτικής κοπής νομίσματος στον ελλαδικό χώρο⁵⁰¹, μέσα από τις επιγραφικές της μαρτυρίες διαφαίνεται ότι από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. ήταν αρκετά εξοικειωμένη, με τις νομισματικές μονάδες του ελλαδικού χώρου⁵⁰² είτε με τη στενή έννοια του νομίσματος είτε με την έννοια του μέτρου⁵⁰³. Το πρωιμότερο επιγραφικό παράδειγμα προέρχεται από τη Φαιστό του δεύτερου μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. και γίνεται αναφορά σε εκατό στατήρες, [---?δια]κάτιονς | σ[?τατ]ήρανς ---]⁵⁰⁴, στη συνέχεια από τη Γόρτυνα του 6^{ου} αι. π.Χ. όπου για πρώτη φορά γίνεται αναφορά σε οβελούς,([---?δ]ελδός[---])⁵⁰⁵, σε επιγραφικά κείμενα της Κρήτης⁵⁰⁶. Από την Ελεύθερνα του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. προέρχεται μια επιγραφή με αναφορά και πάλι σε τριώδελον⁵⁰⁷, από τα τέλη περίπου του 6^{ου} αι. π.Χ. έως και το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρούνται επιγραφές από τη Γόρτυνα, την Αξό, την Ελεύθερνα και την Ελτυνία⁵⁰⁸ με αναφορές σε στατ[ή]ρανς, όδελόνς και δαρκνάς⁵⁰⁹. Τέλος, ένα

⁴⁹⁹ Jeffery 1990, 313.

⁵⁰⁰ Stefanakis 1999, 251, σημ. 20.

⁵⁰¹ Kroll, Waggoner 1984.

⁵⁰² Stefanakis 1999, 247.

⁵⁰³ Perlman 2004a, 100, 105. Kroll 2003, 314. Stefanakis 1999, 249–250, βλ. παρακάτω σελ. 120–121.

⁵⁰⁴ Βλ. παρακάτω σελ. 117.

⁵⁰⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 118–119.

⁵⁰⁶ Η συγκεκριμένη αναφορά έχει ερμηνευθεί ότι σχετίζεται με τους σιδερένιους μαγειρικούς οβελούς, βλ. σχετικά Melville Jones 2007, 56, 42–45, Seaford 2004, 104, σημ. 15. Η εκδοχή όμως αυτή δεν φαίνεται πιθανή διότι σχεδόν όλοι οι σιδερένιοι οβελοί που έχουν βρεθεί στην Κρήτη χρονικά απέχουν από τη συγκεκριμένη επιγραφική αναφορά περισσότερο από δύο αιώνες και εξάλλου όπως αποδεικνύεται και παρακάτω από τον ύστερο 6^ο αι. π. Χ. οι κρητικές πόλεις παρότι δεν είχαν κόψει δικό τους νόμισμα γνώριζαν την πρακτική συναλλαγών με νόμισμα (Von Reden 1997, 158).

⁵⁰⁷ Βλ. παρακάτω σελ. 118.

⁵⁰⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 121.

παράδειγμα το οποίο επιβεβαιώνει ότι οι κρητικές πόλεις κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. γνώριζαν καλά τις νομισματικές αξίες προέρχεται από την Αζό, όπου σε ένα νομικό κώδικα⁵¹⁰, χρονολογούμενο στο 525–500 π.Χ.⁵¹¹, περίοδος κατά την οποία η πόλη δεν είχε δικό της νόμισμα⁵¹², μαρτυρείται ότι ένας ιερέας παρέλαβε μεγαλύτερη ποσότητα θυσιασθέντος κρέατος από αυτή που είχε συμφωνηθεί και ως πρόστιμο του επιβλήθηκε να επιστρέψει το κρέας στη διπλή ποσότητα και να καταβάλει και έναν στατήρα. Επίσης, ο Willetts⁵¹³ χρονολογεί το μεγάλο νομικό κώδικα από τη Γόρτυνα⁵¹⁴ στον 5^ο αι. π.Χ., ωστόσο συγκεντρώνει υλικό που ξεκινάει από τον 7^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ. Η εκδοχή αυτή εάν ισχύει, υποδεικνύει και πάλι ότι οι νομισματικές αξίες ήταν πιθανότατα γνωστές στις κρητικές πόλεις από τον 6^ο αι. π.Χ.⁵¹⁵.

Ένα ενδιαφέρον κείμενο από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., που δηλώνει ποιες πληρωμές θα μπορούσαν να είναι δόκιμες και προέρχεται από την Ερέτρια⁵¹⁶. Η επιγραφή χρονολογείται στο 525 π.Χ. σώζεται αποσπασματικά αλλά αναφέρονται ποινές των «δέκα στατήρας» η πληρωμή των οποίων θα πρέπει να γίνει με «χρέματα δόκιμα». Πρόκειται για την πρώτη βεβαιωμένη χρήση της λέξης «χρήματα»⁵¹⁷ και, δεδομένου ότι το πρώτο νόμισμα από την Ερέτρια δεν χρονολογείται πριν το 500 π.Χ., δύο πιθανότητες έχουν προταθεί: είτε ότι οι ποινές πληρώνονταν σε ξένο νόμισμα, το οποίο έπρεπε να γίνεται αποδεκτό από Ερετριείς αξιωματούχους, γι' αυτό και από «χρέματα δόκιμα», είτε ότι η μονάδα του στατήρα χρησιμοποιούνταν ως μέτρο και τα «χρέματα» ήταν μέσα που ήταν δόκιμα, δηλαδή αποδεκτά. Οποιαδήποτε ερμηνεία και αν υιοθετηθεί, η επιγραφή αποδεικνύει ότι οι πληρωμές θα

⁵⁰⁹ Γόρτυνα, Perlman 2004β, 1162, αρ. κατ. 960, βλ. παρακάτω σελ. 118–119. Αζός, Perlman 2004β, 1153, αρ. κατ. 950, βλ. παρακάτω σελ. 119–120. Ελεύθερα, Perlman 2004β, 1158, αρ. κατ. 957, βλ. παρακάτω σελ. 120.

⁵¹⁰ Βλ. παρακάτω σελ. 119–120.

⁵¹¹ *ICret II*, V. 9. Jeffery 1990, 316, αρ. 22, πίν. 60. Von Reden 1997, 158, σημ. 27.

⁵¹² Le Rider 2001, 197.

⁵¹³ Willetts 1974, 23 κ.ε. Willetts 1967, 8–9.

⁵¹⁴ Για ενδεικτική βιβλιογραφία βλ. Wallace 2010, 20, 353, 360, 364, 376, 381, 390. Gagarin 2008, 122 κ.ε. Davies 2005, 305–327, ειδ. σημ. 1. Davies 1996. Gagarin 1986. Willetts 1974. Willetts 1967. *ICret IV*.

⁵¹⁵ Stefanakis 1999, 249–250, σημ. 15.

⁵¹⁶ *IG XII*, 9, 1273.1274.

⁵¹⁷ Jeffery 1990, 84, σημ. 4.

μπορούσαν να πραγματοποιούνται σε «δόκιμα» δηλαδή αποδεκτά μέσα, τα οποία ήταν πολύτιμα μέταλλινα αντικείμενα, ζυγισμένο μέταλλο ή ξένα νομίσματα. Όλα αυτά ήταν αποδεκτά μέσα στις συναλλαγές⁵¹⁸ των κρητικών πόλεων από το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. ενώ στην Κνωσό επιβιώνουν και μέχρι τον 3^ο αι. π. Χ.

Οι επιγραφικές μαρτυρίες ωστόσο δεν απαντούν στο ερώτημα εάν οι αναφορές σε στατήρες, οβελούς και δραχμές προσδιορίζουν βάρος μετάλλου ή νόμισμα. Καταρχάς, το νησί παρουσίαζε έλλειψη πηγών μετάλλου για να πραγματοποιήσει πληρωμές σε μέταλλο⁵¹⁹, την ανάγκη όμως αυτή την κάλυπτε η δράση των αιγινητών στο νησί. Η παρουσία των Αιγινητών στην Κρήτη⁵²⁰ τεκμηριώνεται μέσα από τις επιγραφές σε αιγινήτικη διάλεκτο⁵²¹, τις πληροφορίες αρχαίων συγγραφέων⁵²² και ιδιαίτερα του Στράβωνα⁵²³ ο οποίος ονομάζει τους

⁵¹⁸ Von Reden 1997, 158.

⁵¹⁹ Figueira 1981, 136, όπου ο ερευνητής σημειώνει τα εξής: “Crete was silver-poor and the archaic administration of her poleis encouraged overstriking, with its valuable information about the money circulating in the local economy”. Περαιτέρω, σχετικά με έλλειψη πηγών αργυρού μετάλλου στην Κρήτη βλ. σχετικά Stefanakis 1999, 248, σημ. 5.

⁵²⁰ Για την αιγινήτικη παρουσία στο νησί βλ. ενδεικτικά Erickson 2010, 292–293, σημ. 114. Sekunda 2000, 333.

⁵²¹ IC II.x.7. Αὐτομέ-/δεός έμι. IC II.x.13. Σᾶμα Μελισσί-/δος έμι. Sekunda 2000, 332, ειδικά σημ. 14. Αιγινήτικης προέλευσης έχει ερμηνευθεί και η επιγραφή πάνω σε ένα λέβητα που είχε αφιερωθεί στον Απόλλωνα στην Αγία Πελαγία Ηρακλείου βλ. σχετικά Erickson 2010, 292, σημ. 112. Stefanakis 1999, 257, 37. Johnston 1989.

⁵²² Ηροδότ. 3.59. 1-4:

αὐτοὶ δὲ Κυδωνίην τήν
ἐν Κρήτῃ ἔκτισαν, οὐκ ἐπὶ τοῦτο πλέοντες ἀλλὰ Ζακυν-
θίους ἐξελῶντες ἐκ τῆς νήσου. ἦμιναν δ' ἐν ταύτῃ καὶ
εὐδαιμόνησαν ἐπ' ἔτεα πέντε, ὥστε τὰ ἰ ρὰ τὰ ἐν Κυδωνίῃ
έόντα νῦν οὗτοί εἰσι οἱ ποιήσαντες καὶ τὸν τῆς Δικτύνης
νηόν. ἔτω δὲ ἔτει Αἰ γινῆται αὐτοὺς ναυμαχίην κινήσαντες
ἠνδραποδίσαντο μετὰ Κρητῶν, καὶ τῶν νεῶν καπρίους
έχουσέων τὰς πρύφας ἠκρωτηρίασαν καὶ ἀνέθεσαν ἐς τὸ
ἰ ρὸν τῆς Ἀθηναίης ἐν Αἰ γίνῃ. Ταῦτα δὲ ἐποίησαν ἔγκοτον
έχοντες Σαμίοισι Αἰ γινῆται.

Πλάτ. (leges 707e-708a):

καίτοι τινὰς ὑμῖν ἔκ

Αιγινήτες στην Κυδωνία αποίκους⁵²⁴ και την εισροή κατά τον 5^ο αι. π.Χ. μεγάλης ποσότητας αττικής κεραμικής η οποία συνδέεται με το αιγινήτικο εμπορικό δίκτυο κυκλοφορίας προϊόντων⁵²⁵. Εν συνεχεία, οι κρητικές πόλεις για να εκδώσουν νόμισμα προσέφυγαν στις επικοπές αιγινήτικων νομισμάτων⁵²⁶—τα οποία θα είχαν στη διάθεσή τους— και στην κοπή των ψεύδο-αιγινήτικων νομισμάτων⁵²⁷. Οι νομισματικές αυτές εκδόσεις αποδεικνύουν ξεκάθαρα ότι οι αιγινήτικες «χελώνες» κυκλοφορούσαν⁵²⁸, ήδη στο νησί και μέρος τους έχει βρεθεί σε διάφορες θέσεις σε αποθησαυρισμένο – κυρίως—περιβάλλον από τον 6^ο έως και τον 4^ο αι. π.Χ.⁵²⁹.

τε Ἄργους ὀρώκαι Αἰ γίνης και ἄλλοθεν τῶν Ἑλλήνων εἰς

⁵²³ Στράβ. 8.6.16

ἀποίκους δ' ἔστειλαν Αἰγινήται εἰς τε Κυδωνίαν τὴν ἐν Κρήτῃ καὶ εἰς Ὀμβρικούς.

⁵²⁴ Γενικότερα είναι κοινά αποδεκτή η παρουσία και –πιθανότατα– η κατοίκηση των Αιγινήτων στην δυτική Κρήτη ωστόσο είναι ασαφές εάν είχε δημιουργηθεί αποικία, για σχετική κριτική, βλ. Wallace 2010, 368.

⁵²⁵ Για κυκλοφορία αττικής κεραμικής στο νησί και τη διακίνησή της από το αιγινήτικο εμπορικό δίκτυο βλ. σχετικά Erickson 2010, 292–293, σημ. 115. Erickson 2004, 209. Μάλιστα, ο Erickson (2004, 208–211) αποδίδει την ξαφνική –μετά το 500 π.Χ.– αλλαγή εισαγωγής στην Ελεύθερα από λακωνική σε αττική κεραμική, στην εμπορική δράση των Αιγινήτων. Επιπλέον, αναφέρει μια παύση στην εισαγωγή προϊόντων κατά το 460–400 π.Χ., με αποτέλεσμα οι κρητικές πόλεις να στραφούν στην εσωτερική παραγωγή. Γεγονός, το οποίο αδιαμφισβήτητα συνδέεται και με τη μείωση κυκλοφορίας του αιγινήτικου νομίσματος, κενό το οποίο κάλυψαν οι κρητικές πόλεις με τη δική τους νομισματική παραγωγή, βλ. παρακάτω σημ. 534.

⁵²⁶ Για αναλυτική αναφορά όλων των επικοπών αιγινήτικων θησαυρών στην Κρήτη βλ. σχετικά Stefanakis 1999, 251, σημ. 20.

⁵²⁷ Για σχετική βιβλιογραφία Stefanakis 1999, 257, σημ. 41.

⁵²⁸ Ο ερευνητής Sekunda (2000, 333) αναφέρει ότι “The first coins to circulate on Crete were Aeginetan staters, and the Aeginetic standard was adopted throughout the island, as is attested in the fines set in the early inscribed law codes”. Περαιτέρω, βλ. σχετικά Stefanakis 1999, 250. Von Reden 1997, 158.

⁵²⁹ Ο μεγαλύτερος σε αιγινήτικα νομίσματα θησαυρός προέρχεται από τα Μάταλα, βλ. σχετικά IGGH I, Perlman 2004β, 1177–1178, αρ. κατ. 976. Stefanakis 1999, 251, σημ. 17. Brown 1950, 186. Ο ερευνητής Erickson (2010, 278, σημ. 27) ερμηνεύει το θησαυρό, με βάση τα χαρακτηριστικά της μισθοφορικής πληρωμής (Trundle 2004, 82–85, 114–117), προϊόν πληρωμής μισθοφόρου στρατιώτη. Εκτός της περίπτωσης των Ματάλων έχουν βρεθεί και άλλα αιγινήτικα νομίσματα σε μικρούς θησαυρούς σε διάφορες θέσεις στην Κρήτη, για αναλυτική αναφορά σε αυτά, βλ. σχετικά Stefanakis 1999, 251, 259, σημ. 17, 48.

Οι κρητικές πόλεις λοιπόν είχαν στη διάθεση τους ξένο νόμισμα με το οποίο κάλυπταν τις ανάγκες ενός εμπορίου περιορισμένης κλίμακας και μόνο μετά το 470 π.Χ.⁵³⁰, περίοδο κατά την οποία είχε μειωθεί η διάθεση του αιγινήτικου νομίσματος⁵³¹ οι κρητικές πόλεις να ξεκίνησαν οι ίδιες την κοπή νομισμάτων⁵³². Ωστόσο, στηρίχτηκαν στην αιγινήτικη παράδοση, καθώς τα πρώτα νομίσματα, αρχικά της Γόρτυνας και της Φαιστού, αλλά της Κνωσού και της Λύττου λίγο αργότερα, ήταν επικοπές των αιγινήτικων στατήρων⁵³³ σε μειωμένο σταθμητικό κανόνα. Ενώ την ίδια εποχή η Κυδωνία⁵³⁴ έκοψε συμπληρωματικά με το αιγινήτικο νόμισμα, τα λεγόμενα «ψευδο-αιγινήτικα» νομίσματα, υποδιαιρέσεις με μεγαλύτερη μονάδα το ημίδραχμο⁵³⁵. Μόνο γύρω στο 330/320 π.Χ. η πλειονότητα των κρητικών πόλεων ξεκίνησε να κόβει νόμισμα στο νησί⁵³⁶, εξέλιξη η οποία αποδίδεται στον πλούτο που έφεραν οι χιλιάδες Κρήτες μισθοφόροι οι οποίοι υπηρέτησαν στους κυριότερους ελληνιστικούς στρατούς και επιστρέφοντας έφεραν όχι μόνο τους μισθούς τους αλλά και πολυτελή αντικείμενα τα οποία βρήκαν σε θέσεις και τάφους⁵³⁷. Την ίδια περίοδο οι περιβόητοι Κρητικοί πειρατές απέκτησαν λάφυρα από τις επιδρομές τους στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και τις Μικρασιατικές ακτές. Αυτές οι επιδρομές είχαν σημαντική επίδραση στην κρητική οικονομία καθώς με την πώληση των λαφύρων τους –σκλάβους και πολύτιμα αντικείμενα– αυξάνονταν τα εισοδήματα των κρητικών

⁵³⁰ Για χρονολόγηση βλ. Perlman 2004α, 96, σημ. 7, όπου επισημαίνει ότι η ιστορία της κρητικής νομισματοκοπίας δεν είναι μοναδική. Παράλληλο παράδειγμα αποτελεί η Πελοπόννησος, η οποία άρχισε τη νομισματοκοπία γύρω στο 480 π.Χ. και για ένα μεγάλο διάστημα κυριαρχούσε το αιγινήτικο νόμισμα στην περιοχή. Kim 2001, 9–11. Stefanakis 1999, 247, 257-260, σημ. 1, 20-38. Χανιώτης 1987, 217. Price 1981, 464. Beer 1980. Kraay 1976, 50, 95. Thompson 1973, 350. Le Rider 1966, 171.

⁵³¹ Βλ. σχετικά με τη μείωση κυκλοφορίας, μετά το 457 π.Χ., του αιγινήτικου νομίσματος, βλ. σχετικά Figueira 1981, 135-136.

⁵³² Ο ερευνητής Sekunda (2000, 333) αναφέρει: “During the period 457-431 B.C. the number of Aeginetan staters fell to nothing, and at this time the first mints in Crete outside Kydonia also started up, first at Gortyn and then at Phaistos”. Για τις κρητικές πόλεις του 6^{ου} –5^{ου} αι. π.Χ., βλ. σχετικά Erickson 2010, 235–271. Perlman 2004β, 1144–1195.

⁵³³ Stefanakis 1999, 251, σημ. 20, 252 (πίν. 1. 5–9), 257–259.

⁵³⁴ Perlman 2004β, 1171, αρ. κατ. 968.

⁵³⁵ Για σχετική βιβλιογραφία Stefanakis 1999, 257, σημ. 41.

⁵³⁶ Stefanakis 1999, 259.

⁵³⁷ Erickson 2010, 277, σημ. 25. Stefanakis 1999, 259, σημ. 49. Le Rider 1966, 143–146, 191.

πόλεων⁵³⁸. Επίσης η γεωγραφική θέση του νησιού η οποία βρίσκεται στους θαλάσσιους δρόμους που ενώνουν τον ελλαδικό χώρο με την βόρεια Αφρική και τη μεγάλη Ελλάδα συνέβαλε ώστε να αναπτυχθεί ένα δίκτυο διακίνησης αγαθών αλλά και εθίμων⁵³⁹. Ακόμη, οι Κρήτες μισθοφόροι –βετεράνοι– και έμποροι επιστρέφοντας στο νησί έφεραν μαζί τους –εκτός από πλούτο– και τη γνώση των συναλλακτικών πρακτικών με τη χρήση νομίσματος και συνέβαλαν ώστε να υιοθετηθεί και από τις γενέτειρες πόλεις τους⁵⁴⁰. Τέλος, από τον 4^ο αι. π.Χ. στο νησί κυκλοφορούσαν ξένα νομίσματα διαφόρων πόλεων γεγονός που δυσχέραινε τη διαδικασία των ισότιμων συναλλαγών⁵⁴¹, γι’ αυτό οι κρητικές πόλεις προχώρησαν στην ανάπτυξη της πρακτικής κοπής νομίσματος με βάση τον «κρητικό» σταθμητικό κανόνα και ο οποίος θα καθιστούσε τα νομίσματά τους ισχυρά⁵⁴². Συνεπώς, γύρω στο 330 π.Χ. οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν στις περισσότερες κρητικές πόλεις ευνόησαν την κοπή νομίσματος το οποίο σηματοδότησε την ελευθερία, την αυτονομία και την αυτάρκειά τους.

⁵³⁸ Για το ρόλο και τη δράση της κρητικής πειρατείας, βλ. σχετικά Perlman 1999, 132-161. Chaniotis 1999, 183, σημ. 4, όπου παρατίθεται γενική βιβλιογραφία για τη σχέση πειρατείας και εμπορίου .

⁵³⁹ Σχετικά με τις θαλάσσιες διαδρομές στις οποίες βρισκόταν η Κρήτη και το δίκτυο επαφών που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των κρητικών πόλεων και άλλων περιοχών της ανατολικής Μεσογείου, καθώς και των οικονομικών συμφερόντων που εξυπηρετούνταν κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο βλ. ενδεικτικά, Erickson 2010, 297. Erickson 2004, 209. Thompson 1973, 350-353.

⁵⁴⁰ Erickson 2010, 278, σημ. 27, 292–293, 291–308. Trundle 2004, 82–85, 114–117. Stefanakis 1999, 259, σημ. 50. Χανιώτης 1987, 181–182. Petropoulou 1985, 61–68. Thompson 1973, 352.

⁵⁴¹ Βλ. σχετικά Stefanakis 1999, 260. Thompson 1973, 352-353.

⁵⁴² Βλ. Για «Κρητικό» σταθμητικό κανόνα βλ. σχετικά Στεφανάκης 2013, 56, ειδικά σημ. 144.

Συμπεράσματα Γ΄ Μέρους

Συνοψίζοντας, όσον αφορά στα προκεραμικά ευρήματα της Κρήτης περιλαμβάνουν οβελούς, τρίποδες και λέβητες και την πρακτική του δώρου και του αντιδώρου με κοσμήματα από χρυσό και ήλεκτρο. Οι οβελοί της Κρήτης αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς πρόκειται για την πρώτη περιοχή όπου εμφανίζονται τα συγκεκριμένα αντικείμενα, μετά την Κύπρο. Η εμφάνισή τους συνδέεται είτε με απευθείας εισαγωγές (;) όπως της Φορτέτσας–πρωιμότερου παραδείγματος οβελού από τον ελλαδικό χώρο (10^{ος} αι. π.Χ.), της Γόρτυνας (9^{ος} αι. π.Χ.) και του Καβουσίου–(τέλη 8^{ου} αι. π.Χ.), είτε με τη μεταφορά της τεχνοτροπίας κατασκευής τους, όπως στις περιπτώσεις της Ελεύθερνας, της Κνωσού και του Κομμού. Ωστόσο, η αρκετά κακή κατάσταση διατήρησης του υλικού δεν επιτρέπει τη συναγωγή αρκετών συμπερασμάτων. Οι καλύτερα διατηρημένες περιπτώσεις προέρχονται από την Ελεύθερνα και από την Κνωσό. Το πεμπώβολον της Ελεύθερνας με τις τραπεζιόσχημες λαβές, ασυνήθιστος τύπος, χρονολογείται πιθανότερα στον 9^ο αι. π.Χ., ένα αρκετά πρώιμο παράδειγμα, και ο τρόπος απόθεσής του, με τους οβελούς ενωμένους μεταξύ τους, παραπέμπει στο πεμπώβολον από το Ύπόγειον στην Ποσειδωνία (Paestum) της Ιταλίας του 6^{ου} αι. π.Χ. Πιθανώς, ο ελευθερνιώτικος οβελός αφιερώθηκε σε ένα άτομο υψηλής κοινωνικής θέσης στην τοπική κοινωνία του 9^{ου} αι. π.Χ.. Το δεύτερο παράδειγμα οβελών με ζεύγη κρατευτών από τον τάφο A1K1, από την Ελεύθερνα (800 π.Χ. (:)) πλησιάζει τυπολογικά το παράδειγμα της Κνωσού, λόγω του μήκους, αλλά κυρίως λόγω της σφαιρικής του λαβής (μέσα 7^{ου} αι. π.Χ.). Οι περιπτώσεις, αυτές ίσως μαρτυρούν μεταφορά τεχνοτροπικών στοιχείων μεταξύ των εργαστηρίων μεταλλουργίας των κρητικών πόλεων, ή πιθανώς την ύπαρξη ενός κοινού εργαστηρίου κατασκευής τους. Αλλά για οποιαδήποτε περαιτέρω ερμηνεία θα πρέπει να προηγηθεί μελέτη της μεταλλουργίας στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ασυνήθιστος είναι ο τύπος οβελών που προέρχεται από τον Κομμό, η στρεπτή λαβή του οποίου θυμίζει περισσότερο απόληξη περόνης. Επίσης, το σχήμα του κρατευτή του Καβουσίου, ο οποίος βρίσκεται ακριβή τυπολογικά παράλληλα στην Κύπρο και στο Άργος, και η παρουσία της αρκαδικής επιγραφής του Οφέλη πάνω σε χάλκινο οβελό στην Κύπρο του 11^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρούν το ταξίδι των Αχαιών από την Πελοπόννησο προς την Κύπρο κατά τα μυκηναϊκά χρόνια και

στη συνέχεια την αντίστροφη πορεία των πολιτισμικών επιρροών μέχρι την Ιταλία και ευρύτερα.

Το αριστοκρατικό καθεστώς, όπως εφαρμόστηκε στην Κρήτη, δεν ήταν ιδιαίτερα καταπιεστικό στις κατώτερες τάξεις, διότι ο διασκορπισμός των περιοίκων σε εδάφη μακριά από τις πόλεις και η παροχή κάποιων προνομίων στις τάξεις των δούλων δεν ώθησαν τις κατώτερες τάξεις να καταφύγουν στο εμπόριο. Συνεπώς, δεν παρήχθη νέος πλούτος και δεν δημιουργήθηκαν νέες τάξεις εμπόρων, οι οποίες θα πίεζαν για αλλαγές στο πολίτευμα και για αναδιανομή των αξιωμάτων, όπως συνέβη στην Αθήνα που η Σολώνεια νομοθεσία μετέτρεψε το αριστοκρατικό πολίτευμα σε τιμοκρατικό. Αυτή η διατήρηση του αριστοκρατικού πολιτεύματος έως και τα ελληνιστικά χρόνια αποτυπώνεται στα ταφικά κτερίσματα, στην έναρξη της νομισματικής παραγωγής στον 5^ο αι. π.Χ., στην απουσία αρχαίων ιστορικών κειμένων έως τον 4^ο αι. π.Χ. και στη διατήρηση απαρχαιωμένων, έως και τον 3^ο αι. π.Χ., μέσω επιβολής ποινών. Πιο συγκεκριμένα, έως και τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. οι τάφοι κτερίζονται με οβελούς, όπως στην Κνωσό, ενώ στον ελλαδικό χώρο οι οβελοί από τον 7^ο αι. π.Χ. αφιερώνονταν σε ιερά, καθώς το συλλογικό όφελος υπερτερεί του ατομικού. Επίσης, η νομισματική παραγωγή, παρότι ξεκίνησε κατά το 470 π.Χ., ουσιαστικά ωρίμασε και εξελίχθηκε κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όταν το πολίτευμα είχε ήδη αλλάξει, τότε που οι αρχαίοι συγγραφείς έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στις κρητικές πόλεις-κράτη. Ακόμα, μονάχα στην Κρήτη απαντά πολύτιμο αντικείμενο των γεωμετρικών χρόνων να έχει χρήση «χρήματος» στα ελληνιστικά χρόνια, που ήταν περίοδος μεγάλης νομισματικής παραγωγής.

Επίλογος

Οι οβελοί, εκτός από την πρακτική τους χρήση, αποτέλεσαν ενίοτε κτέρισμα και σε άλλες περιπτώσεις ανάθημα και είχαν οπτικά αναγνωρίσιμη αξία ως μονάδα πολύτιμου μετάλλου, η οποία αφιερώθηκε από τη Ροδώπη στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, από τους πιστούς στο Ηραίον του Άργους κ.α. Είναι όμως βέβαιο ότι λόγω της αναγνωρίσιμης αξίας τους, ο αρχαίος κόσμος του 8^{ου} αι. π.Χ. αναζήτησε σταθερό μέσο συναλλαγών και την ανάγκη του αυτή ήρθε να καλύψει ο Φείδων, ο οποίος όρισε ότι έξι οβελοί ισοδυναμούν με μια δραχμή. Το μέτρο αυτό αργότερα χρησιμοποιήθηκε στα ιερά, όπου για πρώτη φορά απαντά η επιγραφή «δραχμάς», με την οποία όμως εννοούν την εξάδα οβελών, η οποία χρησιμοποιείται στις τελετουργικές θυσίες, και στο τέλος αφιερώνεται στο ιερό, το οποίο αποθησαυρίζει τις προσφορές των πιστών. Βεβαιότατα οι οβελοί, αλλά και τα παλαιότερα χάλκινα τάλαντα του προϊστορικού κόσμου, ήταν μονάδες με τις οποίες αποθησαύριζαν πλούτο και πιθανώς τις χρησιμοποιούσαν σε μεγάλης κλίμακας συναλλαγές. Φαίνεται ότι οι σιδηροί οβελοί της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αντικατέστησαν τη χρήση των χάλκινων τάλαντων της Εποχής του Χαλκού, με σκοπό την κάλυψη αναγκών σε μέταλλο.

Οι λέβητες και οι τρίποδες αποτελούσαν το καταλληλότερο πολύτιμο αντικείμενο για να προσφερθούν ως δώρα, αναθήματα και έπαθλα και αποτελούσαν ισχυρά σύμβολα της αριστοκρατικής ελίτ. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μονάχα στην Κρήτη απαντά η χρήση τους ως «χρηματικού» μέσου. Το γεγονός αυτό αδιαμφισβήτητα συνδέεται με τη διατήρηση στην Κρήτη, μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια, του αριστοκρατικού καθεστώτος, αφού οι λέβητες και οι τρίποδες ήταν μέσα αποθησαυρισμού και κοινωνικής προβολής της αριστοκρατικής τάξης. Προφανώς, ο αριστοκρατικός κόσμος, ο οποίος στηριζόταν στα ομηρικά ιδεώδη σαφώς δεν χρειαζόταν ένα σταθερό «χρηματικό» μέσο. Αυτή η ανάγκη προέκυψε από την εισαγωγή πλούτου από νέες πηγές όπως την ανάπτυξη του εμπορίου, τις πληρωμές των μισθοφορικών στρατευμάτων και τα λάφυρα της πειρατείας. Δραστηριότητες οι οποίες διαμόρφωσαν διαφορετικά οικονομικά δεδομένα και έφεραν στα κρατικά ταμεία τον ζυγισμένο άργυρο οποίος πιστοποιήθηκε και εξαπλώθηκε από τις ελληνικές πόλεις.

Παραρτήματα

1. Χρονολόγιο προκερματικών πρακτικών

11 ^{ος} – 8 ^{ος} αι. π.Χ.	Ο πλούτος προέρχεται από την κατοχή και καλλιέργεια της γης και από τα βοσκήματα. Ανταλλαγές πολύτιμων δώρων –συμποτικών σκευών (λεβήτων, τριπόδων, φιαλών και λεκανών) ανάμεσα στους ευγενείς πολεμιστές άρχουσας τάξης.
8 ^{ος} αι. π.Χ.	i. Νέα οικονομικά δεδομένα–αποικισμός και εμπόριο. ii. Δημογραφική αύξηση, εμφάνιση πόλης–κράτους.
Δεύτερο μισό 8 ^{ου} αι. π.Χ.	Καθιέρωση μέτρων από Φείδωνα του Άργους, δράκα (χούφτα) έξι οβελών. Τάφος πολεμιστή Άργους με απόθεση οβελών σε εξάδες. Ενδείξεις για «εγχρήματη» χρήση οβελών σε εξάδες.
8 ^{ος} –7 ^ο αι. π.Χ.	«Θησαυρός» Ερέτριας.
Τέλη 8 ^{ου} –αρχές 7 ^{ου} π.Χ.	Εμφάνιση ζυγιζόμενου μετάλλου και υιοθέτηση μετρικών σταθμητικών κανόνων της Ανατολής.
7 ^{ος} αι. π.Χ.	Χάλκινοι κρίκοι στην Ανάβρα Φθιώτιδας–«Εγχρήματο» μέσο;
620–560 π.Χ.	Αποθέτης Αρτεμισίου, πρώιμα νομίσματα ηλέκτρον.
6 ^{ος} αι. π.Χ.	Οβελοί–αναθήματα σε ιερά του ελλαδικού χώρου στο Ηραίο Άργους, στο ιερό Απόλλωνα στους Δελφούς (η εταίρα Ροδώπη από τη Ναύκρατη αφιέρωσε το 1/10 των κερδών της).
Πρώτο μισό 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Εκχρηματισμός προσφορών πιστών σε ιερά, αλλαγή απόθεσης από σιδερένιους σε αργυρούς οβελούς. «Ναυκραρικών άργύριον».
6 ^{ος} –5 ^{ος} αι. π.Χ.	Αιχμές βελών στον Εύξεινο Πόντο.
580 π.Χ.	Αιγινίτικες «χελώνες».
560 π.Χ.	Αθηναϊκά εραλδικά νομίσματα «Wappenmünzen». Κορινθιακοί «Πήγασοι».
550–500 π.Χ.	Έναρξη νομισματοκοπίας στις περισσότερες ελληνικές

	πόλεις.
Ύστερος 6 ^{ος} αι. π.Χ.	Αιγινήτικη παρουσία στην Κρήτη.
480–470π.Χ.	Κοπή πρώτων νομισμάτων Γόρτυνας (επικοπές αιγινήτικου νομίσματος).
330π.Χ.	Έναρξη πρακτικής κοπής νομίσματος από την πλειονότητα των κρητικών πόλεων.

2. Κατάλογοι

Οι επιγραφικές και φιλολογικές πηγές αποτελούν τη βάση για τη μελέτη και την ερμηνεία των ανασκαφικών ευρημάτων και παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τις προκερματικές πρακτικές του ελλαδικού χώρου. Στον κατάλογο αυτό συγκεντρώνονται με χρονολογική σειρά τα κείμενα των κυριότερων επιγραφικών και φιλολογικών πηγών. Βάσει αυτών ερμηνεύονται και αναλύονται τα προκερματικά αντικείμενα του Β' Μέρους⁵⁴³.

A. Φιλολογικές Πηγές

1. Οβελοί

i. 8^{ος} αι. π.Χ., *Ιλιάδα* I 209–214:

« τῷδ' ἔχεν Αὐτομέδων, τάμνεν δ' ἄρα δῖος Ἀχιλλεύς.
καὶ τὰ μὲν εὐμίστυλλε καὶ ἄμφ' ὄβελοῖσιν ἔπειρε, (210)
πῦρ δὲ Μενoitιάδης δαΐεν μέγα ἰσόθεος φῶς.
[{2>}](#) αὐτὰρ ἐπεὶ κατὰ πῦρ ἐκάη καὶ φλόξ ἔμαράνθη,
ἀθρακιῆν στορέσας ὄβελοὺς ἐφύπερθε τάνυσσε,
πάσσε δ' ἄλλος θεῖοιο κρατευτῶν ἐπαείρας.
αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' ὕπτησε καὶ εἰν ἔλεοῖσιν ἔχευε,»

ii. 5^{ος} αι. π.Χ., Ηροδ. 6. 127, 10–20:

«..Ἀπὸ δὲ Πελοποννήσου Φεΐδω— (10)
νος τοῦ Ἀργείων τυράννου παῖς Λεωκῆδης, Φεΐδωνος [δὲ]
τοῦ τὰ μέτρα ποιήσαντος Πελοποννησίοισι καὶ ὑβρίσαντος
μέγιστα δὴ Ἑλλήνων ἀπάντων, ὃς ἐξαναστήσας τοὺς
Ἡλείων ἀγνοθετάς αὐτὸς τὸν ἐν Ὀλυμπίῃ ἀγῶνα ἔθηκε,
τούτου τε δὴ παῖς, καὶ Ἀμίαντος Λυκούργου Ἄρκας ἐκ
Τραπεζοῦντος, καὶ Ἀζῆν ἐκ Παίου πόλιος Λαφάνης
Εὐφορίωνος τοῦ δεξαμένου τε, ὡς λόγος ἐν Ἄρκαδίῃ
λέγεται, τοὺς Διοσκούρους οἱ κίοισι καὶ ἀπὸ τούτου ξεινο—
δοκέοντος πάντας ἀνθρώπους, καὶ Ἡεῖος Ὀνόμαστος
Ἀγαίου.»

iii. 5^{ος} π.Χ., Ηροδ. 2. 135:

⁵⁴³ Σημαντικό έργο όπου έχουν συγκεντρωθεί όλες οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες για τις προκερματικές πρακτικές του ελλαδικού χώρου έχουν καταλογογραφηθεί από τον Melville Jones, βλ. Melville Jones 1993, 17–33, ωστόσο στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται οι χρησιμοποιηθείσες πηγές.

«(135.) Οὕτω καὶ Αἴσωπος Ἰάδμονος ἐγένετο. Ῥδῶπις δὲ ἐς Αἴγυπτον ἀπῖκετο Ἐάνθεω τοῦ Σαμίου κομίσαντός [μιν], ἀπικομένη δὲ κατ' ἐργασίην ἐλύθη χρημάτων μεγάλων ὑπὸ ἀνδρὸς Μυτιληναίου Χαράξου τοῦ Σκαμανδρωνύμου παιδός, ἀδελφεοῦ δὲ Σαπφοῦς τῆς μουσοποιοῦ. Οὕτω δὴ (5) ἡ Ῥδῶπις ἐλευθερώθη καὶ κατέμεινέ τε ἐν Αἴγυπτῳ καὶ κάρτα ἐπαφρόδιτος γενομένη μεγάλη ἐκτήσατο χρήματα ὡς ἄλλοι εἶναι Ῥδῶπι, ἀτὰρ οὐκ ὡς γε ἐς πυραμίδα τοιαύτην ἐξικέσθαι. Τῆς γὰρ τὴν δεκάτην τῶν χρημάτων ἰδέσθαι ἔστι ἔτι καὶ ἐς τόδε παντὶ τῶν βουλομένων οὐδὲν (10) δεῖ μεγάλα οἱ χρήματα ἀναθεῖναι. Ἐπεθύμησε γὰρ Ῥδῶπις μνημῆιον ἐωυτῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι καταλιπέσθαι, ποιήμα ποιησαμένη τοῦτο τὸ μὴ τυγχάνοι ἄλλω ἔξευρημένον καὶ ἀνακείμενον ἐν ἰρῶ τοῦτο $\leq \delta \geq$ ἀναθεῖναι ἐς Δελφοὺς μνημόσυνον ἐωυτῆς. Τῆς ὡν δεκάτης τῶν χρημάτων ποιησαμένη ὄβελοὺς βουπόρους πολλοὺς σιδηρέους, ὅσον ἐνεχώρει ἡ δεκάτη οἱ, ἀπέπεμπε ἐς Δελφοὺς· οἱ καὶ νῦν ἔτι συννεύεται ὄπισθε μὲν τοῦ βωμοῦ τὸν Χῖοι ἀνέθεσαν, ἀντίον δὲ αὐτοῦ τοῦ νηοῦ.

Φιλέουσι δὲ κως ἐν τῇ Ναυκράτι ἐπαφρόδιτοι γίνεσθαι (20) αἱ ἑταῖραι. Τοῦτο μὲν γὰρ αὕτη, τῆς πέρι λέγεται ὅδε ὁ λόγος, οὕτω δὴ τι κλεινὴ ἐγένετο ὡς καὶ οἱ πάντες Ἕλληνας Ῥδῶπιος τὸ οὔνομα ἐξέμαθον, τοῦτο δὲ ὕστερον ταύτης $\leq \epsilon \tau \epsilon \rho \eta \geq$ τῆ οὔνομα ἦν Ἀρχιδίκη αἰιδιμος ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἐγένετο, ἦσσαν δὲ τῆς προτέρης περιλεσχίνευτος. (25) Χάραξος δὲ ὡς λυσάμενος Ῥδῶπιν ἀπενόστησε ἐς Μυτιλήνην, ἐν μέλει Σαπφῶ πολλὰ κατεκερτόμησέ μιν. Ῥδῶπιος μὲν νυν πέρι πέπαυμαι.»

iv. 4^{ος} αἰ. π.Χ., Ἐφορος *Fragmenta* (Jacoby) 2a,70,F, 115,31.

«...ἥς τὴν τε λήξιν ὅλην ἀνέλαβε τὴν Τημένου διεσπασμένην εἰς πλείω μέρη, (30) καὶ μέτρα ἐξεῦρε τὰ Φειδῶνια καλούμενα καὶ σταθμοὺς καὶ νόμισμα κεχαραγμένον τό τε ἄλλο καὶ τὸ ἄργυροῦν, ...»

2. Πέλανοι

i. 5^{ος} – 4^{ος} π.Χ., Ξενοφ. *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 7:

«(1.) Ἐναντία γε μὴν καὶ τάδε τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι κατέστησεν ὁ Λυκοῦργος ἐν τῇ Σπάρτῃ νόμιμα. ἐν μὲν γὰρ δήπου

ταῖς ἄλλαις πόλεσι πάντες χρηματίζονται ὅσον δύνανται·
ὁ μὲν γὰρ γεωργεῖ, ὁ δὲ ναυκληρεῖ, ὁ δ' ἐμπορεύεται, οἱ δὲ
(2.) καὶ ἀπὸ τεχνῶν τρέφονται· ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ὁ Λυκοῦργος
τοῖς [μὲν] ἐλευθέροις τῶν μὲν ἀμφὶ χρηματισμὸν ἀπεῖπε
μηδενὸς ἄπτεσθαι, ὅσα δὲ ἐλευθερίαν ταῖς πόλεσι παρα-
(3.) σκευάζει, ταῦτα ἔταξε μόνα ἔργα αὐτῶν νομίζειν. καὶ γὰρ
δητὶ πλοῦτος ἐκεῖ γε σπουδαστέος, ἔνθα ἴσα μὲν φέρειν
εἰς τὰ ἐπιτήδεια, ὁμοίως δὲ διαιτᾶσθαι τάξας ἐποίησε μὴ
ἡδυπαθείας ἕνεκα χρημάτων ὀρέγεσθαι; ἀλλὰ μὴν οὐδ'
ἰματίων γε ἕνεκα χρηματιστέον· οὐ γὰρ ἐσθῆτος πολυτελείᾳ»

ii. 1^{ος}–2^{ος} μ.Χ., Πλουτ. *Λυκοῦργος* 9. 1:

«Ἐπιχειρήσας δὲ καὶ τὰ ἔπιπλα διαιρεῖν,
ὅπως παντάπασιν ἐξέλκοι τὸ ἄνισον καὶ ἄνω-
μαλον, ἐπεὶ χαλεπῶς ἑώρα προσδεχομένους τὴν
ἄντικρυς ἀφαίρεσιν, ἑτέρα περιῆλθεν ὀδῶκαί
κατεπολιτεύσατο τὴν ἐν τούτοις πλεονεξίαν.
πρῶτον μὲν γὰρ ἀκυρώσας πᾶν νόμισμα χρυ-
σοῦν καὶ ἀργυροῦν μόνω χρῆσθαι τῷσιδηρῶ
προσέταξε· καὶ τούτῳ δὲ ἀπὸ πολλοῦ σταθμοῦ
καὶ ὄγκου δύναμιν ὀλίγην ἔδωκεν, ὥστε δέκα
μῶν ὁμοιβὴν ἀποθήκης τε μεγάλης ἐν οἱ κίϕα»

iii. 5^{ος}–6^{ος} αἰ. μ.Χ., Ησυχ.:

πέλανορ· τὸ τετράχαλκον. Λάκωνες

3. ΝαυκραρικόΝ Ἀργύριον

i. 1^{ος}–2^{ος} αἰ. μ.Χ., Πλούταρχος *Σόλων* 24.1:

«(1.) Τῶν δὲ γινομένων διάθεσιν πρὸς ξένους ἐλαίου
μόνον ἔδωκεν, ἄλλα δ' ἐξάγειν ἐκώλυσε, καὶ κατὰ τῶν
ἐξαγόντων ἄρας τὸν ἄρχοντα ποιεῖσθαι προσέταξεν, ἢ
(2.) τίνειν αὐτὸν ἑκατὸν δραχμᾶς εἰς τὸ δημόσιον· καὶ πρῶ-
τος ἄξων ἐστὶν ὁ τοῦτον περιέχων τὸν νόμον. οὐκ ἂν
οὔν τις ἠγήσαιτο παντελῶς ἀπιθάνους τοὺς λέγοντας,
ὅτι καὶ σύκων ἐξαγωγὴ τὸ παλαιὸν ἀπείρητο, καὶ τὸ
φαίνεται ἐνδεικνύμενον τοὺς ἐξάγοντας κληθῆναι συκο- (5)
φαντεῖν.»

4. Τα πρῶτα νομίσματα ηλεκτρον

i. 5^{ος} αι. π.Χ., Ηροδ. 1.93–94:

«(93.) Θώματα δὲ γῆ_ς Λυδία ἐς συγγραφὴν οὐ μάλα ἔχει, οἷά τε καὶ ἄλλη χώρα, πάρεξ τοῦ ἐκ τοῦ Τιμώλου καταφερομένου ψήγματος. Ἐδὲ ἔργον πολλὸν μέγιστον παρέχεται χωρὶς τῶν τε Αἰγυπτίων ἔργων καὶ τῶν Βαβυλωνίων· ἔστι αὐτόθι Ἀλυάττεω τοῦ Κροίσου πατρὸς σῆμα, (5) τοῦ ἠκρηπίς μὲν ἔστι λίθων μεγάλων, τὸ δὲ ἄλλο σῆμα χυμὰ γῆς. Ἐξεργάσαντο δὲ μιν οἱ ἀγοραῖοι ἄνθρωποι καὶ οἱ χειρώνακτες καὶ αἱ ἐνεργαζόμεναι παιδίσκαι. Οὗροι δὲ πέντε ἐόντες ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν ἐπὶ τοῦ σήματος ἄνω, καὶ σφίσι γράμματα ἐνεκεκόλαπτο τὰ ἕκαστοι ἐξεργάσαντο. (10) καὶ ἐφαίνετο μετρεόμενον τὸ τῶν παιδισκῶν ἔργον ἔδον μέγιστον. Τοῦ γὰρ δὴ Λυδῶν δήμου αἱ θυγατέρες πορευούνται πᾶσαι, συλλέγουσαι σφίσι φερνάς, ἐς ὃ ἂν συνοικήσωσι τοῦτο ποιεῦσαι· ἐκδιδοῦσι δὲ αὐταὶ ἑωυτάς. Ἡμὲν δὴ περίοδος τοῦ σήματός εἰσι στάδιοι ἕξ καὶ δύο πλέθρα, (15) τὸ δὲ εὐρὸς ἔστι πλέθρα τρία καὶ δέκα· λίμνη δὲ ἔχεται τοῦ σήματος μεγάλη, τὴν λέγουσι Λυδοὶ αἰεῖναον εἶναι· καλεῖται δὲ αὕτη Γυγαίη. Τοῦτο μὲν δὴ τοιοῦτό ἐστι.

(94.) Λυδοὶ δὲ νόμοισι μὲν παραπλησίοισι χρέωνται καὶ Ἕλληνες, χωρὶς ἥ ὅτι τὰ θήγεια τέκνα καταπορνεύουσι. Πρῶτοι δὲ ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν νόμισμα χρυσοῦ καὶ ἄργυρου κοψάμενοι ἐχρήσαντο, πρῶτοι δὲ καὶ κάπηλοι ἐγένοντο. Φασὶ δὲ αὐτοὶ Λυδοὶ καὶ τὰς παιγνίας τὰς νῦν (5) σφίσι τε καὶ Ἕλλησι κατεστεώσας ἑωυτῶν ἐξεύρημα γενέσθαι....»

ii. 5^{ος} αι. π.Χ., Ηροδ. 5. 101. 7–13.

«Καιομένου δὲ τοῦ ἄστεος οἱ Λυδοὶ τε καὶ ὅσοι Περσέων ἐνήσαν ἐν τῇ πόλει, ἀπολαμφθέντες πάντοθεν ὥστε τὰ περιέσχατα νεμομένου τοῦ πυρὸς καὶ οὐκ ἔχοντες ἐξήλυσιν ἐκ τοῦ ἄστεος, συνέρρεον ἕς τε τὴν ἀγορὴν καὶ ἐπὶ τὸν (10) Πακτωλὸν ποταμόν, ὅς σφίσι ψήγμα χρυσοῦ καταφορέων ἐκ τοῦ Τιμώλου διαμέσης τῆς ἀγορῆς ῥέει καὶ ἔπειτα ἐς τὸν Ἰμμόν ποταμόν ἐκδιδοῖ, ὃ δὲ ἐς θάλασσαν.»

B. Επιγραφικές

1. Οβελοί

i. Μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., Ιερό Απόλλωνα στους Δελφούς:

[—ἀνέθε]κε Ἴβδ[ῶπις]⁵⁴⁴.

Προτεινόμενες συμπληρώσεις από το Μαστροκώστα (1953, 641):

(α) Τοὺς ὀβελοὺς ἀνέθε]κε Ἴβδ[ῶπις τὰ πόλλωνι
δεκάταν

(β) [Τῶν Ἀπόλλωνι ἀνέθε]κε Ἴβδ[ῶπις δεκάταν]

Προτεινόμενες συμπληρώσεις από τον Cook (1958, 14):

(α) [Φοῖβοι τῶν κτεάνων (ἢ μισθῶν) δεκάταν μ' ἀνέθε]κε Ἴβδ[ῶπις]

(β) [Φοῖβοι τὸ σδ' ὀδελὸς δεκάταν ἀνέθε]κε Ἴβδ[ῶπις]

ii. 6^{ου} αι. π.Χ., Εστιατόριον Περαχώρας:

Δραχμα εγὼ ἴβδ[ῶπις] λευ[ῶπις] ὀλενε---]⁵⁴⁵.

Υποθετική αποκατάσταση από τον Wade—Gery (στο Payne 1940, 256–261):

(α) Δραχμα εγο ἠερα λευ[ῶπις] ὀλενε κειμαι εν αυ]λαι

(β) δραχμα εγο ἠερα λευ[ῶπις] ὀλενε νυν δε ται αλ]λαι

και από τον Cook (1958, 258):

δραχμα εγο ἠερα λευ[ῶπις] ὀλενε ταιδ επι στα]λαι

iii. 600–550 π.Χ.(;), Ιερό Ἴηρας και Αθηνάς, Κρίσα Δελφών:

..δρα[.]ας..⁵⁴⁶.

Με υποθετική αποκατάσταση της επιγραφής από το Raubitschek (1950, 296):

Τάσδε γ' Ἀθαναΐαι δραχμάς Φανάριστος ἔθεκε

ἠεραϊ τε ἠος καὶ κῆρος ἔχοι κλέφος ἄπιθιτον αἰ ρεῖ .

iv. 6^{ου} αι. π.Χ., Ιερό Ἀρτέμιδος στην Torricella Ιταλίας⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Μουσείο Δελφών: 7512. Melville Jones 1993, 24, αρ. 38, όπου προτάσεις αποκατάστασης του κειμένου της επιγραφής, *SEG XIII*, 364. Strøm 1992β, 45, σημ. 35. Jeffery 1990, 102–103, αρ. 7 (όπου σχετική βιβλιογραφία) πίν. 12.7. Cook 1958, 259, σημ. 14. Cook, Boardman 1954, 158, εικ. 10. Μαστροκώστας 1953, 635–646, πίν. 31, εικ. 2–3.

⁵⁴⁵ *SEG XI*, 223–225. Jeffery 1990, 122–125, 403, αρ. κατ. 17, πίν. 18–20, ειδικά στη σελίδα 123 αποκλείει κάθε περίπτωση η επιγραφή να αναφέρεται σε νόμισμα ή νομισματική αξία. Raubitschek 1950, 295–296. Payne 1940, τ. 1., 111–112, 256–261, πίν. 7, 36, 132. Melville Jones 1993, 22, αρ. 33.

⁵⁴⁶ Jeffery 1990, 101, 103, σημ. 4 (όπου υποστηρίζει την άποψη του Raubitschek ότι επρόκειτο για βάση ανάθεσης οβελών ίσως και άλλων σκευών, ως λεβήτων στο ναό), αρ. κατ. 1 (όπου η χρονολόγηση στο 600–550 (;) π.Χ. Cook 1958, 258. Raubitschek 1950, 295 κ.ε., σημ. 4 (όπου όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία), 6. Roehl 1882, 66 κ.ε. Η επιγραφή είχε βρεθεί γύρω στο 1830 και έως το 1844 είχε καταστραφεί.

⁵⁴⁷ Lo Porto 1987, 42, για σχόλια Strøm 1992β, 49, σημ. 61.

[.....Ἄρτά-
 μιτι ἀνέθηξε
 δόρκας] δύο δε-σμ <ί>ας, κόδοξ [α]
 νέαν καὶ σάλπιγιν –
 γ]α, λάρνακα κα[ὶ λ] –
 ἐβηλα καὶ σιδάρι [ια]
 Φε(κ) καίδεκα: σφύρας [ς]
 καὶ σμενίας [καί]
 σκαφ[είας] καὶ κρε-
 οδ[ελλοφ] ἑξ, κοπί-
 [δας Φεξ?] καὶ μέτρ-
 [α σιτηρ]ά καὶ κερά-
 μητιάντα ἡόσα ἔ-
 ντα Φοικίαν χρυσί-
 καὶ στρόφιν.
 ν. 4^{ος} αἰ. π.Χ., Χώστια Βοιωτίας⁵⁴⁸, Μουσείο Θηβῶν
 Θεός τυχα
 ἱκερα χρεματα Θεσπιεω-
 ν Διοπειθεος ἀρχοντος ἐν
 Ηεραιωι λεβετες τριακον-
 5 τα πέντε : ἔχινος : ὀβελισκω-
 ν δαρχμαι τριάκοντα πέν
 τε : χαλκία πλατέα πέντε
 σκοφοι δωδεκα : ὑδριαι ην-
 δεκα : στανμνοι χαλκιωι τ-
 10 ρις : φιαλα : ἔπαρμα : κοτος : χ
 αλκία : ποδανιπτερες Ιιξ
 κρατερές τρις : χαλκιοι : Φοί-
 νοχοια χαλκία : πέντε καὶ
 δέκα : πελεκεες ὀκτο : ἄξιν-
 15 ος : ἴαμα : κορτον χαλκον : Ιιμ-
 ιττα χαλκία : θραγανα διπλ-

⁵⁴⁸ Επιγραφή από παράδοση βλ. Platon Feyer 1938, 153 κ.ε. Tomlinson 1980, 221.

οα : κρατεται τριπλοαι : κρε-
αγραι όκτο : τυροκνασστιδες
τρης : /αγανω δυο : πουραυμα
2ο φρυνοποπειον : λανπτερωχ-
οι σιδαριοι τρης : κλιναι πεν<T> -
τε ι κλιντερες πεντεκον-
τα : δυγαστρον : υκτας : έπαρ-
μα χαλκιον : τρεπεδδαι DDD
25 μαχαιραι δέκα : Σιφαις λεβετες
τρης : οβελίσκων δαρχμαι τρης
εν Κρεισυί λεβετε δυο : δ : βελισκω-
ν δαρχμαω δυο vac.

2. Πέλανοι

i. Ύστερος 6^{ος} ή πρώιμος 5^{ος} αι. π.Χ., Δελφοί, ναός Απόλλωνα:

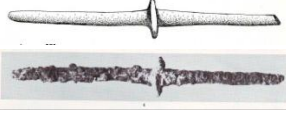
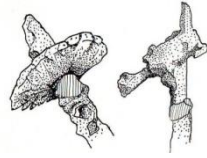

ὄδε Δελφοῖς Φασσίτας τον | πέλανον δινόμεν· τριδάμοσι|πεν> έπτά δραχμάς Δελφίδες δ|ύ' ὄδελός.

Τιμοδικ|καί' ἴστι(α)ί|θεαρόντ|μ, τριύλ|μ|αρχόντος⁵⁴⁹.

⁵⁴⁹ DGE 322. Seaford 2004, 78, σημ. 55. Kearns 1994, 65–70. Sokolowski 1954, 153 κ.ε. Amandry 1950, 86–103. Jeffery 1990, 104, αρ. κατ. 19.

3. Πίνακες

Α. Οβελοί–κρατευτές Κρήτης με παράλληλο τυπολογικά υλικό

Οβελοί–Κρατευτές Κρήτης	Παράλληλο υλικό ⁵⁵⁰
<p>α. Φορτέτσα, Τάφος VI Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 114, 108 Χρον.: ΠΠρΓ 970–920 π.Χ.</p> <p>1.</p> <p>Σιδερένιος οβελός. Διατομή ορθογώνια. Κατάσταση διατήρησης αποσπασματική ως προς το ένα άκρο, σε απόσταση 14εκ. από το ακέραιο άκρο σώζεται ένας προεξέχων δαχτύλιος ο οποίος ταυτίζεται με τους κυπριακούς οβελούς τύπου C. Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. μηκ.: 20.2 εκ. Σχόλια: Εισηγμένο, κυπριακής προέλευσης. Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 122, αρ. κατ. 62. Vonhoff 2011, 139, εικ. 7–9. Hoffman 1997, 105, αρ. κατ. XVII. Brock 1957, 15, αρ. κατ. 114 (32^α). Karageorghis 1974α, 171–172.</p> <p>2.</p> <p>Σιδερένιος οβελός. Διατομή ορθογώνια. Κατάσταση διατήρησης αποσπασματική ως προς τα δύο του άκρα. Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. μηκ. 28 εκ. Σχόλια: Εισηγμένο, κυπριακής προέλευσης. Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 122, αρ. κατ. 62. Hoffman 1997, 104–105, αρ. κατ. XVI. Karageorghis 1974α, 171. Brock 1957, 15, αρ. κατ. 108 (in 8, i).</p>	 <p>Κούριον (Καλορίζικη) Κύπρου. Σιδερένιος οβελός τύπου C, τάφος 6b, αρ. 6 (Karageorghis 1974α, 169–171, σχέδ. 2, πίν. XVIII.4). Μουσείο Νικοσίας. Χρον.: Κυπρο–Γεωμετρική II (950–850 π.Χ.) (Karageorghis 1974α, 172).</p> <p>Λάπιθος Κύπρου. Σιδερένιοι οβελοί (Vonhoff 2011, 139, εικ. 7–9. Karageorghis 1974α, 169, σχέδ. 1, πίν. XVII. 1–6). Μουσείο Στοκχολμης Medelhavsmuseet. Χρον.: Κυπρο–Γεωμετρική II (950–850 π.Χ.) (Karageorghis 1974α, 172).</p>

⁵⁵⁰ Παράλληλο υλικό σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις (εκτός από τις περιπτώσεις της Ελεύθερας και της Κνωσού, τις οποίες παραβάλλει η γράφουσα).

3.

Οβελοί Φορτέτσας, Μουσείο Ηρακλείου.

Χρον.: ΠΠρΓ 970–920 π.Χ.

Η μοναδική δημοσιευμένη φωτογραφία οβελών Φορτέτσας από τον Karageorghis (1974α, 168–172, πίν. XVIII.2.). Ο

πρώτος και ο τρίτος οβελός περιλαμβάνονται (χωρίς φωτογραφικό υλικό) και στον κατάλογο του Brock (1957, 15, αρ. κατ. 114, 15, αρ. κατ. 108 (in 8, i)).

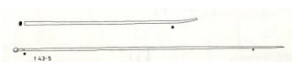
Σχόλια: Στον Τάφο 285 βρέθηκαν οβελοί σε δεκάδα.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 122, αρ. κατ. 62. Vonhoff 2011, 139, 145 εικ. 7–9. Hoffman 1997, 104–105.

Karageorghis 1974α, 168–172, πίν. XVIII.2. Brock 1957, Τάφ. IV, XI, P, 202. αρ.5, 6c, Τάφ. VI, 15, αρ. 108, 114.

β. Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

1.

Σιδερένιος οβελός.

Χρον.: Πρ.Α./Μ.Α.

Μήκος: c. 1000.

Σχόλια: Δέκα σε καλή κατάσταση διατήρησης, ο ένας ολόκληρος.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 153, αρ. κατ. 87. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. KNC III, σχεδ. 179. KNC II, 592, αρ. κατ. 285. f 43–5.

2.

Σιδερένιος κρατευτής,

Ελεύθερνα, Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας, Τομέας III, τάφος Α1 Κ1.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ. ευρ. Μ 1866.

Χρον.: 800 π.Χ. (;)

Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με οβελούς.

Σχεδόν ολόκληροι, συγκολλημένοι, με έντονα ίχνη διάβρωσης.

Ο κάθε κρατευτής αποτελείται από ένα επίμηκες, παχύ, ταινιωτό στέλεχος ορθογωνίου διατομής, με δρεπανοειδείς απολήξεις. Οβελοί τετράγωνης διατομής, με καρδιάσχημο ακροπόριο ή με κωνική εσοχή για την ένθεση ξύλινης λαβής.

Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. Μήκ. Κρατευτών: 0. 115μ., ύψος: 0.027μ.,

Μεγ. σωζ. Μήκ. οβελών: 0.81μ., μεγ. πάχ. οβελών:

Χρον.: Πρ.Α./Μ.Α.

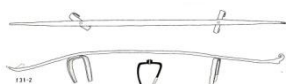
Κατάσταση διατήρησης: ακέραια.

Μήκος: 133.8

Σχόλια: Το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 153, αρ. κατ. 87. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. *KNC* III, σχεδ. 179. *KNC* II, 592, αρ. κατ. 285. f 30.

3.

Σιδερένιος κραυευτής.

Χρον.: Πρ. Α./Μ.Α.

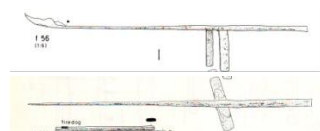
Κατάσταση διατήρησης ακέραια.

Μήκος: 107.

Σχόλια: Όχι σε ζεύγος.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 153, αρ. κατ. 87. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. *KNC* III, σχεδ. 179. *KNC* II, 592, αρ. κατ. 285. f 31–2.

4.

Σιδερένιος κραυευτής.

Χρον.: ΥΓ

Μήκος: 79.5.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 164, αρ. κατ. 126. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. *KNC* II, 591–592, αρ. κατ. 219. f 56. *KNC* III, σχεδ. 177.

5.

Σιδερένιος κραυευτής με οβελούς.

Χρον.: ΥΓ

Μήκος: 27.5.

Σχόλια: Ασυνήθιστα μικρές διαστάσεις.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014,

0.09μ.–0.014μ.

Σχόλια: Οι οβελοί βρέθηκαν σε πεντάδα (πεμπώβολο, *Ιλιάδα* Α 463).

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 55, αρ. κατ. 64.

Vonhoff 2011, 146, εικ. 16. Σταμπολίδης 2008, 116–117, εικ. 65. Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 366.

Σταμπολίδης–Καρέτσου 1998, 258–259, αρ. κατ. 323.

164, αρ. κατ. 126. Hoffman 1997, 108, σημ. 85. *KNC* II, 591–592, αρ. κατ. 219. f 128b. *KNC* III, σχέδ. 177.

γ. Καβούσι, θολωτός τάφος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
Χρον.: ΥΓ/ΠρΑ.

1.

Σιδερένιος οβελός.

Κατάσταση διατήρησης εντελώς
αποσπασματική, με έντονη διάβρωση.

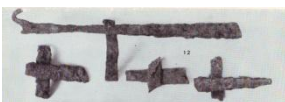
Σχόλια: Εισηγμένος.

Βιβλιογραφία: Vonhoff 2011, 148, εικ.

17. Hoffman 1997, 107, αρ. κατ. XXV.

Boardman 1971, 7, πίν. Γ'.

2.

Σιδερένιος κραυευτής

Κατάσταση διατήρησης αποσπασματική,
με έντονη διάβρωση.

Σχόλια:

Βιβλιογραφία: Vonhoff 2011, 148–149.

Hoffman 1997, 108. Boardman 1971, 6,

αρ. κατ. 12, πίν. Δ'.

1. An aaze head, apparently of iron.

Άργος, Πελοπόννησος

Σιδερένιος κραυευτής, (Boardman 1971, 6–7, σχεδ. 1,
Courbin 1957, 369, εικ. 54).

Χρον.: τελευτ. τέτ. 8^{ου} αι. π.Χ.

Fig. 145. — Schéma, Tumbé 79: chaudi de fer.

Κύπρος, Σαλαμίς.

Σιδερένιος κραυευτής (Karageorghis 1967, 343, εικ. 148).

Χρον.: Πρώιμος 7^{ου} αι. π.Χ.

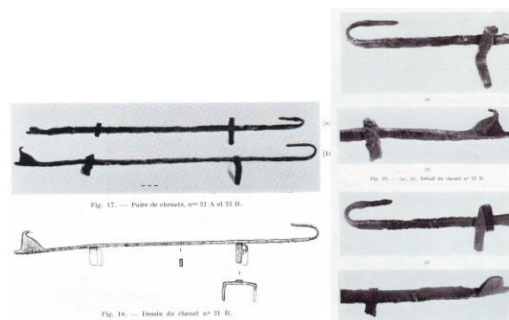

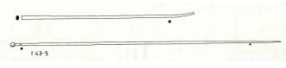

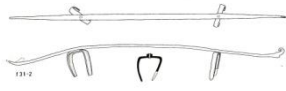

Fig. 17. — Pointe de sabbat, n° 51 A et 51 B.

Fig. 19. — Dent de chaudi n° 21 B.

Κύπρος, Κουκλιά Παλαίπαφου.

	<p>Σιδερένιος κρατευτής (Vonhoff 2011, 142, εικ. 11. Karageorghis 1963β, 277, εικ. 17–18).</p> <p>Χρον.: Πρώιμος 7^{ος} αι. π.Χ.</p> <p>Σχόλια: Βρέθηκαν Ζεύγη κρατευτών σε τριάδα.</p>
<p>δ. i. Ελεύθερα, Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας, όρυγμα Κ.</p> <p>Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου.</p> <p>Χρον.: ΥΓ.</p> <p>Θραύσματα σιδερένιων οβελών (;). Στελέχη τετράγωνης διατομής, το ένα άκρο των οποίων φέρει αιχμηρή απόληξη. Κατάσταση διατήρησης αποσπασματική, με έντονη διάβρωση. Διαστάσεις: μέγ. σωζ μήκος: 0.40μ. – 0.09μ., πάχ. 000.7–0.11μ. Σχόλια: Ενδεικτικά παρουσιάζονται 6 οβελοί, σε θραύσμα εκ των οποίων είχε κολλήσει θραύσμα του μεγάλου χάλκινου κινητού λέβητα ΑΚ 59. ΑΚΜ 1648. Βιβλιογραφία: Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 258. Σταμπολίδης 1994, 107, αρ. κατ. 58, πίν. XXIII.</p>	
<p>δ. ii. Ελεύθερα, Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας, Τομέας III, τάφος Α1 Κ1.</p> <p>Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ. ευρ. Μ 1866.</p> <p>Χρον.: 800 π.Χ. (;)</p> <p>Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με οβελούς. Σχεδόν ολόκληροι, συγκολλημένοι, με έντονα ίχνη διάβρωσης. Ο κάθε κρατευτής αποτελείται από ένα επίμηκες, παχύ, ταινιωτό στέλεχος ορθογωνίου διατομής, με δρεπανοειδείς</p>	<p>Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου</p> <p>1.</p> <p>Σιδερένιος οβελός. Χρον.: Πρ.Α./Μ.Α. Μήκος: c. 1000. Σχόλια: Δέκα σε καλή κατάσταση διατήρησης, εκ των οποίων ο ένας ολόκληρος. Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. <i>KNC</i> III, σχεδ. 179. <i>KNC</i> II, 592, αρ. κατ. 285. f 43–5.</p> <p>2.</p>

<p>απολήξεις. Οβελοί τετράγωνης διατομής, με καρδίοσχημο ακροπόριο ή με κωνική εσοχή για την ένθεση ξύλινης λαβής.</p> <p>Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. Μήκ.</p> <p>Κρατευτών: 0. 115μ., ύψος: 0.027μ., Μεγ. σωζ. Μήκ. οβελών: 0.81μ., μεγ. πάχ. οβελών: 0.09μ. – 0.014μ.</p> <p>Σχόλια: Οι οβελοί βρέθηκαν σε πεντάδα (πεμπώβολο, <i>Ιλιάδα</i> A 463).</p> <p>Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 55, αρ. κατ. 64. Vonhoff 2011, 146, εικ. 16. Σταμπολίδης 2008, 116–117, εικ. 65. Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 366. Σταμπολίδης–Καρέτσου 1998, 258–259, αρ. κατ. 323.</p>	<p>Σιδερένιος κρατευτής,</p> <p>Χρον.: Πρ.Α./Μ.Α.</p> <p>Κατάσταση διατήρησης: ακέραια.</p> <p>Μήκος: 133.8</p> <p>Σχόλια: Το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα.</p> <p>Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. <i>KNC</i> III, σχεδ. 179. <i>KNC</i> II, 592, αρ. κατ. 285. f 30.</p> <p>3.</p> <p>Σιδερένιος κρατευτής.</p> <p>Χρον.: Πρ. Α./Μ.Α.</p> <p>Κατάσταση διατήρησης ακέραια.</p> <p>Μήκος: 107.</p> <p>Σχόλια: Όχι σε ζεύγος.</p> <p>Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. <i>KNC</i> III, σχεδ. 179. <i>KNC</i> II, 592, αρ. κατ. 285. f 31–2.</p>
<p>δ. iii. Ελεύθερνα, Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας, Τομέας III, τάφος Α1, Κ1.</p> <p>Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, αρ. ευρ. Μ 3378.</p> <p>Χρον.: 9^{ος} / 8^{ος} αι. π.Χ.</p> <p>Πέντε σιδερένιοι οβελοί.</p> <p>Στελέχη τετράγωνης διατομής με ελαφρά ένταση στο μέσον. Λαβές τραπεζιόσχημες.</p> <p>Κατάσταση διατήρησης: Σχεδόν ολόκληρα σωζόμενοι, συγκολλημένοι, ελαφρά ελλιπείς ως προς την αιχμηρή τους απόληξη.</p> <p>Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. μηκ.: 0.49μ. – 0.68μ., πλ. λαβής 0.034μ.–0.043μ.</p> <p>Σχόλια: Εκ των πέντε οβελών (πεμπώβολο, <i>Ιλιάδα</i> A 463) οι τρεις κολλημένοι μεταξύ τους τριώβολον (τριόδελον <i>Icret</i> II, xii 9).</p> <p>Βιβλιογραφία: Σταμπολίδης 2004, 284,</p>	

<p>αρ. κατ. 367.</p>	
<p>ε. Γόρτυνα Μεσαράς, Θολωτός τάφος. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Χρον.: 9^{ος} αι. π.Χ. Σιδερένιοι οβελοί κυπριακού τύπου. Έντονα διαβρωμένοι. Σχόλια: Ασύλητος τάφος. Μη δημοσιευμένες φωτογραφίες ή σχέδια οβελών. Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 106, 143, αρ. κατ. XX. Coldstream 1997, 68, Αλεξίου 1968, 189–193.</p>	
<p>στ. Έλτυνα, Τάφοι 10–11 Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ.: Σ 728β, 710–712α–γ, 725. Χρον.: ΠρΓ</p> 	

Αποσπασματικά σωζόμενοι σιδερένιοι οβελοί, αποτελούμενοι από εκατό περίπου θραύσματα.

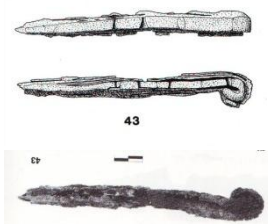
Τετράγωνους διατομής, έντονα διαβρωμένοι.

Σχόλια: Ορισμένα θραύσματα (Σ 712–725) σώζουν πεπλατυσμένη απόληξη πιθανότατα για στερέωσή τους επάνω σε στηρίγματα, ωστόσο κραυευτές δεν έχουν βρεθεί.

Βιβλιογραφία: Karageorghis κ.ά. 2014, 62, αρ. κατ.: 14. Ρεθεμιωτάκης, Εγγλέζου 2010, 80, 84, 176, πίν. 67, 171–174, σχέδ. 203–205, εικ. 237–241.

ζ. Κομμός, αποθέτης νότια ναού C.
Χρον.:?

1.

Σιδερένιος οβελός, Αρ. ευρ. Mi 117.

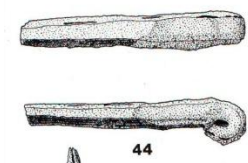
Στέλεχος τετράγωνης διατομής με αναδιπλούμενη λαβή.

Σχεδόν ολόκληρος, ελαφρά ελλιπής στην αιχμηρή του απόληξη, με διάβρωση.

Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. μήκ.: 16.7εκ., μεγ. σωζ. πλάτ. 1.7 εκ, μεγ. σωζ πάχ.: 1,5εκ.

Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. *Kommos* IV.1, 54, 363, 368–369, 416, 686, αρ. κατ. 43. *Kommos* IV.2, πίν. 5.27, 5. 30, αρ. κατ. 43.

2.

Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας στη Φιλία Θεσσαλίας.

Σιδερένιος οβελός.

Χρον.: ΥΓ.

Βιβλιογραφία: Kilian 1983, 132, σημ. 12, πίν. 4.15. Strøm 1992β, 46, σημ. 46.

<p>Σιδερένιος οβελός, Mi 116. Πεπλατυσμένο στέλεχος. Ελλειπής στο αιχμηρό του άκρο, με διάβρωση. Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. μήκ. 12.1 cm, μεγ. σωζ. πλατ. 2.1, μεγ. σωζ. πάχ. 1.7cm. Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. <i>Kommos</i> IV.1, 368–369, αρ. αντικ. 43–44.</p>	
<p>η. Ναός Δήμητρας στην Κνωσό Χρον.:?</p> <p>Σιδερένιος οβελός (Coldstream 1973, 161, αρ. κατ. 250. πίν. 94. <i>Kommos</i> IV.1, 368). Τετράγωνης διατομής. Κατάσταση διατήρησης: αποσπασματική, ελλειπής και στα δύο άκρα του, με πολύ έντονη διάβρωση. Διαστάσεις: Μεγ. σωζ. μήκος: 0.18μ., πάχ. 0.004μ. Βιβλιογραφία: Hoffman 1997, 108, σημ. 85. Coldstream 1973, 161, αρ. κατ. 250. πίν. 94. <i>Kommos</i> IV.1, 368.</p>	

Β. Επιγραφές Κρήτης με χρήση προκεραματικών (λεβήτων, τριπόδων και οβελών) και νομισματικών (στατήρων, δραχμών, οβολών) μονάδων.

Αρ.	Κείμενο	Περιοχή προέλευσης	Χρονολόγηση	Πηγή επιγραφής/βιβλιογραφία
1. ΠΜ. 551	<i>ICret IV I.1^{d-f}. SGDI 4962.</i> --]ηι γιναί κα ό 𐀀 τ[- 18-20 l.-]αν πέντε λέβητ[ας-- <i>ICret IV I.3^{d-f}. SGDI 4962.</i> --βάλοιέκατόν [λέ]βητας [έ]καστ—	Γόρτυνα	Ύστερος 7 ^{ος} / πρώιμος 6 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>ICret IV I, 1, (d-f). 3, (d-f). SGDI 4962.</i> Melville Jones 2007, 56, αρ. 42. Stefanakis 1999, 250. Koerner 1993, 364, αρ. κατ. 116. Melville Jones 1993, αρ. 42. Von Reden 1997, 158, σημ. 22. Gagarin 1982, 136.
2. NM	[---δια] κάτιονς σ[τατή]ρας ---]	Φαιστός,	Δεύτερο μισό 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Melville Jones 2007, 344, αρ. κατ. 927. Stefanakis 1999, 249. Di Vita & Cantarella 1978, Melville Jones 1993, 534, αρ. κατ. 927. <i>SEG XXXII 908</i>
3. ΠΜ.	<i>ICret IV 8^{a-d}.</i> --έ]κατόν ποινας καταιστάμ 𐀀 τρίποδα ένα δ[--- ^{e-f} --δε]κα λεβήτ 𐀀 επ 𐀀οτον ήμ[𐀀--	Γόρτυνα	6 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>ICret IV 8 a-d, e-f.</i> Stefanakis 1999, 250. Koerner 1993, 366–367, αρ. κατ. 118. Von Reden 1997, 158, σημ. 23.
4. ΠΜ.	<i>ICret IV 14^{g-p I}.</i> --πεντήκοντα λέβη[τας] 𐀀εκάστō καταστ 𐀀σαι. φόσμος ό έπιστάς αί μή έστείσαιτο, ά 𐀀τ[όν] ό]πήλ 𐀀 και τον τί ταν αί μῆ στεί σαιτο τ[--- ² -- λέβητας κα[τ]αστ 𐀀σαι 𐀀έκαστον. τρι[ό]ν 𐀀ετί όν τόν ά 𐀀τ[όν] μῆ φοσμ 𐀀, δέκα μέν γνōμονας, πέντε [δέ κσ]ενί ος vac	Γόρτυνα,	6 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>ICret IV 14 g-p, I, 2.</i> Stefanakis 1999, 250. Van Effenterre & Ruzé 1994, 309–311, αρ. κατ. 82. Koerner 1993, 369-371, αρ. κατ. 121. Von Reden 1997, 162, σημ. 54-55.
5. ΠΜ ή NM	<i>ICret IV, I. 25.</i> [---ò]δελοδς θηλεια[---] <i>ICret IV, I, 26.</i> A [---]μο [---] [---].ος όδελοδ. [---] [---]εος φοίρο ό. [---]	Γόρτυνα,	6 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 25u, 26^{a-b}, 34.</i> Melville Jones 2007, 56, αρ. κατ. 42–45. Seaford 2004, 104, σημ. 15. Stefanakis 1999, 249. Melville Jones 1993, 28, αρ. κατ. 44–45, Jeffery 1990, 313.

⁵⁵¹ ΠΜ=Προκεραματική μονάδα, ΝΜ=Νομισματική Μονάδα.

	B [---ὄ]δελός[---]			
6. ΠΜ ή NM	<p><i>ICret</i> II, xii 9.</p> <p>---- Διοννυσίαν νενομ[ηία--- ---κ]αί Τίμαρκος ἑκοσμιον --- 4 --σισυροποιῶι τριόδελον, τῶι [δὲ —</p> <p><i>ICret</i> II, xii 4.</p> <p>---μηδὲ δα[μ]ιοσ--- ---]ον τὸν ἄφτον σ[--- -- δ' ἔργαπεν τριδ[--- --]ον μήτε τῶ κσεν [--- --]δαμηῆ. αἰ δέ κ[α--- -----]νς π[--- -----</p>	Ελεούθερνα,	Ἵστερος 6 ^{ος} αἰ. π.Χ.	<i>Icret</i> II, xii 4. 9. Perlman 2004, 100-101, σημ. 27. Stefanakis 1999, 249. Van Effenterre, Ruzé 1994, 114-117, όπου περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία, 312-313, αρ. κατ. 25, 82. Koerner 1993, αρ. κατ. 110, 111.
7. NM	<p><i>ICret.</i> IV 46</p> <p style="text-align: center;">B -----</p> <p>Ρος ἑκσοῦσαι ἢ διαφά- κσαι ἢ ὀπαῖον δῶμα- τος δέκα στατήραν- ς καταστασεῖ αἰ ἄ- ποπῶνιό<i>μαίτυρς. vac. αἰ μη εἶη δαμοσία ὀ- δός, δι' ἄλλότριον κῶ- ρίον νέκυν πέρονσ- ι ἄπατον ἤμην· αἰ δέ κῶλύοι τις, δέκα σ- τατήρανς καταστα- σεῖ·</p>	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αἰ. π.Χ.— αρχές 5 ^{ου} αἰ. π.Χ.	<i>ICret.</i> IV 46b. Stefanakis 1999, 250.

8. NM	<i>ICret. IV 52.</i> B ----- ---- καμ[.]ια λα- Γαίη, πέντ[ε] δαρκνάς ἀποτει]σῆται κατ' ἀμέραν ὅττ[ά]κιν κα λαγαίη]ι.	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 52b. Stefanakis 1999, 250.</i>
9. NM	<i>ICret. IV 57.</i> ---στατ]ῆραν οἱ δέ-- --ἀπο]οδόμενοι--	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 57. Stefanakis 1999, 250.</i>
10. NM	<i>ICret. IV 58.</i> --]οσαντας δέκα σ- τατῆρας τᾶς--	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 58. Stefanakis 1999, 250.</i>
11. NM	<i>ICret. IV 63.</i> --]ρτον κατ' ἀμέραν πέντε στατ]ῆραν[ς κ]αί--	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 63. Stefanakis 1999, 250.</i>
12. NM	<i>ICret. IV 80.</i> τριακατίονς (σ)[τ]ατ]ῆραν καί πεντέκοντα.	Γόρτυνα	Τέλη 6 ^{ου} αι. π.Χ.- αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. IV 80. Stefanakis 1999, 250.</i>
13. NM	<i>ICret II, v.9.</i> ----- ον ἀποδόμ]ῃ η----- συνγνοίη αὐτός, τοῖς δ' ἰαροῦσ- ι, ὅτι κα πέρωνται παρ τὰ ἡγ- ραμένα, αἱ μη τις αὐτὸς δοίη μ- ῆ ὑπ' ἀνάγκας, τιτου]φέσθδ σ- τατῆρα κατὰν θυσίαν] Φεκάστ- αν καὶ τὸ κρίδς τάν διπλεία- ν· πορτιπὸν] δ' ἄπερ τ]ῶ ἄλ- ὄν. αἱ δ' ὁ κοσμῶν μη ἀποδοίη τα- ᾶ ἐπιβάλοντα] Φσανς τιτου- φέσθδ. κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς	Αξός	525–500 π.Χ.	<i>ICret II, v.9. Von Reden 1997, 158, σημ. 27. Jeffery 1990, 316, αρ. κατ. 22, πίν. 60.</i>

	Κυδαντείους διδάμ 𐀀 τρίτῶ- ι Φέτει τὰν βῶλὰν ἰς τὰ θύ- ματα δυδέκα στατήρας.			
14. NM	<i>ICret</i> II, xii, 13. ----- --δε]κα: [με]δίμνος: κριθ[ᾶν- ----- ----- --π[έ]ντε στατήρας: ὀπήλ[ῳ]----- -----	Ελεύθερα	Περίπου 500 π.Χ.	<i>ICret</i> II, xii, 13. Stefanakis 1999, 250.
15. NM	Van Effenterre και Ruzé 1994, 127, αρ. κατ. 29. --Τρι]άκοντα στατήρας—	Αξός	Περίπου 500 π.Χ.	Stefanakis 1999, 250. Van Effenterre, Ruzé 1994, 127, αρ. κατ. 29, όπου η σχετική βιβλιογραφία.
16. NM	<i>ICret</i> IV, 126. Col.I αἰ δ— έ κ' ἄγ 𐀀 καταδικασάτῶ τ 𐀀 έλευθέρ— ῶ δέκα στατήρας, τ 𐀀 πέντ— ε ὅτι ἄγει, και δικασάτῶ λαγάσαι έν ταῖς τρισί ἡμέραις. αἰ [δέ] κα μ 𐀀 ἀγάσαι, καταδικαδδέτῶ τ 𐀀 ἐν έλευθέρῶ στατήρα, τ 𐀀 δ 𐀀 [δα]ρκ— ἄν τῶς ἡμέρας Φεκάστας πρὶν κα λα— γάσαι· <i>ICret</i> IV, 128. Col. I αἰ δε κα μ 𐀀 ἀγάσαι, 𐀀 𐀀 ποδ 𐀀 δικακ— σάτῶ νικ 𐀀 τ 𐀀 ἐν έλευθέρῶ πεντ 𐀀 ὀκτῶντα στατήρας και σ— τατήρα τῶς ἡμέρας Φεκάστ— ας πρὶν κα λαγάσαι, τ 𐀀 δ 𐀀	Γόρτυνα	Πρώτο μισό 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret</i> IV, 126, 128. Stefanakis 1999, 250, σημ. 15. <i>ICret</i> IV, 128. Stefanakis 1999, 250, σημ. 15, όπου σχετική βιβλιογραφία. Willetts 1967, 9, σημ. 1, όπου η βιβλιογραφία για χρονολόγηση του κώδικα, 39–40. Σχόλια: Σχετικά με τη χρονολόγηση ο Gagarin (1986) το χρονολογεί στο 450π.Χ., Guarducci στο <i>ICret</i> . IV, 40, 126, 149, στο 480–460 π.Χ., ενώ ο Willetts (1967, 8–9) υποστηρίζει ότι το υλικό προέρχεται από πρωιμότερα χρόνια που όμως συλλέχθηκε και οργανώθηκε κατά την εποχή της νομισματοκοπίας στη Γόρτυνα. Ενδεχόμενο, το οποίο εάν ισχύει υποδηλώνει ότι οι νομισματικές μονάδες ήταν γνωστές στην Κρήτη από πρωιμότερα χρόνια.

	<p>δέκα στατηρῶν καὶ δαρκνῶν τῶς ἡμέρας Φεκάστ- ας πρὶν κ' ἀποδιδῆσαι κτηρῶν. Col. II αἱ κα τὸν ἐλεύθερον κτηρῶν τὸν ἐλευθέραν κάρτει οἱ πρῶτον ἑκα- τόν στατηρῶν καταστασεῖ· α- ἰ δε κ' ἀπεταίρῃ δέκα· αἰ δέ κ' ὁ διδῆσαι ς τὸν ἐλεύθερον κτηρῶν ἐλευθέρα- ν, διπλεῖ καταστασεῖ· αἰ δε κ' ἐλε- ύθερος Φοικέα κτηρῶν Φοικέαν, πέντε δαρκνῶν· αἰ δε κ' ἐλε- ύθερος Φοικέα κτηρῶν Φοικέαν, πέντε δαρκνῶν· αἰ δέ κα Φοικεύς Φοικέα κτηρῶν Φοικέαν, πέντε στατηρῶν· vac. ἐνδοθιδίαν διδῆσαι αἰ κάρτει δαμάσαιτο, δύο στατηρῶν κατασ- τασεῖ· αἰ δέ κα δεδαμν[α]μέναν, πε-δ' ἡμέραν, [ὄ]δελόν, αἰ δέ κ' ἐν νυττί, δύο ὄδελόν·</p>			
17. NM ή ΠΜ	<p>ἀποτείσει δέκα δαρκνῶς... ἀποτείσει πέντε δαρκνῶς... ἀποτεί[σ]ει [πέ]ντε δαρκνῶς...</p>	Ελτυνία	Αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>ICret. I</i> , x2. <i>SEG II</i> , 509. Melville Jones 2007, 56, αρ. κατ. 47. Stefanakis 1999, 250. Melville Jones 1993, 30, αρ. κατ. 47. Van Effenterre, Ruzé 1995, 290, αρ. κατ. 80.
18. ΠΜ.	<p><i>SEG XXXV</i>, 991. 4 Αἰ δέ κα [...] [...] αἰ ἡ κοσμίων ἡ ἀπόκοσμο[ς..] [...] qFωλῶς Φαδῶς ἐκατόν λέβητ[ας..] [...] εἰ ἐκάστω ὅσος κα δέκο[ς]αι. T[.]</p>	Λύττος	Αρχές 5 ^{ου} αι. π.Χ.	<i>SEG XXXV</i> , 266–268, 991, Koerner 1993, 325-330, αρ. κατ. 87, Van Effenterre και Ruzé 1994, 59-63, αρ. κατ. I.12, Von Reden 1997, 158, σημ. 24. Πλάτων 1950, 534-535.
19. ΠΜ και	<p><i>Icret I</i>, VIII.5^α A -----ἐδδο]μήκοντα στατηρ-</p>	Κνωσός	3 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>ICret I</i> , VIII.5 ^{α,β} . Melville Jones 2007, 56, αρ. κατ. 46. Stefanakis 1999, 250. Melville Jones 1993, 30, αρ. κατ. 46.

NM	<p>-----]ος έττά, καί κάτι 10----- στατηρ ενιλομ <i>Icret I, VIII.5</i></p> <p style="text-align: center;">B</p> <hr/> <p>.... τ]άν τα[ιμ]άν άποτεισεϊ. αϊ κα κέρ[ατα κατά]ξει βοός ἄνθρωπος, πέντε λέβητας [καταστασεϊ τῶ πάσαι τῶ βοός[[ος]]. αϊ κα τὸ καρταῖ [πος μήπω δεδαμναμένον πριάμενος άποδιώ[κηι ἄι ἔγγρατται, μήπιθιθέτω τῶν ὑέργων τά τριώ[δελα.</p>			<p>Jeffery 1990, 313. Von Reden 1997, 158, σημ. 25.</p>
----	--	--	--	--

Γ. Η καταγωγή των κρατευτών με οβελούς

Το πρωιμότερο παράδειγμα μετάλλινων κρατευτών προέρχεται από την Τίρυνθα και χρονολογείται γύρω στο 12^ο αι. π.Χ.⁵⁵² Το συγκεκριμένο εύρημα μαζί με ένα λέβητα, έναν τρίποδα, έναν τριποδικό λέβητα και μια τριποδική λεκάνη, χωρίς να έχει βρεθεί μετάλλινος οβελός, χρησίμευαν πιθανότατα στη διεξαγωγή τελετουργικών συνδειπνικών πρακτικών, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, στην Τίρυνθα. Η εύρεση ενός τόσο πρώιμου παραδείγματος, σε συνδυασμό με τον λεγόμενο οβελό, χάλκινης κατασκευής από το Μυκηναϊκό νεκροταφείο του Βαφειού⁵⁵³ που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 16^{ου} αι. π.Χ. ανασυνθέτουν την εικόνα της καταγωγής των μετάλλινων οβελών με κρατευτές⁵⁵⁴. Συγκεκριμένα, ήταν κοινώς αποδεκτό ότι στην Κύπρο εφαρμόστηκε η παράδοση των μυκηναϊκών πήλινων κρατευτών με ξύλινους οβελούς στο μέταλλο⁵⁵⁵ και από εκεί με το ρεύμα μετακίνησης πληθυσμών από τον 11^ο αι. π.Χ.–8^ο αι. π.Χ. μεταφέρθηκε και πάλι στον ελλαδικό χώρο με πρώτη στάση στην Κρήτη όπως μαρτυρούν οι οβελοί της Φορτέτσας, οι οποίοι είναι κυπριακού τύπου⁵⁵⁶. Ωστόσο, με τον χάλκινο κρατευτή της Τίρυνθας διαπιστώνεται ότι τόσο η γνώση της όπτησης με κρατευτές και οβελούς, όσο και η εφαρμογή του στο μέταλλο είναι μυκηναϊκής προέλευσης η οποία στα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. μεταφέρθηκε μαζί με τους επήλιδες Αχαιούς στην Κύπρο – γεγονός που πιστοποιείται και από τον χάλκινο οβελό τον οποίο αφιέρωσε ο Οφέλης, όνομα αρκαδικής προέλευσης, σε Κυπριακό τάφο του 11^{ου} αι. π.Χ.–⁵⁵⁷. Η Κύπρος, ωστόσο, υπήρξε το σημείο εξάπλωσης της πρακτικής καθώς οι πληθυσμοί της συροπαλαιστινιακής ακτής γνώρισαν την πρακτική στην Κύπρο, την ενσωμάτωσαν

⁵⁵² Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Karageorghis κ.ά. 2014, 62, αρ. κατ. 14. Maran 2012, 121–136, εικ. 11.2. Vonhoff 2011, 149–150

⁵⁵³ Maran 2012, 125, Vonhoff 2011, 150, σημ. 70. Kilian–Dirlmeier 1987, 200, σημ. 50, εικ. 6.

⁵⁵⁴ Για αλλαγή στην ερμηνεία καταγωγής των μετάλλινων οβελών με κρατευτές βλ. Karageorghis κ.α. 2014, 62, αρ. κατ. 14.

⁵⁵⁵ Για πήλινους κρατευτές βλ. Maran 2012, 125, όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία. Για παλαιότερη βιβλιογραφία σχετικά με την κυπριακή καταγωγή των οβελών βλ. Karageorghis 1974a, 171–172. Για υιοθέτηση της ερμηνείας για κυπριακή καταγωγή των οβελών μέχρι και αρκετά πρόσφατα βλ. Ρεθεμιωτάκης, Εγγλέζου 2010, 176.

⁵⁵⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 108–109.

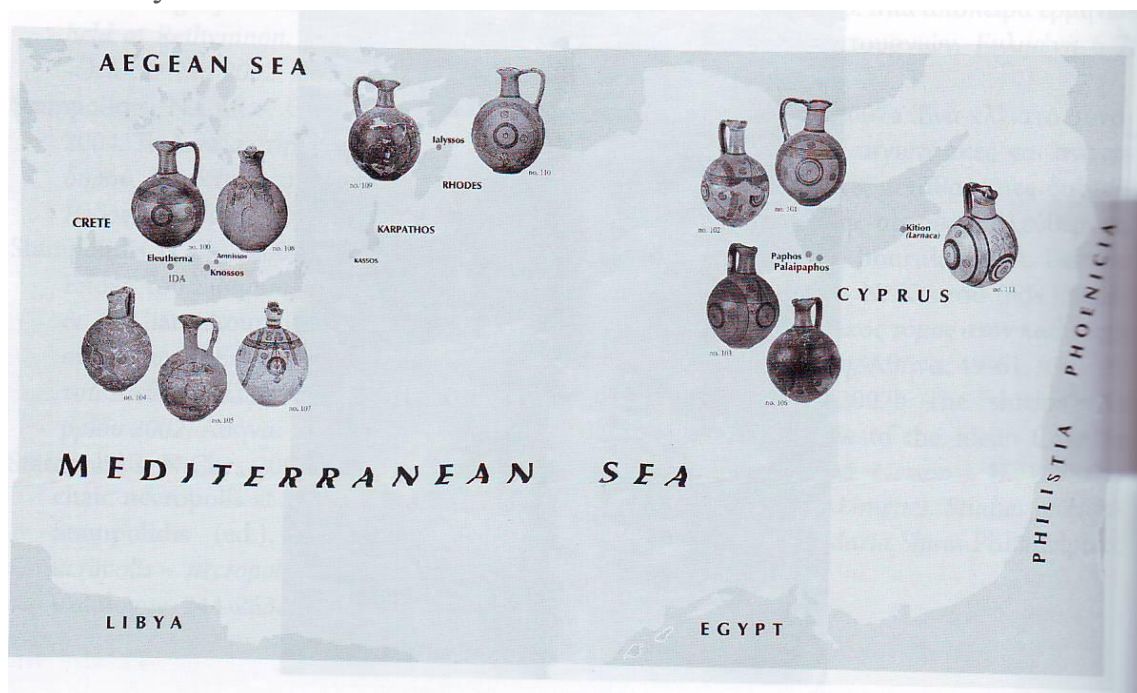
⁵⁵⁷ Βλ. Σταμπολίδης 2003, 50. Σταμπολίδης 1998, 107.

στις συνδειπνικές τους παραδόσεις, κατά το βιβλικό Marzeah⁵⁵⁸, και τη διέδωσαν από τον 10^ο αι. π.Χ. και εξής ευρύτερα, στον ελλαδικό χώρο, στην Ιταλία και την Ιβηρική χερσόνησο⁵⁵⁹.

⁵⁵⁸ Σχετικά με το θεσμό του Marzeah βλ. Μαυρίκου 2014, Β' Μέρος (όπου παρατίθεται κεφάλαιο για τις επιδράσεις από την Ανατολή στις συνδειπνικές συνήθειες της Κύπρου και του Αιγαίου). Nijboer 2013α.

⁵⁵⁹ Βλ. σχετικά Aruz 2014, 7–11. Nijboer 2013α, 96 κ.ε. ειδ. 107. Nijboer 2013β, 212–211. Hamilakis, Sherratt 2012, 197. Kourou 2012, 33–52. Kotsonas 2012, 155–181. Karageorghis 2011, 38. Karageorghis 2007, 260.

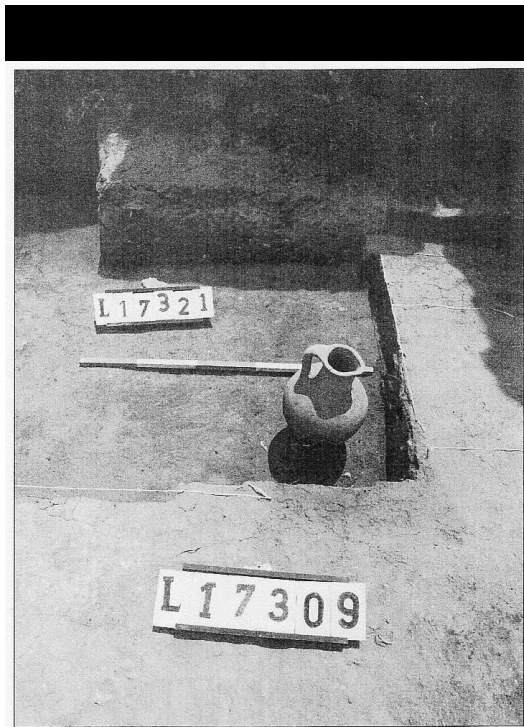
Δ. Εικόνες

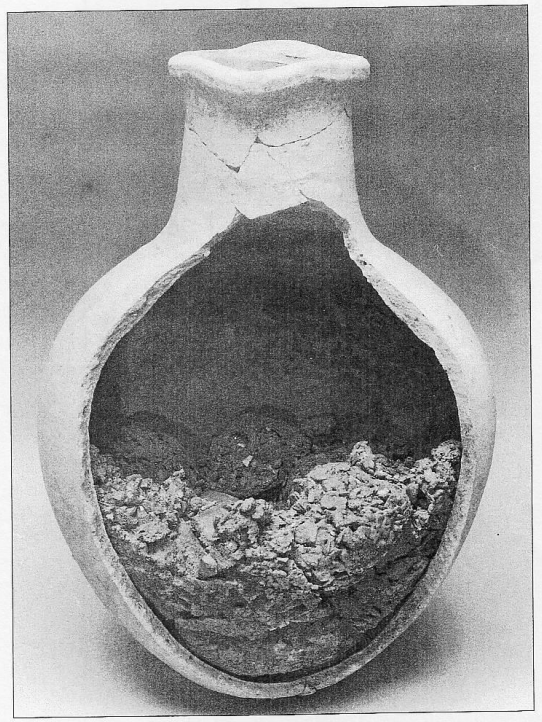
Χάρτ.1. Η Κρήτη, το Αιγαίο και η ανατολική Μεσόγειος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Σταμπολίδης 2011, 766, εικ.3).

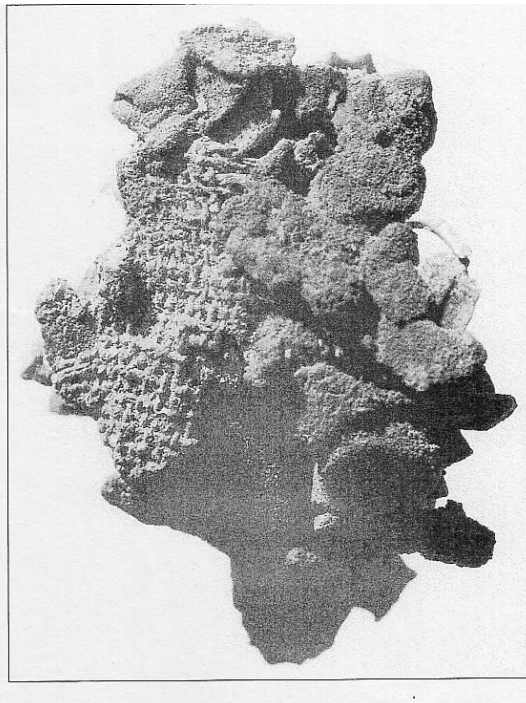
Εικ.1. Ο «θησαυρός» από την El-Amarna της Αιγύπτου, 18^η δυναστεία (14^{ος} αι. π.Χ.), Βρετανικό Μουσείο (Schaps 2004, 50, εικ. 3. Nicolet-Pierre 2002, 86, εικ. 35. Cribb 1986, 32).

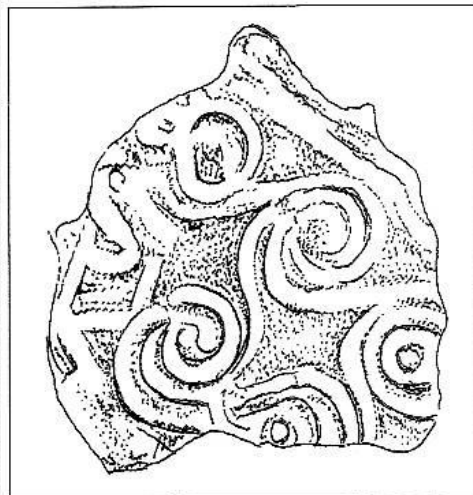
Εικ. 2.

Εικ.3.

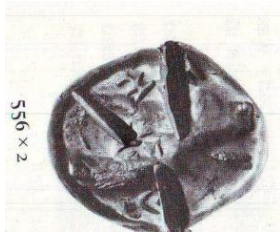
Εικ.4.

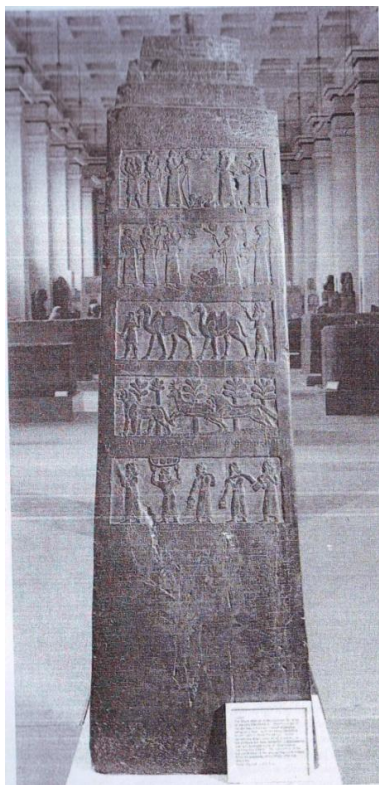
Εικ.5.

Εικ.2-5. Ο «Θησαυρός» από το Tel Dor της Συροπαλαιστινιακής ακτής, βρέθηκε δίπλα σε λιμενικές εγκαταστάσεις. Το καθαρό βάρος του μετάλλου φθάνει περίπου

τα 8.5 κιλά και είχε μοιρασθεί σε διαφορετικές ποσότητες, οι οποίες είχαν καλυφθεί από λινό ύφασμα (εικ.3–4). Σε αυτό είχε εντυπωθεί το ίδιο διακοσμητικό σχέδιο, αποτελούμενο από συνεχόμενες ελικοειδείς σπείρες (εικ. 5). Τέλη 11^{ου} – αρχές 10^{ου} αι. π.Χ., Μουσείο Ισραήλ της Ιερουσαλήμ. (Stern 2001, 23, εικ. 1.2, 1.3).

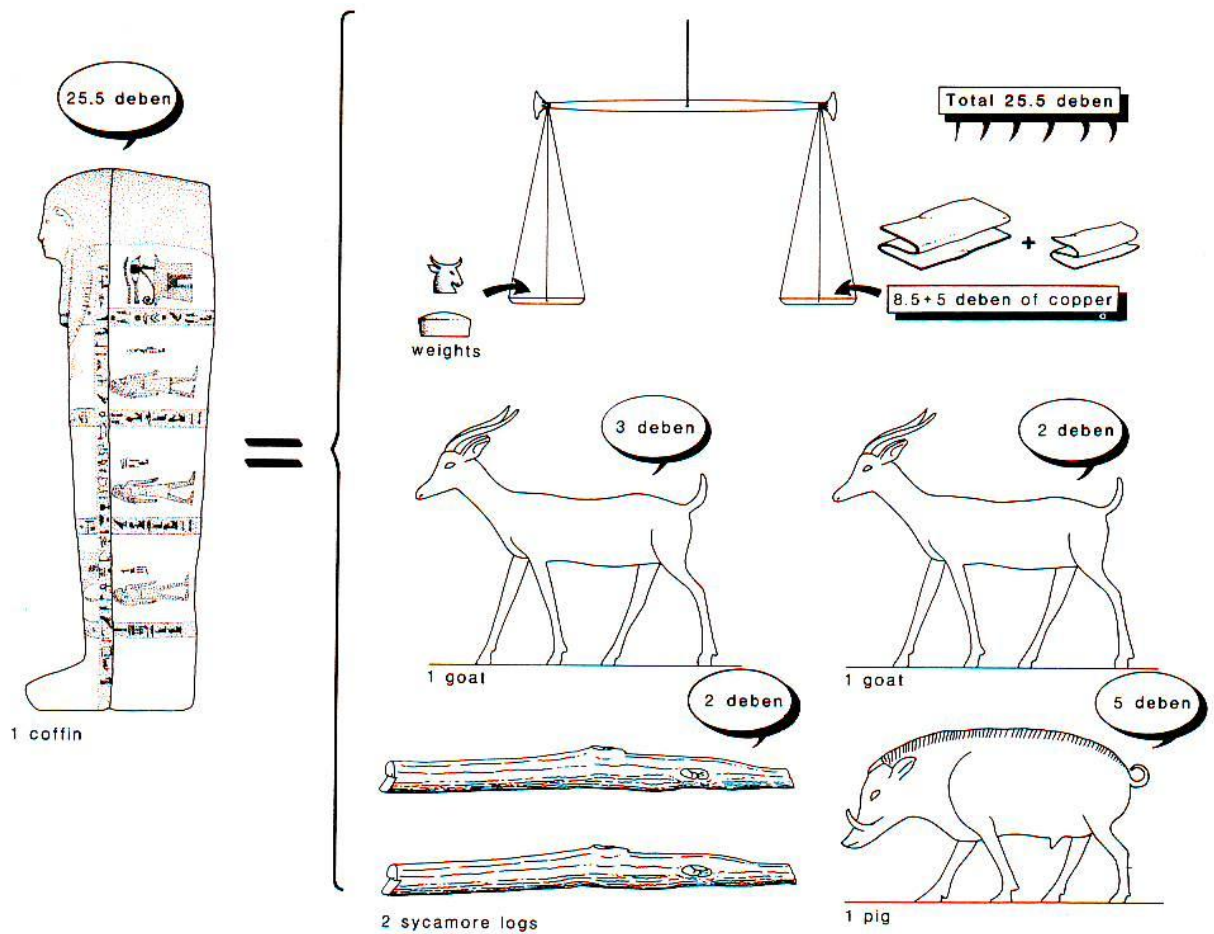

Εικ.6. Αργυρό νόμισμα από τις Σάρδεις, φέρει χαραξίς δοκιμής του μετάλλου, 5^{ος} αι. π.Χ. (Cribb 1986, 147, αρ. κατ. 556).

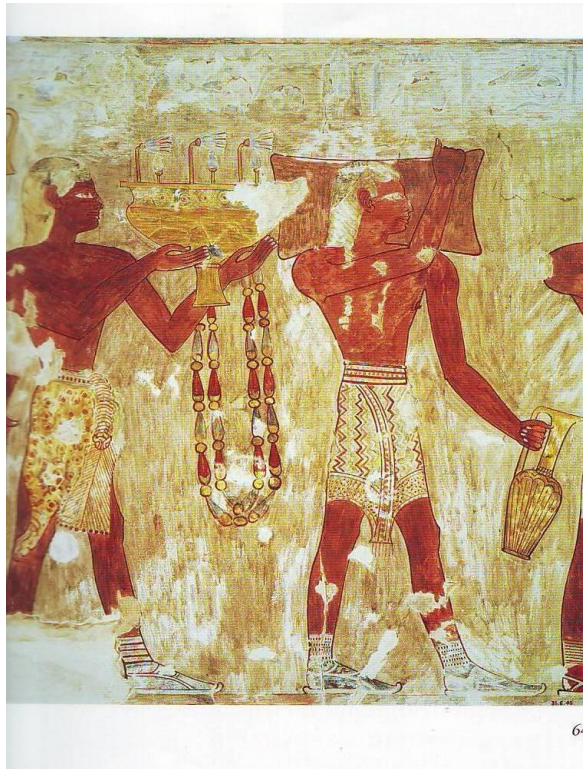

Εικ.7. Στήλη Shalmaneser στην οποία απεικονίζονται σκηνές μεταφοράς πολύτιμων αντικειμένων και αγαθών, μεταξύ των οποίων (κάτω αριστερά) χρυσού και αργύρου, για να αποδοθούν ως φόρος τιμής από διάφορα βασίλεια της Εγγύς

Ανατολής στο Βασιλιά της Ασσυρίας Shalmaneser III (824–858π.Χ.), 825 π.Χ.
 Βρετανικό Μουσείο (Schaps 2004, 52, εικ. 4).

Εικ.8. Σχεδιαστική αναπαράσταση «χρηματικής» αξίας αιγυπτιακής σαρκοφάγου (σύμφωνα με επιγραφικές πηγές: Ostrakon Deir el Medina 73, Janssen 1975, 10), η οποία κατά την 20^η Δυναστεία (1187–1064 π.Χ.) άξιζε 25.5 deben χαλκού και ήταν δυνατόν να ανταλλαχθεί με αγαθά αντίστοιχης αξίας (Snape 2011, κεφ. 16. Kemp 1989, 250, εικ. 85. Janssen 1975, 10).

64

65

Εικ.9. Αντίγραφο τοιχογραφίας τάφου του Rekh-mi-re αξιωματούχου της βασιλικής αυλής, όπου απεικονίζονται ξένοι, ανάμεσά τους και άνδρες Keftiu, σε πομπή για να αποδώσουν φόρο τιμής στο Φαραώ. Ως δώρα προσφέρονται χάλκινα τάλαντα και άλλα πολύτιμα μετάλλινα σκεύη. Προέρχεται από τις Θήβες, από τον τάφο του Rekh-mi-re (T 100), στην Αίγυπτο, 18η δυναστεία, βασιλεία Tuthmosis III-Amenhotep II (1490-1412 π. Χ.), Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Καρέτσου, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000, 91, αρ. 64-65).

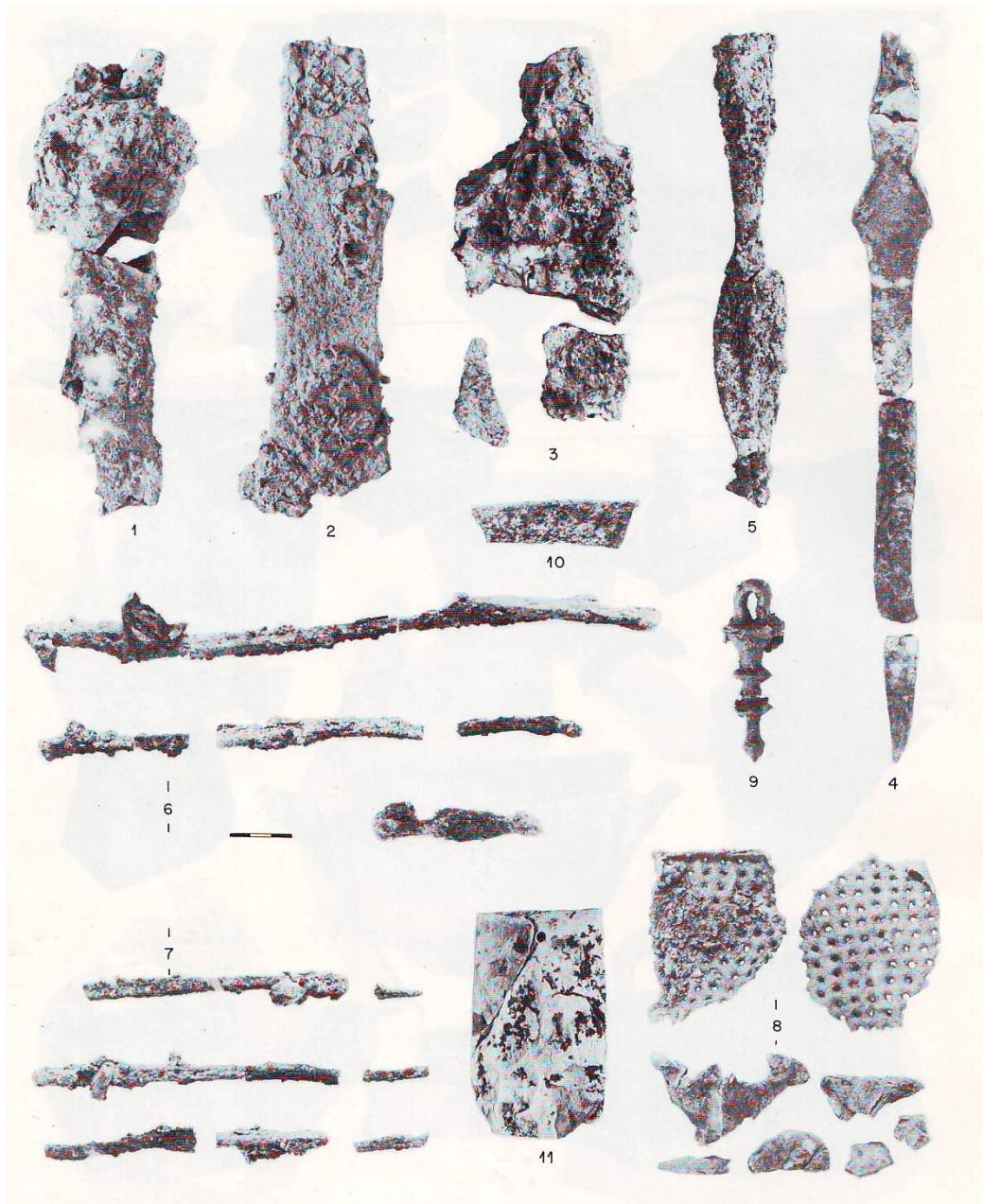

Εικ.10. Χάλκινα τάλαντα από το ναυάγιο Ulu burun, Ύστερη Εποχή του Χαλκού, Μουσείο Bodrum της Τουρκίας (Weisgerber, Yalcin 2008, 119, εικ. 1–4).

Εικ.11. Χρυσός ζυγός με χρυσά τάλαντα, από τον τάφο III του ταφικού περιβόλου Α των Μυκηνών, 1550–1500 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Nicolet–

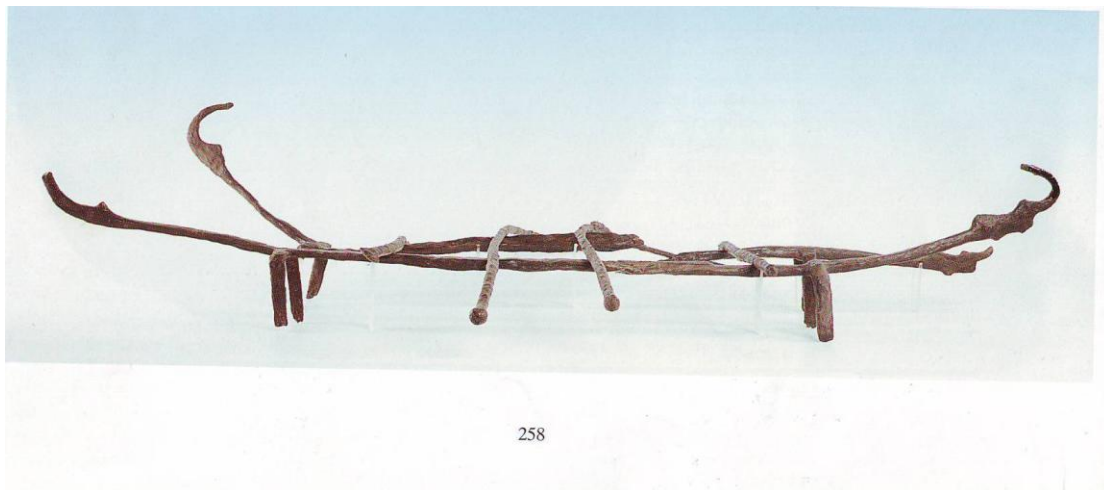
Pierre 2006, 12,13, 16, εικ. 5, εικ. 6. Καρέτσου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 2000, 132.
Σβορώνος 1906, πίν. VI–IX).

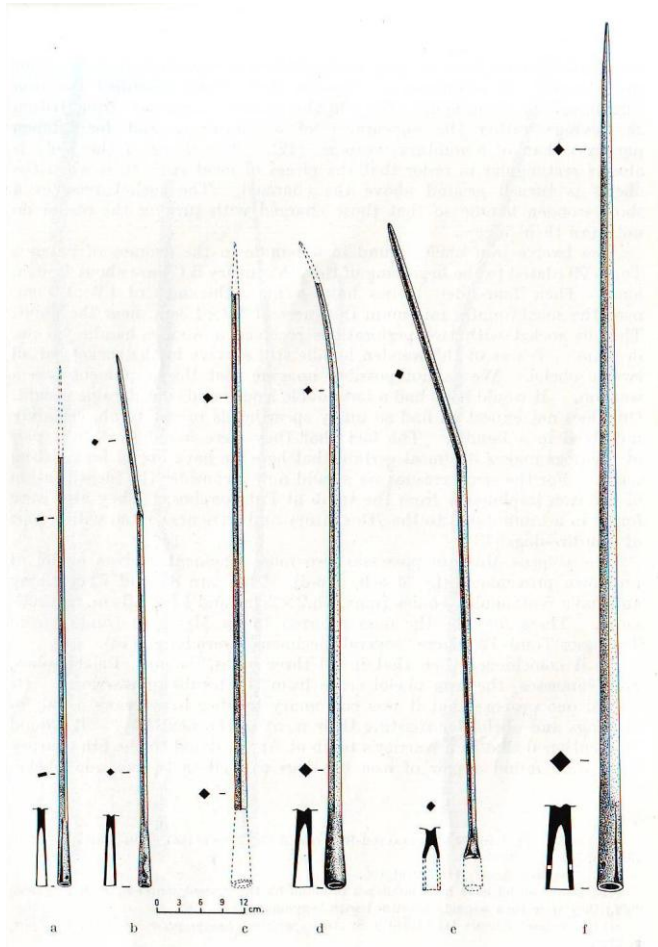
Εικ.12. Ευρήματα ταφικής πυράς 13, από το νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί της Εύβοιας, 9^{ος} αι. π. Χ. **1.–2.** Σιδερένιοι πέλεκεις, **3.** Σιδερένιο αντικείμενο, **4.** Χάλκινο εγχειρίδιο, **5.** Σιδερένια αιχμή βέλους, **6–7.** Σιδερένιοι οβελοί, **8.** Χάλκινος τρίφτης, **9.** Εξάρτημα ασπίδας, **10.** Σιδερένιο εγχειρίδιο, **11.** Ακονόπετρα (Porpham, Touloupa, Sackett 1982, 227, πίν. 26).

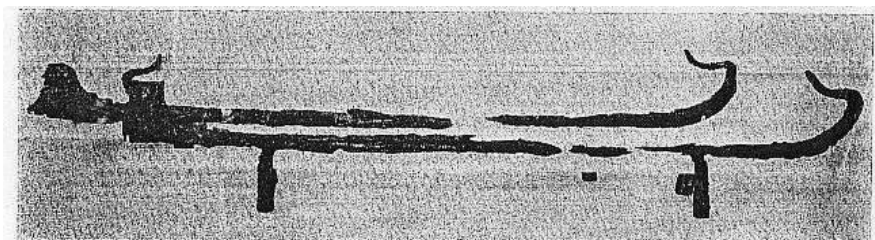
Εικ.13. Πέντε σιδερένιοι οβελοί με τραπεζιόσχημες λαβές, από τον τάφο Α1Κ1, του Τομέα ΙΙΙ, στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, 9^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Αρ. Ευρ.: Μ 3378 (Σταμπολίδης 2004, 184, αρ. 367).

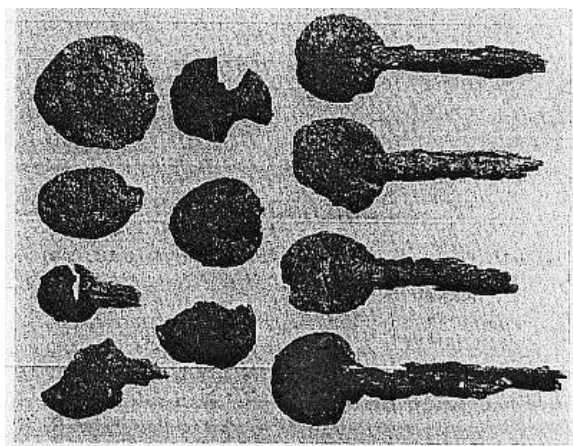

Εικ.14. Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών με οβελούς, από τον τάφο Α1Κ1, του Τομέα ΙΙΙ, στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, 800 π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Μ 1866 (Σταμπολίδης 1998, 258, αρ. κατ. 323).

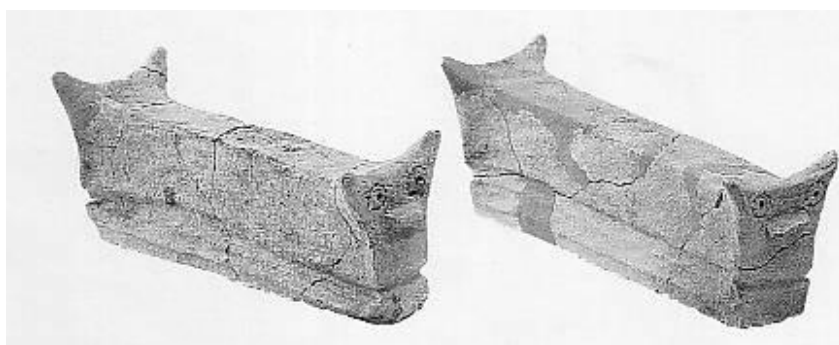

Εικ.15. Χάλκινοι οβελοί από την Κύπρο, 8^{ος} αι. π.Χ., Μουσείο Κύπρου (Karageorghis 1970, 41-42, εικ. 6).

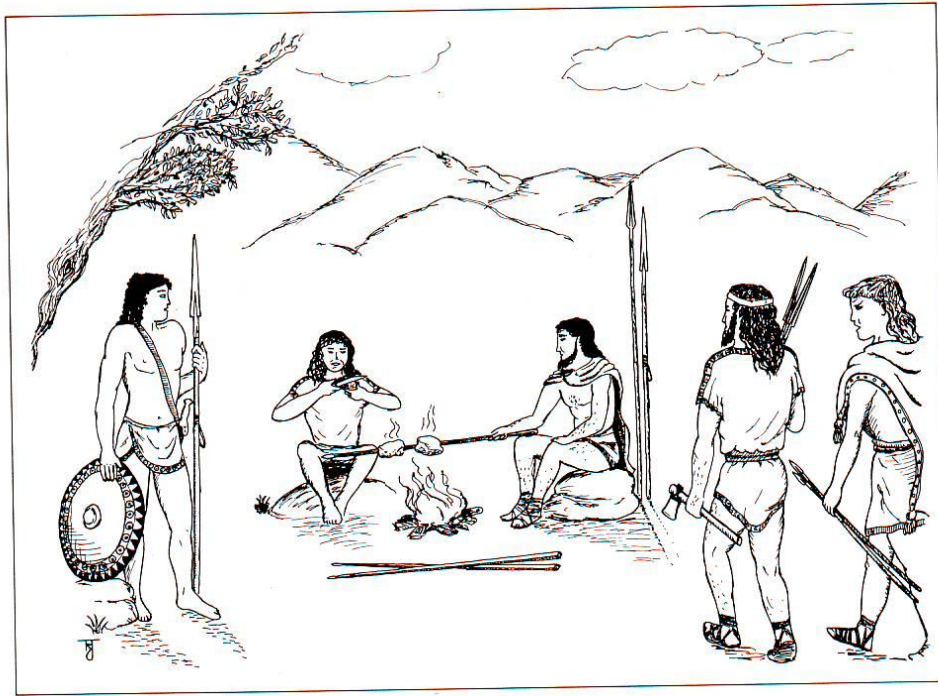

Εικ.16. Ζεύγος σιδερένιων κραυευτών και σιδερένιοι οβελοί, από τάφους του Άργους, τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} π.Χ. (Coldstream 1997, 196–197, 208, εικ. 47, α,γ. Boardman 1971, 6–7, σχεδ. 1. Courbin 1957, 368–370, εικ. 52–53).

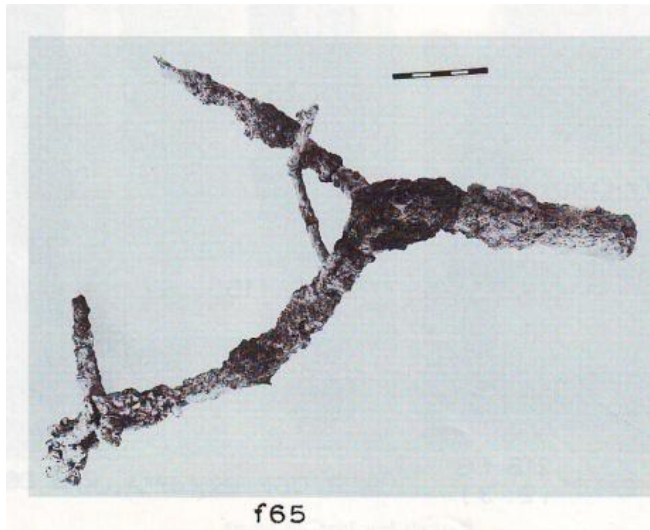
Εικ.17. Ζεύγος πήλινων κραυευτών, αποτελούν επιβίωση παλαιότερων μυκηναϊκών παραδειγμάτων και προέρχονται από τον κυκλικό ναΐσκο Β, της Sabucina στη Σικελία, 7^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Caltanissetta (Σταμπολίδης 2003, 399, αρ. κατ. 624).

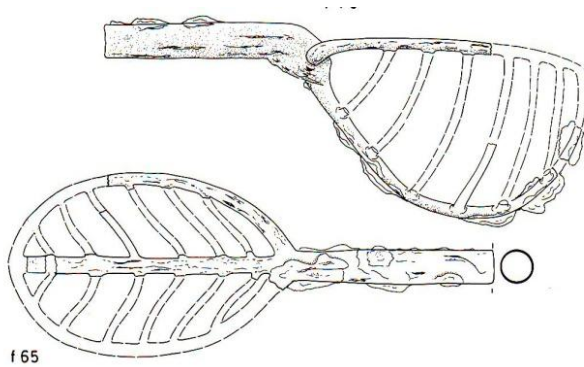
Εικ.18. Σχεδιαστική αναπαράσταση Κρητών πολεμιστών και συνδαιτημόνων στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. (Σταμπολίδης 1993, 71, εικ. 30).

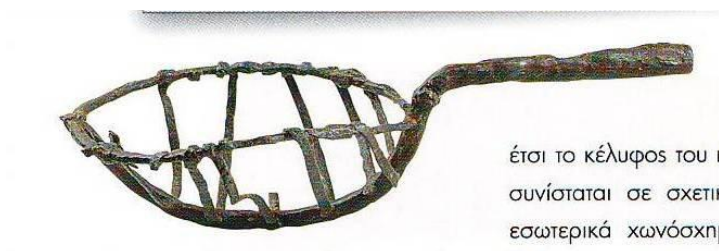
Εικ.19. Σιδερένιος διπλός πέλεκυς από τον τάφο Α1Κ1, του Τομέα ΙΙΙ, στη νεκρόπολη Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, 870–850 π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Αρ. Ευρ.: Μ 3132 (Σταμπολίδης 2004, 283, αρ. κατ. 364).

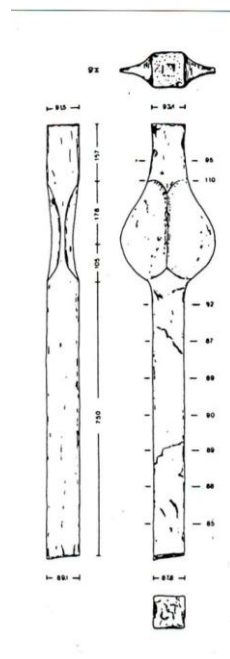
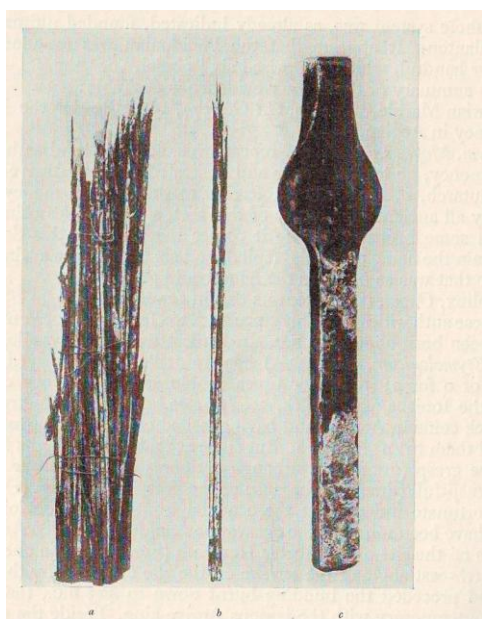
Εικ.20. Σιδερένιο πύραυνο από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού. Υστερογεωμετρική – πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδος (Coldstream, Catling 1996, IV, πιν. 290, αρ. αντικ. 65, ταφ. 219).

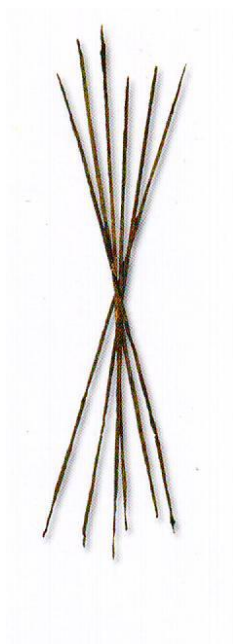
Εικ.21. Σχεδιαστική αναπαράσταση σιδερένιου πύραυνου, από το Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού, ΥΓ – πρώιμη ανατολίζουσα περίοδος (Coldstream, Catling 1996, III, εικ. 177, αρ. αντικ. 65, ταφ. 219).

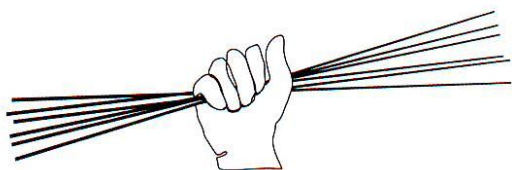
Εικ.22. Σιδερένιο πύραυνο, από τον τάφο Α1Κ1, του τομέα ΙΙΙ, στη θέση Ορθή Πέτρα στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, δεύτερο μισό του 9^{ου} π.Χ. με αρχές του 8ου αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου. Αρ. Ευρ.: Μ 1876 (Σταμπολίδης 2004, 284, αρ. κατ. 368).

Εικ.23-24. Σιδερένιοι οβελοί και ο λεγόμενος «σταθμητικός κανόνας» ύψους 1.19 μέτρων και βάρους 73 κιλών, από το Ηραίο του Άργους, αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., Νομισματικό Μουσείο (Kroll 2001, 85, εικ. 5.1. Seltman 1924, 118, εικ. 66, a,b,c).

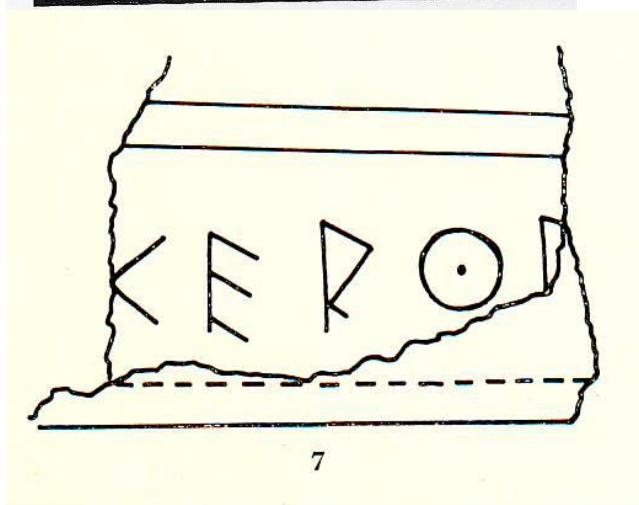
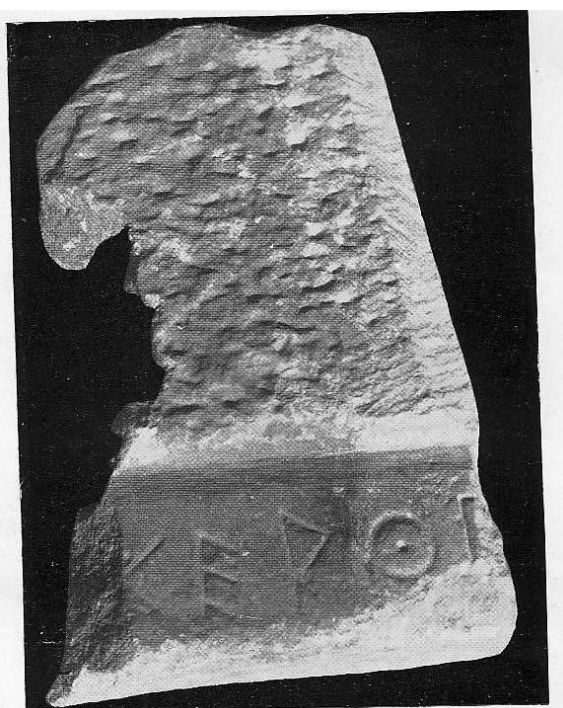

Εικ.25. Δέσμη έξι σιδηρών οβελών από το Ηραίο του Άργους, Αρχές του 7ου αι. π.Χ., Νομισματικό Μουσείο (Τσαγκάρη 2012, 8, εικ. 2).

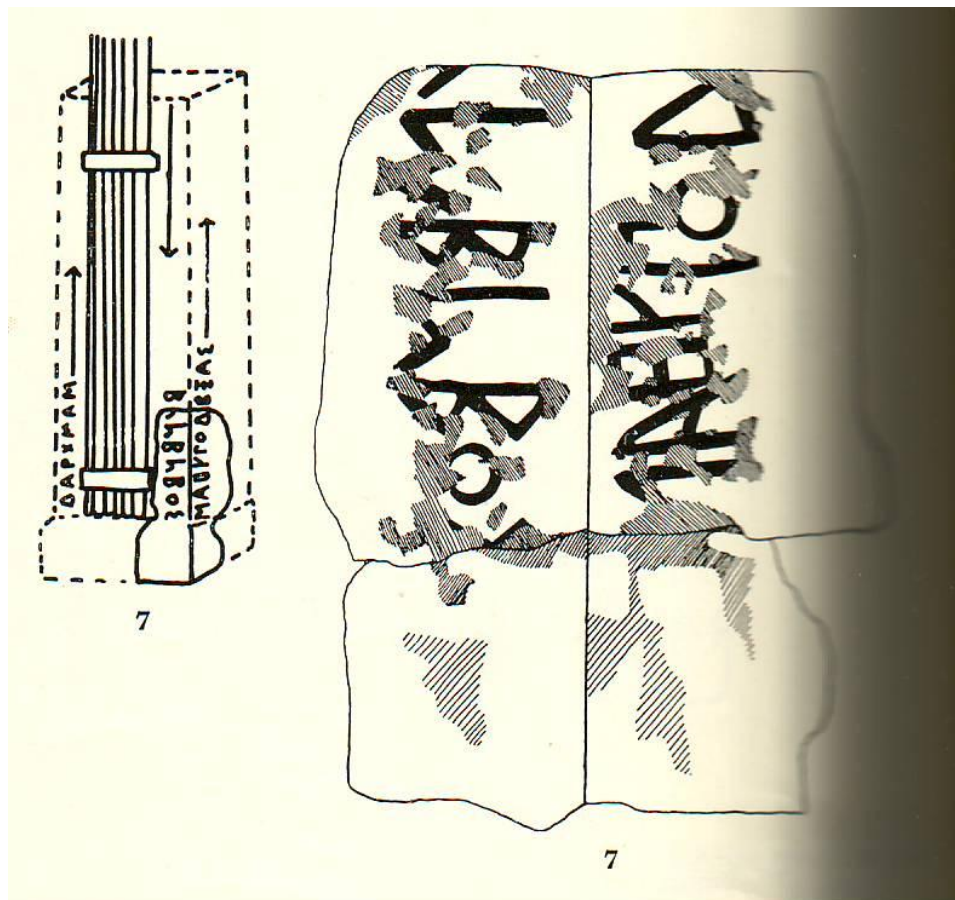
3

Εικ.26. Έξι οβελοί χωρούν σε μία χούφτα (Τσαγκάρη 2012, 9, εικ. 3).

7

Εικ.27. Ελλειπώς σωζόμενη μαρμάρινη βάση του αναθήματος της εταιίας Ροδώπης, από το ιερό των Δελφών (βρέθηκε εντοιχισμένη σε χριστιανικό ναό νεκροταφείου στους Δελφούς, από όπου αποτειχίσθηκε το 1953 και καταγράφηκε με Αρ. Ευρ. 7512), 6^{ος} αι. π.Χ. (Μαστροκόστας 1953, 635–646, πίν. 31, εικ. 3. Jeffery 1990, πίν. 12.7).

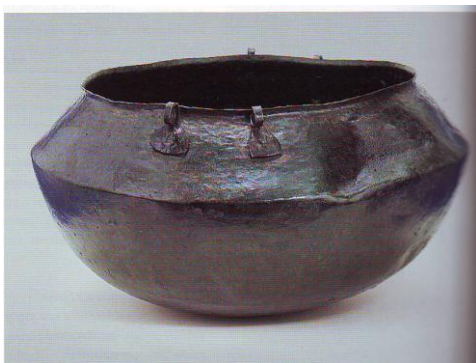
Εικ.28. Μαρμάρινη βάση ένθεσης οβελών, από το Εστιατόριον της Περαχώρας, 600 π.Χ. (Jeffery 1990, πίν. 18.7. Tomlinson 1977, 200).

Εικ.29. Σχεδιαστική απόδοση λίθινης βάσης από την Κρίσα στους Δελφούς, πιθανώς από το ναό της Αθηνάς Προναίας. Στις δύο μακριές πλευρές της έσωζε δυσδιάκριτη βουστροφηδόν επιγραφή σε τρεις σειρές, όπου σύμφωνα με τον Raubitschek (1950, 295) έσωζε καθαρά τη λέξη δρα[.]ας. Στην άνω επιφάνεια της βάσης διακρινόταν μία μικρή στρογγυλή οπή, η οποία περιβαλλόταν από δύο στρογγυλεμένα λαξεύματα, πιθανώς για την ένθεση οβελών και λεβήτων, 6^{ος} αι. π.Χ., σήμερα δε σώζεται (βρέθηκε γύρω στο 1830 και μέχρι το 1844 είχε καταστραφεί) (Strøm 1992β, εικ. 1, 48–49, σημ. 62. Roehl 1882, 66 κ.ε.).

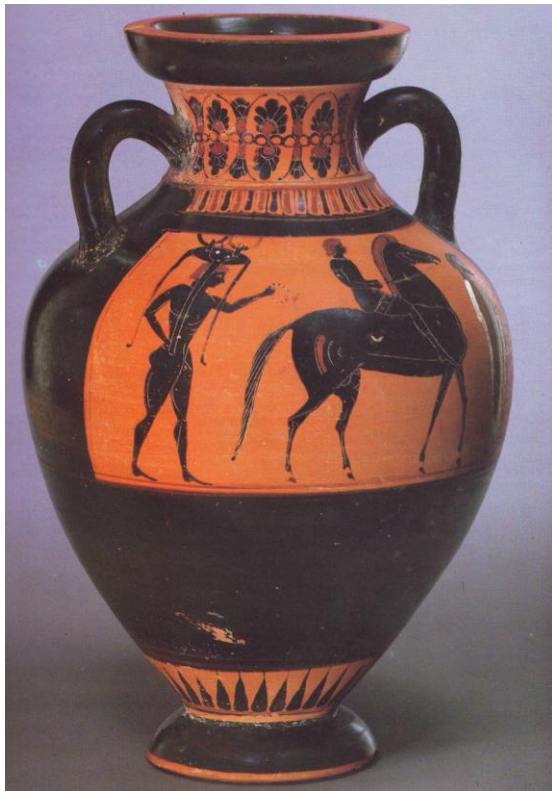
Εικ.30. Σχεδιαστική απόδοση μελανόμορφης παράστασης σε υδρία αρχαϊκών χρόνων, όπου απεικονίζονται τα στάδια της θυσιαστήριας τελετουργικής διαδικασίας (*Kommos IV*, part 2, πίν. 8.10).

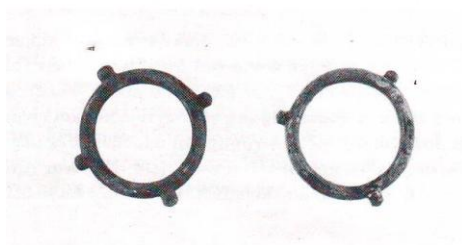
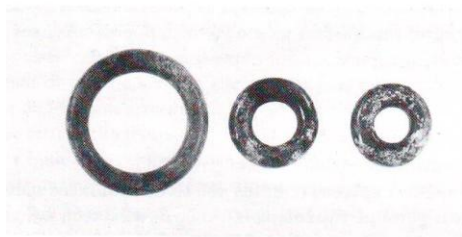
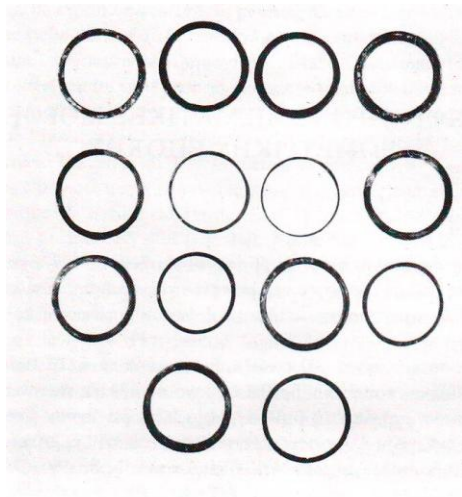
Εικ.31. Χάλκινος λέβης με ίχνη καύσης, από τον τάφο Α1Κ1, του Τομέα ΙΙΙ στη νεκρόπολη Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, 820–800 π. Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, Αρ. Ευρ.: Μ 1749 (Σταμπολίδης 2004, 274, αρ. κατ. 341).

Εικ.32. Χάλκινος ραβδωτός τρίποδας από την Κνωσό, Μ-ΥπρΓ Α περίοδος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Αρ. Ευρ.: X 379 (Σταμπολίδης 1998, 231, αρ. κατ. 274).

Εικ.33. Μελανόμορφος αμφορέας, στα αριστερά άνδρας κρατάει χάλκινο τρίποδα, 540 π.Χ. (Cribb 1986, 29, αρ. κατ. 44).

Εικ.34. Χάλκινοι κρίκοι, α.β.γ. τύπου, από την Ανάβρα Φθιώτιδας, Γεωμετρικής περιόδου, Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας (Δακορόνια 1989, 116, εικ. 1).

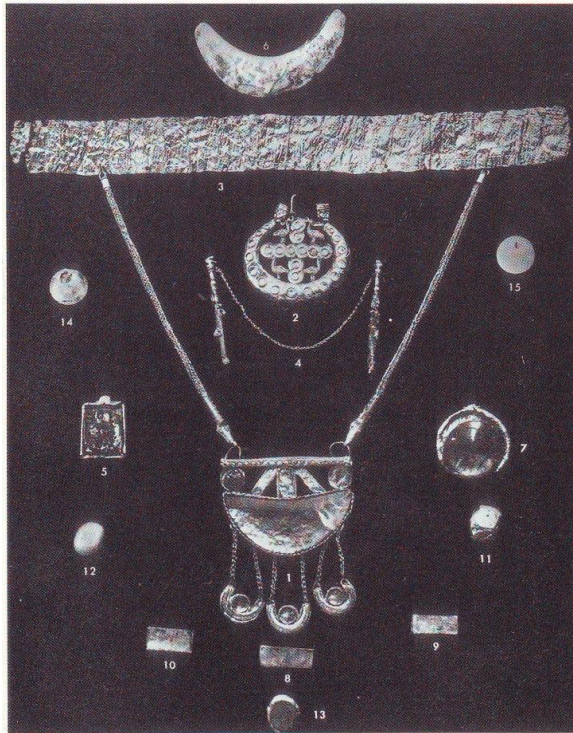
Εικ.35. Χάλκινος κρίκος, τύπου Β, από την Ανάβρα Φθιώτιδας, Γεωμετρικής περιόδου, Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας (Ευγενίδου, Μπούγια 2002).

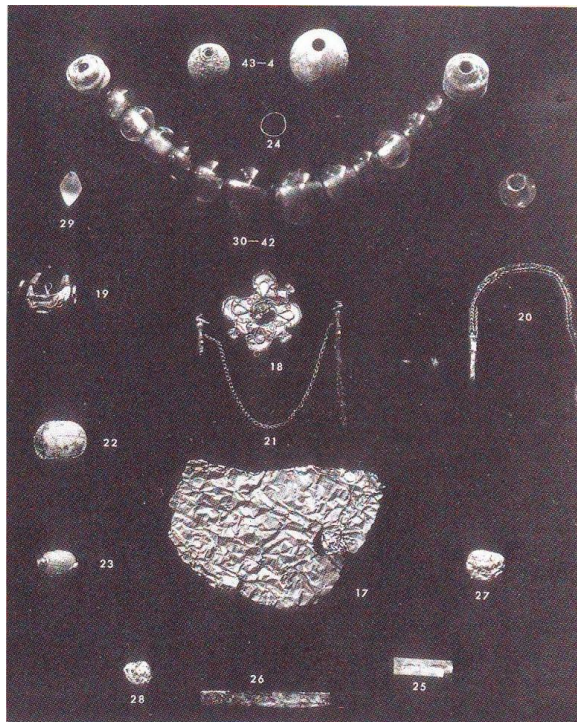
Εικ.36. Ο «θησαυρός» της Ερέτριας σε σκύφο υστερογεωμετρικών χρόνων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας (Themelis 1983, 159, εικ. 5. Ευγενίδου, Μπούγια 2002).

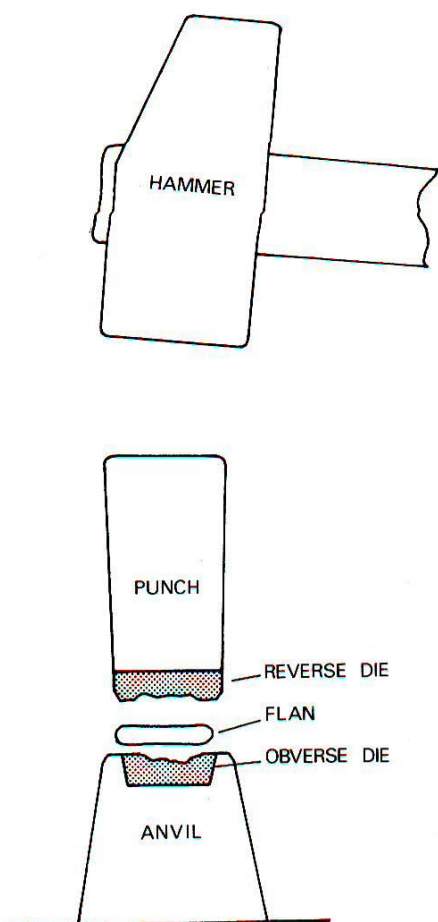
Εικ.37. Το εσωτερικό του «θησαυρού» της Ερέτριας, 8^{ος} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας (Themelis 1983, 160, εικ. 7).

Εικ.38. Ο «θησαυρός» από τον Τεκέ Ηρακλείου, αριθμός αντικειμένων 1–16, τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Hoffman 1997, πίν. 141. Boardman 1967, 57, σημ. 1).

Εικ.39. Ο «θησαυρός» από τον Τεκέ Ηρακλείου, αριθμός αντικειμένων 17–44. Τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Hoffman 1997, πίν. 142. Boardman 1967, 57, σημ. 1).

Εικ.40. Διαδικασία κατασκευής νομισμάτων (Cribb 1986, 88).

Εικ.41. Νομίσματα ηλέκτρου χωρίς εικονογραφικούς τύπους, κοπές της Μιλήτου και της Εφέσου, οι οποίες ακολουθούν το Μιλησιακό σταθμητικό κανόνα, 600–575 π.Χ., Βρετανικό Μουσείο – Μουσείο Ashmolean (Mitchiner I 2004, 238–242, αρ. κατ. 63–92).

Εικ.42. Τα στάδια της γένεσης της κρητικής νομισματοκοπίας. Η άνω σειρά νομισμάτων (1-4) παρουσιάζει τα ξένα (αιγινήτικα και σαμακά) νομίσματα που κυκλοφόρησαν στην Κρήτη μέχρι το 470 π.Χ. Η μεσαία σειρά (5-9), από το 470 π.Χ. και έπειτα, παρουσιάζει τα πρώτα νομίσματα κρητικών πόλεων, τα οποία ουσιαστικά αποτελούσαν επικοπές αιγινήτικων νομισμάτων. Και η κάτω σειρά (10-14), από το 330 π.Χ. και έπειτα, παρουσιάζει την εξέλιξη της κρητικής νομισματοκοπίας στις κυριότερες πόλεις (Stefanakis 1999, 252, πίν. 1).

Συντομογραφίες⁵⁶⁰

AAA=Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.

AA=Archäologischer Anzeiger/Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, de Gruyter.

AAALiv=Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool.

ABSA ή *BSA*=The Annual of the British School at Athens, Athens, London, British School at Athens.

AE=Αρχαιολογική Εφημερίς, Περιοδικό της Αρχαιολογικής Εταιρίας στην Αθήνα.

AJA=American Journal of Archaeology, the journal of the Archaeological Institute of America, Boston (Mass.), Boston University, Archaeological Institute of America.

AR=Archaeological Reports, London, Society for the Promotion of Hellenic Studies, British School at Athens.

ASAA=Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, Atene, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Roma, G. Bretschneider.

BCH=Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes, École française d'Athènes, Paris, de Boccard.

BICS=Bulletin of the Institute of Classical Studies, London, University of London, Institute of Classical Studies.

BSA ή *ABSA*=The Annual of the British School at Athens, Athens, London, British School at Athens.

Corpus Inscr. Delph.=Corpus des Inscriptions de Delphes.

CR=Classical Review, Oxford, Oxford University Pr.

DGE=Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora, Lipsiae.

GRBS=Greek, Roman and Byzantine studies, Durham (N.C.), Duke University, Department of Classics.

JAOS=Journal of the American Oriental Society, Ann Arbor (Mich.), University of Michigan, Hatcher Graduate Library, American Oriental Society.

JESHO=Journal of the Economic and Social History of the Orient, Leiden, Brill.

JDAI=Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, de Gruyter.

JHS=The Journal of Hellenic studies, London, Society for the Promotion of Hellenic Studies.

⁵⁶⁰ Σύμφωνα με τις συντομογραφίες του *L'année Philologique*.

ICret=Inscriptiones Creticae, Opera et consilio Friderici Halbherr collectae, Roma, Liberia dello Stato.

IGCH=Inventory of Greek Coin Hoards.

IG=Inscriptiones Graecae, Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.

KNC=J. N. Coldstream, H. W. Catling 1996, *Knossos North Cemetery: Early Greek tombs*, I, II, III, IV, London, British School at Athens.

Kommos=J. W. Shaw, M. C. Shaw 2000, *The Greek sanctuary* I, II, Princeton, Princeton University Press.

MEFRA=Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité. Rome: École française de Rome, Paris: de Boccard.

NC=Numismatic Chronicle. London, British Museum, Department of Coins and Medals, Royal Numismatic Society, Spink.

PP=La Parola del Passato, Rivista di Studi Antichi, Napoli, Macchiaroli.

Πρακτικά=Πρακτικά, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.

RA= Revue Archéologique. Paris, Pr. Universitaires de France.

RIN=Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, Milano, Società Numismatica Italiana.

RN=Revue numismatique, Paris, Société française de numismatique, Les Belles Lettres.

RBN=Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie. Bruxelles, Société royale de numismatique de Belgique.

RDAC=Report of the Department of Antiquities of Cyprus. Nicosia, Cyprus Archaeological Museum, Department of Antiquities.

Scholia ns=Natal studies in classical antiquity, Durban, University of Natal, Department of Classics.

SEG=Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden University Institute for History.

SGDI=Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Aegypten.

YCS ή *YCIS*=Yale Classical Studies, New York (N.Y.), Cambridge University Pr.

VDI=Vestnik Drevnej Istorii, Journal of ancient history, Moskva, Nauka.

1. Πηγές

α. Φιλολογικές πηγές

Αριστοτέλης *Πολιτικά* 1329b.

Έφορος *Fragmenta* (Jacoby) 2a,70,F, 115,31.

Νίκανδρος *Αλεξίφάρμακα* 488

Ηρόδοτος *Ιστορίαι* I 50. 93–94· II 134–135· IV 154· V 101· VI 127. 10–20. 7. 171.

ΗΣίοδος *Έργα και Ημέραι* 451.

ΗΣύχιος λεξικόν, λήμμα Πέλανορ.

Όμηρος, *Οδύσσεια* α 180–189, 306–318, 431· γ 409, 445–457, 460· δ 12, 128–129, 525–526· θ 161–163, 392–393· ι 202–203· ξ 96–104· ο 415, 419· φ 31–35· ω 274· *Ιλιάδα* Α 463· Ζ 234–246· Η 299–305, 467–474· Ι 121–124, 154, 209–214, 260–264, 296· Σ 343, 369, 507–509, 593· Ψ 79, 269, 614, 705, 740–751, 850–851· Ω 232.

Παυσανίας 4.22,2.

Πλούταρχος *Λυκούργος* 9. 1· *Σόλων* 24.1.

Στράβωνας 13. 1. 23.

Ξενοφώντας *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 7.

β. Επιγραφές

Amandry 1950, 86–103· Cook 1958, 14· Cook 1958, 259, σημ. 14· Cook, Boardman 1954, 158, εικ. 10· *Corpus Inscr. Delph.* I. n. I· Di Vita and Cantarella 1978· Golenko 1975, 551, αρ. κατ. 164· *ICret.* I, x2· *ICret* II, V. 9, xii 4. 9, 13, x. 7, 13· *ICret* IV I, 1, (d–f). 3, (d–f), 46b· *ICret* IV 8 a–d, e–f, 14^{g-p} I, 25u, 26^{a-b}, 34, 40, 52b, 57–58, 63, 80, 126, 128, 149· *ICret* I,VIII.5^{a,b}· *IG* XII, 9, 1273.1274· Jeffery 1990, 84, 102–103, 122–125, 313, 316, 403, αρ. κατ. 7, 17, 22, πίν. 12. 7, 18–20, 60· Kearns 1994, 65· Koerner 1993, 325–330, 364, 366–371, αρ. κατ. 87, 110–111, 116, 118, 121· Lo Porto 1987, 42· Μαστροκόστας 1953, 635–646, πίν. 31, εικ. 2–3· Melville Jones 2007, 55, 56, 119, 317, 318, 337, 344, αρ. κατ. 39, 40, 42–45, 46, 47, 206–207, 792–794, 797, 896, 927· Melville Jones 1993, 22, 24, 28, 30, 138, 480, 518, 534, αρ. κατ. 33, 38, 42, 44–45, 46, 47, 206–207, 793–794, 896, 927· Olivier 2013, 18, πίν. 1.3· Payne 1940, I, 111–112, 256–261, πίν. 7, 36, 132· Platon 1950, 534–535· Platon, Feyer 1938, 153· Raubitschek 1950, 295–296· Roehl 1882, 66· Seaford 2004, 104, σημ. 15· *SEG* II, 509. *SEG* XI, 223–225· *SEG* XIII, 364· *SEG* XXXII 908· *SEG* XXXV, 266–268, αρ. κατ. 991. 4· *SGDI* 4962· Sokolowski 1954, 153· Stefanakis 1999, 249–250, σημ. 15· Ventris–Chadwick 1956, 25, 325, 336–337· Van Effenterre

και Ruzé 1995, 290, αρ. κατ. 80· Van Effenterre, Ruzé 1994, 59–63, 114–117, 127, 309–313, αρ. κατ. I.12, 25, 29, 82·

2. Βιβλιογραφία

- Ainian, A. J. M. 1988. “Early Greek temples: Their origin and Function” στο Hägg κ.ά. 1988, 105–119.
- Αλεξίου, Στ. 1968. «Μικραί Ανασκαφαί και Περισυλλογή Αρχαίων εις Κρήτην», *Πρακτικά της εν Αθηναίς Αρχαιολογικής Εταιρείας του Έτους 1966*, 189–193.
- Alram–Stern, E., G. Nightingale (επιμ.) 2007. *Keimelion, Elitenbildung und Elitärer Konsum von der Mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche, Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Amandry, M., Bateson, D. 2009. *A Survey of Numismatic Research 2002–2007*, Glasgow: International Association of Professional Numismatists, Special Publication 15.
- Amandry, P. 1950. *La Mantique Apollinienne à Delphes*, Paris: De Boccard.
- Amyx, D. A. 1958. “The Attic Stelai III”, *Hesperia* 27, 163–310.
- Anderlini, L. H. Sabourian 1992. “Some Notes on the Economics of Barter , Money and Credit” στο Humphrey, Hugh Jones 1992, 75–106.
- Anderson, B. L., A. J. H. Latham (επιμ.) 1986. *The Market in History*, London: Croom Helm.
- Andreau, J. 2001. “Le monnaie et les ‘Monnaies Frappe, Conclusions de la Table Ronde du 15 Janvier 2000: Journée d’études: Pré–, Proto–, Para–, Péri–, qu’est que la Monnaie?” , *RN* 6.157, 162–174.
- Appadurai, A. 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Aruz, J. 2014. “Introduction” στο Aruz κ.ά. (επιμ.) 2014, 2–11.
- Aruz, J., S. B. Graff, Y. Rakic (επιμ.) 2014. *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Ashton, R., S. Hurter (επιμ.) 1998. *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London: Spink.
- Aubet, M. E. 2001. *The Phoenicians and the West, Politics, Colonies and Trade*, New York: Cambridge University Press.
- Austin, M. M., P. Vidal–Naquet 1998. *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Δαίδαλος, (μετάφρ.: Στέλλα Γεωργούδη).

- Austin, M. M., P. Vidal-Naquet 1977. *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Babelon, E. 1914. *Traité des Monnaies et Romaines, Grecques et Romaines* II. 3. Paris: Ernest Leroux.
- Babelon, E. 1907. *Traité des Monnaies et Romaines, Grecques et Romaines* II. 1. Paris: Ernest Leroux.
- Babelon, E. 1901. *Traité des Monnaies et Romaines, Grecques et Romaines* I. 1. Paris: Ernest Leroux.
- Babbi, A., U. Peltz (επιμ.) 2013. *La Tomba del Guerriero di Tarquinia, Identità Elitaria, Concentrazione del Potere e Networks Dinamici nell' Avanzato VIII sec. a.C.* Mainz: Verlag des Römisch–Germanischen Zentralmuseums.
- Bachhuber, C. 2006. “Aegean Interest on the Uluburun Ship”, *AJA* 110.3, 345–363.
- Bammer, A. 1991. “Les Sanctuaires des VIIIe et VIIe Siècles al' Artémision d'Éphèse”, *RA* 1, 63–84.
- Bakker, E. J. 2013. *The Meaning of Meat and the Structure of the Odyssey*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Balmuth, M. S. (επιμ.) 2001. *Hacksilber to Coinage: New Insights into the Monetary History of the Near East and Greece: a Collection of Eight Papers Presented at the 99th annual meeting of the Archaeological Institute of America*, New York: The American Numismatic Society.
- Balmuth, M. S. 1974–1975. “The Critical Moment: The Transition from Currency to Coinage in the Eastern Mediterranean” *Word Archaeology* 6, 293–298.
- Balmuth, M. S. 1967. “The Monetary Forerunners of Coinage in Phoenicia and Palestine” στο Kindler 1967, 25–32.
- Bass, G. F. 1991. “Evidence of Trade from Bronze Age Shipwrecks” στο Gale 1991, 69–82.
- Bass, G. F. 1967. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*. Transactions of the American Philosophical Society 57. 8, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Bass, G. F. 1961. “The Cape Gelidonya Wreck: Preliminary Report”, *AJA* 65, 267–276.

- Baurain, Cl., C. Bonnet, V. Krings (επιμ.) 1991. *Phoinikeia Grammata, Lire et écrire en Méditerranée*, Actes du Colloque de Liège, 15–18 Novembre 1989, *Studia Phoenicia*, Namur: Société des études classiques, 449–471.
- Beer, L. 1980. *The Coinage of Aegina. A Chronological Reappraisal Based on Hoards and Technical Studies*, PhD, Oxford.
- Bekker–Nielsen, T. (επιμ.) 2005. *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus: Aarhus University Press.
- Bell, C. 2012. “The Merchants of Ugarit: Oligarchs of the Late Bronze Age Trade in Metals?” στο Kassianidou, Papasavvas (επιμ.) 2012, 180–187.
- Benton, S. 1934–1935, “The evolution of the tripod- lebes”, *BSA* 35, 74–130.
- Bergquist, B. 1990, “Symptotic Space: A functional Aspect of Greek Dining–Rooms” στο Murray 1990γ, 37–65.
- Bertarelli Sestieri, M. 1985. “Nuove Ricerche sull’ Ipogeo di Paestum”, *MEFRA* 2, 647–691.
- Betancourt, Ph. P., S. C. Ferrence (επιμ.) 2011. *Metallurgy: Understanding How, Learning why*, *Studies in Honor of James D. Muhly, Prehistory Monographs 29*, Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Boardman, J. 1996. *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Υπερπόντια Εξάπλωσή τους*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου–Α. Καρδαμίτσα.
- Boardman, J. 1990. *The Greeks Overseas*. London: Thames and Hudson.
- Boardman, J., N. G. L. Hammond (επιμ.) 1982. *The Cambridge Ancient History: the Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC. III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boardman, J. 1971. “Ship Firedogs and Other Metalwork from Kavousi”, *Κρητικά Χρονικά* 23, 5–8.
- Boardman, J. 1967. “The Khaniale Tekke Tombs II”, *BSA* 62, 57–75.
- Boegehold, A. L. κ.α. (επιμ.) 1984. *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*, Durham, NC: Duke University.
- Bonfante, L., V. Karageorghis (επιμ.) 2001. *Italy and Cyprus in Antiquity: 1500–340 b.C., Proceedings of the International Symposium Held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Columbia University, November 16-18, 2000*, Nicosia: The Costakis and Leto Severis Foundation.

- Braund, D. 2007. “Greater Olbia: Ethnic, Religious, Economic, and Political Interactions in the Region of Olbia, c. 600–100 BC” στο Braund, Kryzhitskiy (επιμ.) 2007, 37–77.
- Braund, D., S. D. Kryzhitskiy (επιμ.) 2007. *Classical Olbia and the Scythian World, From the Sixth Century BC to the Second Century AD*, Oxford: Oxford University Press.
- Breglia, L. 1961. “I Precedent Della Moneta Vera e Proria nel Bacino del Mediterraneo”, *Congresso Internazionale di Numismatica I, Roma 11–16 Settembre 1961*, Rome: Istituto Italiano di Numismatica, 5–17.
- Bresson, A. 2001. “Monnayage et Société Dans les Mondes Antiques: Journée d’Études : Pré–, Proto–, Para–, Péri–, qu’est que la Monnaie?”, *RN* 6.157, 51–68.
- Brock, J. K. 1957. *Fortetsa Early Greek Tombs Near Knossos*, Great Britain: Cambridge University Press.
- Brock, R., Hodkinson, S. 2000. *Alternatives to Athens, Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Brooke, C. N. L. κ. α. (επιμ.) 1983. *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson*, Cambridge: Cambridge University Press, New York.
- Brown, A. 1998. “Homeric Talents and the Ethics of Exchange”, *JHS* 118, 165–172.
- Brown, W. L. 1950. “Pheidon’s Alleged Aeginetan Coinage”, *NC* 1950, 177–204.
- Buchholz, H. G. 1999. *Ugarit, Zypern und Agais Kulturbeziehungen im zweiten Jahrtausend v. Chr.*, Munster: Ugarit-Verlag.
- Γαβριλάκη, Ε., Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.) 2006. *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα III: Αρχαίοι Χρόνοι. Ιδαίο Άντρο*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Γούλα, Ε. 2006. «Παρατηρήσεις Σχετικά με την Παραγωγή των Πρωτοανατολικών Τεχνέργων του Ιδαίου» στο Γαβριλάκη, Τζιφόπουλος 2006, 31–83.
- Cadogan, G., M. Iacovou, K. Koraka, J. Whitley (επιμ.) 2012. *Parallel Lives, Ancient Island Societies in Crete and Cyprus, Papers arising from the Conference in Nicosia Organised by the British School at Athens, the University of Crete and the University of Cyprus, in November–December 2006*, London: British School at Athens.

- Cahn A., E. Simon (επιμ.) 1980. *Tainia. Roland Hampe zum 70. Geburtstag*, Mainz, 81–98.
- Catling, H. W. 1982–1983. “Archaeology in Greece”, *AR* (29), 3–62.
- Catling, H. W. 1979. “Knossos, 1978”, *AR* 1978–1979, 43–58.
- Černý, J. 2001. *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period*, Le Caire: Institut Francais d’Archeology Orientale.
- Chadwick, J. 1997. *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, Αθήνα: Gutenberg.
- Chaniotis, A. (επιμ.) 1999. *From Minoan Farmers to Roman Traders*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Cline, E. H. 1999. “The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Late Bronze Age” στο Chaniotis 1999, 115–144.
- Coldstream, J. N., H. W. Catling (επιμ.) 1996. “Knossos North Cemetery, Early Greek Tombs. T. I–IV”, *BSA* Suppl.28, London.
- Coldstream, J. N. 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Coldstream, J. N. 1985. “Archaeology in Cyprus 1960–1985: The Geometric and Archaic Periods” στο Karageorghis 1985, 47–59.
- Coldstream, J. N. 1983. “Gift Exchange in the Eighth Century b.C.” στο Hägg 1983, 201–207.
- Coldstream, J. N. 1977. *Geometric Greece*, London: E. Benn.
- Coldstream, J. N. 1973. *Knossos: The Sanctuary of Demeter*, BSA: Supplement 8, London.
- Coldstream, J. N. 1969. “The Phoenicians of Ialysos”, *BICS* 16, 1–8.
- Constantinou, G. 2012. “Late Bronze Age Copper Production in Cyprus from a Mining Geologist’s Perspective” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 4–13.
- Cook, R. M. 1958. “Speculations on the Origins of Coinage”, *Historia* 7. 3, 257–262.
- Cook, R. M. 1946. “Ionia and Greece, 800–600 b.C.”, *JHS* 66, 67–98.
- Cook, J. M., Boardman, J. 1954. “Archaeology in Greece, 1953”, *JHS* 74, 142–169.
- Courbin, P. 1983. “Obeloi d’Argolide et d’Ailleurs” στο Hägg 1983, 149–156.
- Courbin, P. 1959. “Le Monnayage dans la Grèce Archaique : Valeur Comparée du fer et de l’Argent”, *Annales Economies Sociétés Civilisations* 14.2, 209–233.
- Courbin, P. 1957. “Une Tombe Géométrique d’Argos”, *BCH* 81, 322–383.
- Courbin, P. 1953. “Chronique des Fouilles et Decouvertes Archéologiques en Grèce en 1952”, *BCH* 77, 190–291, πίν. XXXII–XL.

- Cowell, M. R., K. Hyne, 2000. “Scientific Examination of the Lydian Precious Metal Coinages” στο Ramage, Craddock 2000, 169–174.
- Cribb, J. 1986. *Money, From Cowrie Shells to Credit Cards: The Trustees of the British Museum*, London: British Museum Publications.
- D’Agostino, B. 1977. “Grecs et ‘Indigènes’ sur la Côte Tyrrénienne au VIIe siècle : la Transmission des Ideologies Entre Élités Sociales”, *Annales* 32, 3–20.
- Δακωρόνια, Φ. 1989. «Κρίκοι–προνομισματικές Μορφές Γεωμετρικής Εποχής», *AE* 128, 115–120.
- Dalton, G. (επιμ.) 1968. *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, Garden City: Anchor Books, Doubleday.
- Dardaillon, E. 2012. “The Evidence for Metallurgical Workshops of the 2nd Millenium in Ugarit” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 169–179.
- Davies, J. 2005. “The Gortyn Laws” στο Gagarin, Cohen 2005, 305–327.
- Davies, J. K. 1996. “Deconstructing Gortyn: When is a Code a Code?” στο Foxhall, Lewis 2005, 33–56.
- Davies, J. K. 1984. *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, Salem: Ayer.
- Dawkins, R. M. (επιμ.) 1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, JHS Suppl. Paper 5*, London.
- Dawson, S. 1999. “The Athenian Wappenmünzen”, *Scholia ns* 8, 71–78.
- De Callatäy, F. 2001. “Calculating Ancient Coin Production: Seeking a Balance”, *NC* 155, 289–311.
- Déchelette, J. 1911. “Les Origins de la Drachme”, *RN* Quatrieme serie–tome quinzieme, 1–58.
- Deger–Jalkotzy, S. 1994. “The post–palatial Period of Greece: An Aegean Prelude to the 11th century b.C. in Cyprus” στο Karageorghis 1994, 11–30.
- Deger–Jalkotzy, S., I. S. Lemos (επιμ.) 2006. *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- De Jong, I. J. F. (επιμ.) 1999. *Homer: Critical Assessments I, II*, London, New York: Routledge.
- Deonna, W. 1959. “Haches, Broches et Chenets dans Une Tombe Géométrique d’Argos”, *BCH* 83, 247–253.
- Desborough, V. R. d’A. 1972. *The Greek Dark Ages*, London: Benn.
- Descat, R. 2001. “Monnaie Multiple et Monnaie Frappée en Grèce

- Archaïque : Journée d'Études : Pré-, Proto-, Para-, Péri-,
qu'est que la Monnaie ?", *RN* 6 157, 59–82.
- Detienne, M., J. P. Vernant (επιμ.) 1989. *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*, Chicago: University of Chicago Press.
- Di Vita, A., E. Cantarella 1978. "Iscrizione Arcaica Giuridica da Festos", *ASAA* 56, 429–434.
- Donlan, W. 1997. "The Homeric Economy" στο Morris κ.ά. (επιμ.) 1997, 649–667.
- Donlan, W. 1989. "The Unequal Exchange Between Glaucus and Diomedes in the Light of the Homeric Gift–Economy", *Phoenix* 43, 1–15.
- Donlan, W. 1982. "The Politics of Generosity in Homer", *Helios* 9.2, 1–15.
- Donlan, W. 1972. "Reciprocities in Homer", *Classical World* 75, 137–75.
- Dueck, D., H. Lindsay, S. Pothecary (επιμ.) 2005. *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Ebeling, E., B. Meissner (επιμ.) 1990. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* VII, Berlin, New York: De Gruyter.
- Erickson, B. L. 2010. *Crete in Transition, Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*, Hesperia Supplement 45, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Erickson, B. 2004. "Eleutherna and the Greek World ca. 600–400 B.C." στο Preston Day, κ.ά. 2004, 199–212.
- Evans, A. J. 1906. "Minoan Weights and Mediums of Currency from Crete, Mycenae and Cyprus" στο Hill 1906, 336–367.
- Ευγενίδου, Δ., Ε. Ράλλη, Π. Τσέλεκας, Μ. Φουντούλη, 2004. *Το νόμισμα στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού–Νομισματικό Μουσείο.
- Ευγενίδου, Δ., Π. Μπούγια, (επιμ.) 2002. *Αντιπραγματισμός*, Υπουργείο Πολιτισμού, Νομισματικό Μουσείο, 27–29 Σεπτεμβρίου 2002, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς.
- Figueira, Th. J. 1983. *Aegina and Athens in the Archaic Periods: a Socio–political Investigation*, Ann Arbor: University Microfilms.
- Figueira, Th. J. 1981. *Aegina, Society and Politics*, New York: Arno Press.
- Finley, M. I. 1991. *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα II*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Finley, M. I. 1978. *The World of Odysseus*, New York: Viking Press.

- Flensted–Jensen, P. 2000. *Further Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart: Franz Steiner.
- Flensted–Jensen, P., Th. H. Nielsen, L. Rubinstein (επιμ.) 2000. *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen.
- Foley, A. 1988. *The Argolid 800–600 b.C., An Archaeological Survey*, Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Fossey, J. M. (επιμ.) 1987. *Συνεισφορά McGill: I: Papers in Greek Archaeology and History in Memory of Colin D. Gordon*, Amsterdam: J.C. Gieben.
- Foster, B. R. 2003. “The Measure of Ancient Mesopotamia” στο Foster κ.ά. 2003, 357–361.
- Foster, K. P., R. Laffineur (επιμ.) 2003. *Metron Measuring the Aegean Bronze age*, Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18–21 April 2002, Liège: Université de Liège, Austin: University of Texas.
- Fox, R. S. 2012. *Feasting Practices and Changes in Greek Society from the Late Bronze Age to Early Iron Age*, Oxford: Archaeopress.
- Fox, R. L. 2009. *Travelling Heroes in the Epic Age of Homer*, New York: Vintage Books.
- Foxhall, L., A. D. E. Lewis (επιμ.) 2005. *Greek Law in its Political Setting. Justifications not Justice*, Oxford.
- Furtwängler, A. E. 1986. “Neue Beobachtungen zur Frühesten Münzprägung” *Schwizerische Numismatische Rundschau* 65, 153–65.
- Furtwängler, A. 1980. “Zur Deutung der Obeloi im Lichte Samischer Neufunde” στο Cahn, Simon 1980, 81–98.
- Gabrielsen, V., Bilde, P., Engberg–Pedersen, T., Hannestad, L., Zahle, J. 1999. *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, UK: Aarhus University Press.
- Gagarin, M. 2008. *Writing Greek Law*, New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gagarin, M., D. Cohen (επιμ.) 2005. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Gagarin, M. 1986. *Early Greek law*, Berkeley.
- Gagarin, M. 1982. “The Organization of the Gortyn Law Code”, *GRBS* 23, 129–146.

- Gaignerot–Driessen, F. 2014. “Reading Cretan Cities, Writing Cretan Cities” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. (επιμ.) 2014, 13–19.
- Gaignerot–Driessen, F., J. Driessen (επιμ.) 2014. *Cretan Cities: Formation and Transformation*, De Louvain: UCL Presses Universitaires.
- Gale, N. H., Z. A. Stos–Gale 2012. “The role of the Apliki Mine Region in the Post c. 1400 BC Copper Production and Trade Networks in Cyprus and in the Wider Mediterranean” στο Kassianidou, Papasavvas (επιμ.) 2012, 70–82.
- Gale, N. H. 2011. “Copper Oxhide Ingots and Lead Isotope Provenancing” στο Betancourt κ.ά. 2011, 213–220.
- Gale, N. H. (επιμ.) 1991. *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Garfinkle, S. J. 2004. “A Shepherds, Merchants, and Credit: Some Observations on Lending Practices in Ur III Mesopotamia”, *JESHO* 47, 1–30.
- Gavrilyuk, N. A. 2007, “Social and Economic Issues in the Development of Steppe Scythia “ στο Braund, Kryzhitskiy (επιμ.) 2007, 135–144.
- Gehrig, U. L. 1964. *Die Geometrischen Bronzen aus dem Heraion von Samos*, Hamburg.
- Grakov, B. N. 1968. *Istorija, Archeologija i Etnographica Srednej Azii*, Moscow.
- Gray, D. H. F. 1954. “Metal–working in Homer”, *JHS* 74, 1–15.
- Grierson, Ph. 2001. “Le origini della moneta”, Roncoroni F. (μτφ) , *RIN* 102, 13–48.
- Gitin, S., A. Golani 2001. “The Tel Miqne–Ekron Silver Hoards: The Assyrian and Phoenician Connections” στο Balmuth 2001, 27–48.
- Giumlia–Mair, A., V. Kassianidou, G. Papasavvas 2011. “Miniature Ingots from Cyprus” στο Betancourt κ.ά. (επιμ.) 2011, 11–19.
- Golenko, K. 1975. “Literaturüberblick der Griechischen Numismatik–Nörbliches Schwarzmeergebiet”, *Chiron* 5, 497–642.
- Grakov, B. N. 1971. “Once More on Arrow–coins”, *VDI* 3, 125–127.
- Granjean, C. 2001. “Introduction : Journée d’études : Pré– , Proto– , Para– , Péri, qu’est que la Monnaie ?”, *RN* 6 157, 9–13.
- Graziadio, G., R. Guglielmino, V. Lenuzza, S. Vitale (επιμ.) 2013. *Φιλική Συναυλία, Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, BAR International Series 2460*, Oxford: Archaeopress.
- Guarducci, M. 1950. *Inscriptiones Creticae: Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae IV, Tituli Gortynii*, Roma: La Libreria Dello Stato.

- Guarducci, M. 1944–1945. *Rivista di filologia classica*, n. s. XXII–XXIII, 171–80.
- Guarducci, M. 1939. *Inscriptiones Creticae: Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae II, Tituli Cretae Occidentalis*, Roma: La Libreria Dello Stato.
- Guarducci, M. 1935. *Inscriptiones Creticae: Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae I, Tituli Cretae Mediae Praeter Gortynios*, Roma: La Libreria Dello Stato.
- Haarer, P. 2001. “Problematizing the Transition from Bronze to Iron” στο Shortland (επιμ.) 2001, 255–273.
- Haarer, P. 2000. “Φελοί and Iron in Archaic Greece I, II” , D. Phil. Thesis, Oxford.
- Hafford, W. B. 2005. “Mesopotamian Mesuration, Balance Weights from Nippur”, *JESHO* 48, 345–387.
- Haggis, D. C. 2014. “Azoria and Archaic Urbanization” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. (επιμ.) 2014. 119–139.
- Hägg, R. (επιμ.) 1994. *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence: Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult*, The Swedish Institute at Athens, 22–24 November 1991, Stockholm: Svenska Institutet I Athen, Paul Åströms.
- Hägg, R. (επιμ.) 1983. *The Greek Renaissance of the Eighth Century b.C.: Tradition and Innovation: Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 1–5 June, 1981, Stockholm: Svenska Institutet I Athen.
- Hägg, R. 1974. *Die Gräber der Argolis in Submykenischer, Protogeometrischer und Geometrischer Zeit*, Uppsala: Universitetet, Stockholm: Distributors, Almqvist & Wiksell International.
- Hägg, R., N. Marinatos, G. C. Nordquist (επιμ.) 1988. *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, 26–29 June, 1986. Stockholm: Svenska Institutet I Athen, Göteborg: Distributor, Paul Åströms Förlag.
- Hägg, R., N. Marinatos (επιμ.) 1984. *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May–5 June 1982, Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Hahn, H. P., H. Weiss (επιμ.) 2013. *Mobility, Meaning and Transformations of Things: Shifting Contexts of Material Culture Through Time and Space*, Oxford Oakville: Oxbow Books.

- Hamilakis, Y., S. Sherratt 2012. “Feasting and the Consuming Body” στο Cadogan κ.ά. (επιμ.) 2012, 187–207.
- Hansen, M. H. 2006. *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City–state*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hansen, M. H. (επιμ.) 1996. *Introduction to an Inventory of “Poleis”: Symposium August, 23–26 1995*. Copenhagen: Munksgaard.
- Hansen, M. H. (επιμ.) 1993. *The Ancient Greek City–State, Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of The Royal Academy of Sciences and Letters, July 1-4 1992*, Historisk–filosofiske Meddelelser 67, Denmark: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Hansen, M. H., Th. H. Nielsen (επιμ.) 2004. *An inventory of Archaic and Classical Poleis: An investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford: Oxford University Press.
- Harris, W. V. 2008 (επιμ.). *The Monetary systems of the Greeks and Romans*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hawkins, J. D. (επιμ.) 1977. *Trade in the Ancient Near East: Papers Presented to the XXIII Rencontre Assyriologique Internationale*, University of Birmingham, 5-9 July 1976, London: British School of Archaeology in Iraq.
- Hedrick, Ch., J. Ober (επιμ.) 1996. *Demokratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Heltzer, M. 1978. *Goods, Prices and Organization of Trade in Ugarit*, Wiesbaden: Reichert.
- Heltzer, M. 1977. “The Metal Trade of Ugarit and the Problem of Transportation of Commercial Goods”, *Iraq* 39, 203–211.
- Heltzer, M. 1976. *The Rular Community in Ancient Ugarit*, Weisbaden: Reichert.
- Hendin, D. 2007. *Ancient Scale Weights and Pre–coinage Currency of the Near East*, Nyack, New York: Amphora.
- Hill, G. F. (επιμ.) 1906. *Corolla Numismatica: Essays in Honour of Barclay V. Head*, London: Oxford University Press.
- Hoffman, G. L. 1997. *Imports and Immigrants: Near Eastern Contacts with Iron Age Crete*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hogarth, D. G. 1908. *Excavations at Ephesus*, London: Trustees of the British Museum.

- Holloway, R. R. 1984. “The Date of the First Greek Coins: Some Arguments from Style and Hoards”, *RBN*, 5–18.
- Hooker, J. T. 1989. “Gifts in Homer” *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 79–90.
- Hornblower, S. 1982. *Mausolus*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Howgego, C. J. 2009. *Η Αρχαία Ιστορία μέσα από τα Νομίσματα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μετάφραση: Μαργαρίτα Ζαχαριάδου, επιμ.: Σοφία Κρεμύδη, Κώστας Μπουραζέλης).
- Howgego, C. J. 1990. “Why did Ancient States Strike Coins?”, *Numismatic Chronicle* 150, 1–25.
- Humphrey, G., S. Hugh-Jones (επιμ.) 1992. *Barter, Exchange and Value: An Anthropological Approach*, Cambridge: University of Cambridge.
- Hurwit, J. 1992. *The Art and and Culture of Early Greece 1100–480*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Huxley, G. L. 1971. “Crete in Aristotle’s Politics”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12, 505–515.
- Huxley, G. L. 1962. *Early Sparta*, London: Faber and Faber.
- Iacovou, M. (επιμ.) 2012α. *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, the Legacy of Nicolas Coldstream, Proceedings of an Archaeological Workshop Held in Memory of Professor J. N. Coldstream (1929–2008), Monday, 13 December 2010*, Nicosia: Archaeological Research Unit, University of Cyprus.
- Iacovou, M. 2012β. “From Regional Gateway to Cypriot Kingdom. Copper Deposits and Copper Routes in the Chora of Paphos” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 58–69.
- Iacovou, M. 2012γ. “External and Internal Migrations during the 12th Century BC. Setting the Stage for an Economically Successful Early Iron Age in Cyprus” στο Iacovou 2012α, 207–228.
- Jacobsthal, P. 1951. “The Date of the Ephesian Foundation–Deposit”, *JHS* 71, 85–95.
- Janssen, J. J. 1975. *Commodity Prices from the Ramessid Period*, Leiden: E. J. Brill.
- Jeffery, L. H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth centuries b.C.*, Oxford: Oxford University Press, New York: Clarendon Press.
- Jeffery, L. H., A. Morpurgo–Davies, 1970. «Ποινικαστάς and Ποινικάζειν», *Kadmos* 9, 118–154.

- Johnston, A. W. 1989. "Aeginetans Abroad", *Horos* 7, 131–135.
- Jones, D. W. 2000. *The External Relations of Early Iron Age Crete, 1100–600 B.C.* Philadelphia: Archaeological Institute of America.
- Jones, D. W. 1993. "The Archaeology and Economy of Homeric Gift Exchange". *Opuscula Atheniensia* 24, 9–24.
- Jung, R., M. Mehofer, E. Pernicka 2011. "Metal Exchange in Italy from the Middle to the Final Bronze Age (14th –11th century B.C.E.)" στο Betancourt κ.ά. 2011, 231–254.
- Kagan, D. 1982. "The Dates of the Earliest Coins", *AJA* 86, 343–360.
- Kagan, D. 1960. "Pheidon's Aeginetan Coinage", *TAPA* 91, 121–36.
- Κάντα, Α. 2003. «Ο Αιγαιακός Κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Απόψεις Κοινών Πολιτιστικών Στοιχείων από τον 16^ο έως τον 11^ο αι. π.Χ.» στο Σταμπολίδης 2003, 20–40.
- Κάντα, Α. 1998. «Α' μέρος, Εισαγωγή 16^{ος}–11^{ος} αι. π.Χ., Επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ Κρήτης, Αιγαίου και Εγγύς Ανατολής στην Εποχή του Χαλκού» στο Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 30–52.
- Karageorghis, V., A. Kanta, N. Chr. Stampolidis, Y. Sakellarakis (επιμ.) 2014. *Kypriaka in Crete, From the Bronze Age to the End of the Archaic Period*. Nicosia.
- Karageorghis, V. 2011. "A Metallurgical Feast?" στο Betancourt κ.ά. 2011, 29–40.
- Karageorghis, V. 2007. "Eating and Drinking in Cyprus, 13th–6th Centuries B.C." στο Alram–Stern κ.ά. 2007, 257–262.
- Karageorghis, V. 2002. *Early Cyprus, Crossroads of the Mediterranean*, Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Karageorghis, V. 2001α. "Some Innovations in the Burial Customs of Cyprus (12th–7th centuries BC)", *Ευλιμένη* 2, 53–65.
- Karageorghis, V. 2001β. "Cyprus and Italy: Introductory Remarks" στο Bonfante κ.ά. 2001, 1–17.
- Καραγιώργης, Β. 1999. «Οι Σχέσεις Μεταξύ Κύπρου και Κρήτης κατά την Αρχαιότητα» στο Καρέτσου 1999, 13–19.
- Karageorghis, V. (επιμ.) 1994. *Cyprus in the 11th Century B.C.: Proceedings of the International Symposium*, Nicosia: Archaeological Research Unit of the University of Cyprus, A. G. Leventis Foundation.
- Karageorghis, V. (επιμ.) 1985. *Archaeology in Cyprus 1960–1985*, Nicosia: A. G. Leventis Foundation.

- Karageorghis, V. 1983. *Palaepaphos–Skales, An Iron Age Cemetery in Cyprus*, Nicosia: Universitätsverlag Konstanz GMBH.
- Karageorghis, V. 1974α. “Pikes or Obeloi from Cyprus and Crete”, *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, II, Catania*, 168–172.
- Karageorghis, V. 1974β. *Excavation in the Necropolis of Salamis III (Plates)*, Nicosia: Republic of Cyprus–Ministry of Communications and Works–Department of Antiquities.
- Karageorghis, V. 1972. “Two built tombs at Patriki, Cyprus”, *RDAC*, 161–180.
- Karageorghis, V. 1970. “Note on Sigynnae and Obeloi”, *BCH* 94.1, 35–44.
- Karageorghis, V. 1969. *Salamis, Recent Discoveries in Cyprus*, New York, St. Louis, San Francisco: Mc Graw–Hill Book Company.
- Karageorghis, V. 1967. “Chronique des Fouilles a Chypre en 1966”, *BCH* XCI, 275–370.
- Karageorghis, V. 1963α. “Excavation in the Necropolis of Idalion”, *RDAC*, 29–84.
- Karageorghis, V. 1963β. “Une tombe de Guerrier a Palaepahos”, *BCH* 87, 265–300.
- Karageorghis, V. 1963γ. “Archaeology in Cyprus”, *JDAI* 78, 498–599.
- Καραμεσίνη–Οικονομίδου, Μ. 1969. «Σιδηροί οβελοί», *AAA*, 436–445.
- Καρέτσου, Α., Μ. Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη (επιμ.) 2000. *Κρήτη–Αίγυπτος Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών, Κατάλογος*, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999–21 Σεπτεμβρίου 2000, Ηράκλειο: Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΓ΄, ΚΔ΄, ΚΕ΄ Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Καρέτσου, Α. (επιμ.) 1999. *Κρήτες θαλασσοδρόμοι*, Κύκλος διαλέξεων Ιανουάριος–Απρίλιος 1996, Ηράκλειο: ΥΠ. ΠΟ. ΚΓ΄ΕΠΚΑ–13^η ΕΒΑ.
- Karwiese, S. 1991. “The Artemesium Coin Hoard and the First Electrum Coins of Ephesus”, *RBN* 137, 1–28.
- Kassianidou, V. 2012α. “Metallurgy and Metalwork in Enkomi: the Early Phases” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 94–106.
- Kassianidou, V. 2012β. “The Origin and Use of Metals in Iron Age Cyprus” στο Iacovou 2012α, 229–260.
- Kassianidou, V., G. Papasavvas 2012. *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millenium BC, A Conference in Honour of James D. Muhly, Nicosia, 10th–11th October 2009*, Oxford: Oxbow Books.
- Kearns, E. 1994. “Cakes in Greek Sacrifice Regulation” στο Hägg 1994, 65–70.

- Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt, Anatomy of Civilization*, London, New York: Routledge.
- Keyser, P. T., Clark, D. D. 2001. “Analyzing and Interpreting the Metallurgy of Early Electrum Coins” στο Balmuth 2001, 105–126.
- Kilian, K. 1983. “Weihungen aus Eisen und Eisenverarbeitung im Heiligtum zu Philia (Thessalien)” στο Hägg 1983, 131–147.
- Kilian–Dirlmeier, I. 1987. “Das Kuppelgrab von Vapheio – Die Beigabenausstattung in der Steinkiste, Untersuchungen zur Sozialstruktur in Späthelladischer Zeit” στο *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34.1, 197–212.
- Kim, H. S. 2001. “Archaic Coinage as Evidence for the Use of Money” στο Meadows 2001, 7–21.
- Kindler, A. (επιμ.) 1967. *The Patterns of Monetary Development in Phoenicia and Palestine in Antiquity, Proceedings of International Numismatic Convention, Jerusalem, 27–31 December 1963*, Tel Aviv: Schocken.
- Kletter, R. 2004. “Coinage before Coins? A Response?”, *Levant* 36, 207–210.
- Knapp, A. B. 2012. “Metallurgical Production and Trade on Bronze Age Cyprus: Views and Variations” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 14–25.
- Knapp, A. B. 2011. “Cyprus, Copper, and Alashiya” στο Betancourt κ.ά. 2011, 249–254.
- Knapp, A. B. 1993. “Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth”, *World Archaeology* 24.1, 332–347.
- Kopcke, G., I. Tokumaru (επιμ.) 1992. *Greece between East and West: 10th–8th Centuries b.C., Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts*, New York University March 15–16th, 1990, Mainz, Rhine: Von Zabern.
- Koerner, R. 1993 (επιμ.). *Inscriptliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, Köln: Böhlau.
- Kōin, M. 2001. “The Dating of Pheidon in Antiquity”, *Klio* 83, 327–347.
- Konuk, K. 1993. “Quelques Reflexions sur le Monnayage des Satrapes Hecatomnides de Carie” στο *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress 1991*, I, Louvain-la-Neuve: Association Professeur Marcel Hoc pour l’ Encouragement des Recherches Numismatiques, 237–242.
- Kotsonas, A. 2012. “‘Creto-Cypriot’ and ‘Cypro-Phoenician’ Complexities in the Archaeology of Interaction Between Crete and Cyprus” στο Iacovou 2012α, 155–181.

- Kotsonas, A. 2009. “Central Greece and Crete in the Early Iron Age” στο Μαζαράκης–Αιτιάς 2009, 1051–1065.
- Kotsonas, A. 2008. “Foreign Identity and Ceramic Production in Early Iron Age Crete” στο Rizza 2008, 133–155.
- Kotsonas, A. 2006. “Wealth and Status in Iron Age Knossos”, *Oxford Journal of Archaeology* 2006, 149–172.
- Kotsonas, A. 2002. “The Rise of Polis in Central Crete”, *Eulimene* 3, 37–74.
- Kourou, N. 2012. “Phoenicia, Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: J. N. Coldstream’s Contribution and the Current State of Research Nota Kourou” στο Iacovou 2012α, 33–52.
- Kraay, C. M. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*, London: Methuen.
- Kraay, C. M. 1964. “Hoards, Small Change and the Origin of the Coinage”, *JHS* 84, 76–91.
- Κριτζάς, Χ. 2003. «Η Εισαγωγή του Αλφαβήτου και τα Πρώιμα Ελληνικά Αλφάβητα» στο Σταμπολίδης 2003, 217–219.
- Kroll, J. H. 2011. “The Reminting of Athenian Silver Coinage, 353 b.C.”, *Hesperia* 80.2, 229–259.
- Kroll, J. H. 2009. “Monetary Instruments in Antiquity before Coinage” στο Amandry, Bateson 2009, 5–8.
- Kroll, J. H. 2008α. “The Monetary Use of Weighed bullion in Archaic Greece” στο Harris 2008, 17–24.
- Kroll, J. H. 2008β. “Early Iron Age Balance Weights at Lefkandi, Euboea”, *Oxford Journal of Archaeology* 27(1), 37–48.
- Kroll, J. H. 2005. “History of Coinage”, *CR* 55, 344–346.
- Kroll, J. H. 2003. “Weights, Bullion Currency, Coinage” στο Stampolidis, Karageorghis 2003, 313–323.
- Kroll, J. H. 2001. “Observations on Monetary Instruments in Pre-Coinage Greece” στο Balmuth 2001, 77–91.
- Kroll, J. H. 1998. “Silver in Solon’s Laws” στο Ashton, Hurter 1998, 225–230.
- Kroll, H. J., N. M. Waggoner 1984. “Dating the Earliest Coins of Athens Corinth and Aegina”, *AJA* 88, 325–340.
- Kron, U. 1971. “Zum Hypogaum von Paestum”, *JDI* 86, 131–144.
- Kurke, L. 1999. *Coins, Bodies, Games and Gold : The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton: Princeton University Press.

- Kurke, L. 1995. “Herodotus and the Language of Metals”, *Helios* 22, 36–64.
- Lang, M., M. Crosby, 1964. *The Athenian Agora. Volume X. Weights, Measures and Tokens*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Larsen, J. A. 1936. “Perioeci in Crete”. *Classical Philology* 31, 11–22.
- Le Rider, G., Verdan, S. 2002. “Le trouvaille d’Érétrie : Réserve d’un Orfèvre ou Dépôt Monétaire ?”, *Antike Kunst* 45, 133–152.
- Le Rider, G. 2001. *La Naissance de la Monnaie: Pratiques Monétaires de l’Orient Ancien*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Le Rider, G. 1966. *Monnaies Crétoises du Ve au Ier Siècle av. J.–C. Études Crétoises*, 15. Paris: Libr. Orientaliste P. Geuthner.
- Lefèvre–Novaro, D. 2014. “La Naissance de la Polis de Phaistos, Du Site Mycénien à la Cité Dorienne” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. (επιμ.) 2014, 43–58.
- Λεμπέση, Α. 1987. «Η Κρητών Πολιτεία» στο Παναγιωτάκης 1987, 133–172.
- Lemos, I. S., S. Deger–Jalkotzy (επιμ.) 2006. *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Leyfunskaia, N. A. 2007. “Olbian–Scythian Trade: Exchange Issues in the Sixth to Fourth Centuries BC” στο Braund, Kryzhitskiy 2007, 121–133.
- Lichtheim, M. 1973–80. *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*. Berkeley: University of California Press.
- Linders, T., B. Alroth (επιμ.) 1992. *Economics of Cult in the Ancient World*, Boreas 21, Uppsala: S. Academiae Ubsaliensis, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Litinas, N. 2005. “Strabo’s Sources in the Light of a Table” στο Dueck κ.ά. 2005, 108–117.
- Lo Porto, F. G. 1987. “Due Iscrizioni Votivi Arcaiche Dai Ditorni di Taranto”, *PP* 232, 39–66.
- Lo Schiavo, F., E. Sorge, N. Cucuzza, N. H. Gale, Z. A. Stos–Gale (επιμ.) 2013. “An Oxhide Ingot Fragment from ‘Piazzale dei Sacelli’, Ayia Triada (Crete) to the National Archaeological Museum, Florence” στο Graziadio κ.ά. 2013, 49–60.
- Lo Schiavo, F. 2001. “Late Cypriot Bronzework and Bronzeworkers in Sardinia, Italy and Elsewhere in the West” στο Bonfante, Karageorghis 2001, 131–152.
- Lo Schiavo, F., R. Maddin, J. Merkel, J. D. Muhly, T. Stech (επιμ.) 1991. *Analisi Metallurgiche e Statistiche sui Lingotti di Rame della Sardegna*, Ozieri: Il Torchietto.

- Maaskant–Kleibrink, M. 1997. *Debating Dark Ages: Proceedings of the 3rd Fransum Colloquium held in February 1995*, Groningen: University, Archaeological Institute.
- Macrakis, A. L. 1984. “Comparative Economic Values in the Iliad: The Oxen–worth” στο Boegehold κ.α. 1984, 211–216.
- Maddin, R. 2011. “The Metallurgy of Iron during the Early Years of the Iron Age” στο Betancourt κ.ά. 2011, 203–210.
- Maran, J. 2012. “Ceremonial Feasting Equipment, Social Space and Interculturality in Post–Palatial Tiryns” στο Maran κ.ά. 2012, 121–136.
- Maran, J., Ph. W. Stockhammer (επιμ.) 2012. *Materiality and Social Practice, Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, Oxford: Oxbow Books.
- Μαστροκόστας, Ε. 1953. «Λατύπη δελφική» στο *Γερας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 635–646.
- Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) 2012. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Βόλος 12.3–15.3.2009*, Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) 2009. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Βόλος 16.3–19.3.2006*, Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Martin, J. R. 1996. “Why did the Greek Polis Originally Need Coins?”, *Historia* 45, 257–283.
- Mazarakis–Ainian, A. (επιμ.) 2011. *The “Dark Ages” Revisited II, Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson*, University of Thessaly, Volos, 14–17 June 2007, Volos: University of Thessaly Press.
- Μαυρίκου, Ε. 2014. *Στα ίχνη του συμποσίου: συμποτικές και συνδειπνικές πρακτικές κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Διπλωματική εργασία Α΄ Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο.
- Meadows, A., K Shipton, (επιμ.) 2001. *Money and Its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford: Oxford University Press.
- Melville Jones, J. R. 2007. *Testimonia Numaria. Greek and Latin Texts Concerning Ancient Greek Coinage*, τόμος 2, London: Spink.

- Melville Jones, J. R. 1993. *Testimonia Numaria, Greek and Latin Texts Concerning Ancient Greek Coinage*, τόμος 1, London: Spink.
- Merrillees, R. S. 2011. “Alashiya: A Scientific Quest for Its Location” στο Betancourt κ.ά. 2011, 255–264.
- Μητάκη, Ε. 2003. *Η Χαλκουργία στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Ρέθυμνο 2003.
- Michailidou, A. 2010. “Measuring by Weight in the Late Bronze Age Aegean: The People behind the Measuring Tool” στο Morley, Renfrew 2010, 71–87.
- Michailidou, A. 2008. *Weight and Value in Pre-coinage Societies II: Sidelights on Measurement from the Aegean and the Orient*, Μελετήματα 61, Athens: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών.
- Michailidou, A. 2003. “Measuring Weight and Value in the Bronze Age Aegean and the Near East: A Discussion on Metal Axes of No Practical Use” στο Polinger–Foster, Laffineur 2003, 301–314.
- Miller, M. 1971. “Solon’s Coinage”, *Arethusa* 4, 25–47.
- Mitchell, L. G. 1997. *Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435–323 b.C.*, Cambridge: University Press.
- Mitchiner, M. 2004. *Ancient Trade and Early Coinage I, II*, London: Hawkins.
- Μιχελάκη, Α. κ.α. 2001. *Το Ελληνικό Νόμισμα, Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Νομισματοκοπίας και η Παρουσία των Ευρωπαϊκών Νομισμάτων στον Ελλαδικό Χώρο*, Βόροι: Ίδρυμα Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.
- Mogelonsky, M. C. 1987. “The Dates of the Earliest Coinage: Some Archaeological Considerations” στο Fossey 1987, 51–63.
- Morkholm, O. (επιμ.) 1967. *A Survey of Numismatic research 1960–1965 I*, Copenhagen: Int. Numismatic Commission.
- Morley, I., C. Renfrew (επιμ.) 2010. *The Archaeology of Measurement Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, Cambridge, New York : Cambridge University Press.
- Morris, I., B. Powel (επιμ.) 1997. *A New Companion to Homer*, Leiden: Brill.
- Morris, I. 1996. “The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy” στο Hedrick, Ober 1996, 19–48.
- Morris, I. 1991. “The Early Polis as City and State” στο Rich, Wallace–Hadrill 1991, 25–59.
- Morris, I. 1986. “Gift and Commodity in Archaic Greece”, *Man* 21. 1, 1–17

- Μπουρνιά–Σημαντώνη, Ε. 1997. *Αρχαιολογία των Πρώιμων Ελληνικών Χρόνων, Οι Αιώνες της διαμόρφωσης (1050–600 π.Χ.)*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μοοσέ, Cl. 2001. *Η Αρχαϊκή Ελλάδα. Από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο 8^{ος}–6^{ος} αιώνας π.Χ.* Αθήνα: MIET 2001. Τίτλος πρωτοτύπου: *La Grèce archaïque d’Homère à Eschyle: VIIIe–VIe siècles av. J.–C.* (Points Histoire). Paris: Seuil, 1984.
- Muhly, J. D., T. Stech, 1991. «Osservazioni conclusive–final observations» στο *Lo Schiavo κ.α.* 1991, 202–221.
- Muhly, J. D. 1977. “The Copper Ox–hide Ingots and the Bronze Age Metals Trade” στο *Hawkins 1977*, 73–82.
- Murray, O. 2000. “What is Greek about the Polis” στο *Flensted–Jensen, Nielsen, Rubinstein 2000*, 231–248.
- Murray, O. 1990α. “Cities of reason” στο *Murray, Price 1990*, 1–28.
- Murray, O. 1990β. “Symptotic History” στο *Murray 1990γ*, 2–13.
- Murray, O. (επιμ.) 1990γ. *Symptotica, A Symposium on the Symposion*, Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press.
- Murray, O., S. Price (επιμ.) 1990. *The Greek City from Homer to Alexander*, Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press.
- Myres, J. L. 1910. “A Tomb of the Early Iron Age, from Kition in Cyprus, containing Bronze Examples of the ‘Sigynna’ or Cypriote Javelin”, *AAALiv* 3, 107–117.
- Negbi, O. 1992. “Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal”, *AJA* 96. 4, 599–615.
- Nemet–Nejat, Karen Rhea 1998. *Daily life in Ancient Mesopotamia*, Westport, CT London: Greenwood Press.
- Nicolet–Pierre, H. 2006. “Les Talents d Homère” στο *Van Alfen 2006*, 1–59.
- Nicolet–Pierre, H. 2002. *Numismatique grecque*, Paris: Armand Colin.
- Nijboer, A. J. 2013α. “Banquet, *Marzeah*, Symposion and Symposium During the Iron Age: Disparity and Mimicry” στο *De Angelis (επιμ.) 2013*, 95–125.
- Nijboer, A. J. 2013β. “An Interpretation of the Radiocarbon Date from the Warrior Tomb at Tarquinia” στο *Babbi, Peltz (επιμ.) 2013*, 205–211.
- Nowicki, K. 1999. “Economy of Refugees: Life in the Cretan Mountains at the Turn of the Bronze and Iron Ages” στο *Chaniotis 1999*, 145–171.
- Οικονομίδου, Μ. 1969. «Σιδηροί οβελοί», *AAA*, 436–441.
- Olivier, J.–P. 2013. “The Development of Cypriot Syllabaries, from Enkomi to Kafizin” στο *Steele 2013*, 7–26.

- Oppenheim, A. Leo. 1977. *Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Osborne, R. 2009. *Greece in the Making, 1200-479 BC*, Abingdon, Oxon, New York: Routledge.
- Osuna, M., J. Bedia, A. Dominguez, 2000. “El santuario Protohistorico Hallado en la calle Mendez Nuñez (Huelva)” στο Paloma Cabrera Bonet, Marta Santos Retolaza 2000.
- Palaima, Th. G. 1991. “The Advent of the Greek Alphabet on Cyprus: A Competition of Scripts” στο Baurain κ.ά. 1991, 449–471.
- Paloma Cabrera Bonet, Marta Santos Retolaza (επιμ.) 2000. *Ceràmiques Jònies d'època Arcaica: Centres de Producció i Comercialització al Mediterrani Occidental: Actes de la Taula Rodona Celebrada a Empúries, els Dies 26 al 28 de Maig de 1999*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Palynou, Cl. 2008. «Η Κοσμοπολίτικη Ουγκαρίτ και τα «Αιγαιακά» Στοιχεία της Οικιστικής Αρχιτεκτονικής της» στο *Εμπόριο: Διακίνηση και Ανταλλαγή Αγαθών, Ιδεών και Τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, Από την Προϊστορική μέχρι την Αρχαϊκή Εποχή, Πρακτικά συνεδρίου, 19.–21. 05. 2006 in Ohlstadt/Obb. Deutschland, Weilheim/Obb. Deutschland: Σύλλογος για την Μελέτη και Διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας* e V, 453–468.
- Παναγιωτάκης, Ν. Μ. (επιμ.) 1987. *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός I*, Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης.
- Papalexandrou, N. 2005. *The Visual Poetics of Power: Warriors, Youths, and Tripods in Early Greece*, Lanham, MD: Lexington Books.
- Papasavvas, G. 2012. “Profusion of Cypriot Copper Abroad, Dearth of Bronzes at Home: a Paradox in Late Bronze Age Cyprus” στο Kassianidou, Papasavvas 2012, 117–128.
- Pare, C. F. E. (επιμ.) 2000. *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe, Proceedings of a Conference Held at the University of Birmingham in June 1997*, Oxford: Oxbow Books.
- Parker, V. 2007. “Tyrants and Lawgivers” στο Shapiro 2007, 13–39.
- Pautasso, A. 2014. “Une Cité Crétoise de l' Âge du Fer et Son Histoire” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. (επιμ.) 2014, 59–77.
- Payne, H. 1940. *Perachora, The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia, Plates and Text*, Oxford: Clarendon Press.

- Perlman, P. 2004α. *Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleutherna*, *Classical Antiquity* 23.1, 95–137.
- Perlman, P. 2004β. “Crete” στο Hansen, Nielsen 2004, 1144–1195.
- Perlman, P. 2000. “Gortyn the First Seven Hundred Years” στο Flensted–Jensen κ.α. 2000, 59–90.
- Perlman, P. 1999. “Κρῆτες aei lēistai? The Marginalization of Crete in Greek Thought and the Role of Piracy in the Outbreak of the First Cretan War” στο Gabrielsen κ.ά. 1999. 132–161.
- Perlman, P. 1996. “Πόλις Υπήκοος. The Dependant Polis and Crete” στο Hansen 1996, 233–287.
- Perlman, P. 1992. “One Hundred–Cited Crete and the “Cretan ΠΟΛΙΤΕΙΑ”, *Classical Philology* 87.3, 193–205.
- Petropoulou, A. 1985. *Beiträge zur Wirtschafts–und Gesellschaftsgeschichte Kretas in Hellenistischer Zeit*, Frankfurt, New York: Peter Lang.
- Petruso, K. M. 1986. “Wool–evaluation at Knossos and Nuzi”, *Kadmos* 25.1, 25–37.
- Πλάτων, Ν. 1950. «Χρονικά, Η Αρχαιολογική Κίνησης εν Κρήτη Κατά το Έτος 1950», *Κρητικά Χρονικά* 4. 529–535.
- Platon, N., M. Feysel 1938. “Inventaire Sacré de Thespies”, *BCH* 62, 149–166.
- Pleket, H. W., R. S. Stroud (επιμ.) 1985. *SEG XXXV*, Amsterdam: J. C. Gieben.
- Polanyi, K. 1968. “The Semantics of Money–uses” στο Dalton 1968, 175–203.
- Polignac, F. de. 2000. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης*. Αθήνα: ΜΙΕΤ. Τίτλος πρωτοτύπου: *La naissance de la cite grecque. Cultes, espaces et société, VIIIe–VIIe siècle av. J.–C.* (Textes à l’appui. Série Histoire classique): Paris: Editions La Decouverte, 1996.
- Polignac, F. de. 1995. *Cults, Territory, and the Origins of the Greek City–State*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Polinger–Foster, K., R. Laffineur (επιμ.) 2003. *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 9th International Aegean Conference*, New Haven, Yale University, 18–21 April 2002, *Aegaeum* 24, Liège: Université de Liège, Austin: University of Texas.
- Popham, M. R., E. Touloupa, L. H. Sackett 1982. “Further excavations at Lefkandi”, *ABSA* 77, 213–248.

- Postgate, J. N. 1992. *Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History*, London, New York: Routledge.
- Powell, M. A. 1990. “Masse und Gewichte” στο Ebeling, Meissner 1990, 508–717.
- Preston Day, L., Mook, M. S., Muhly, J. D. (επιμ.) 2004. *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Price, M. J. 1983. “Thoughts on the Beginnings of Coinage” στο Brooke κ.ά. 1983, 1–10.
- Price, M. J. 1981. “The Beginnings of Coinage in Crete” στο *Προϊστορικοί και Αρχαίοι Χρόνοι*, τ. Α2, Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ηράκλειο, 29 Αυγούστου–3 Σεπτεμβρίου 1976, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 461–466.
- Pulak, C. 2011. “Three Copper Oxhide Ingots in the Şanlıurfa Archaeology Museum” στο Betancourt κ.ά. 2011, 295–304.
- Pulak, C. 2000. “The Balance Weights from the Late Bronze Age Shipwreck at Uluburun” στο Pare 2000, 247–266.
- Raaflaub, K. A. 1993. “Homer to Solon: The Rise of the Polis. The Written Sources” στο Hansen (επιμ.) 1993, 41–105.
- Rabel, R.J., Burgess, J.S. 2005. *Approaches to Homer, Ancient and Modern*, Oakville: Swansea, Classical Press of Wales.
- Rahmstorf, L. 2010. “The concept of Weighting During the Bronze Age in the Aegean, the Near East and Europe” στο Morley, Renfrew 2010, 88–105.
- Rainer, C. S., F.-P. Siewert 1987. “Inschriften aus dem Heiligtum von Hyampolis bei kalapodi”, *AA* 4, 681–687.
- Ramage, A., P. Craddock (επιμ.) 2000. *King Croesus’s Gold: Excavations at Sardis and the History of Gold Refining*, Cambridge: British Museum Press Archaeological Exploration of Sardis.
- Raubitschek, A. E. 1950. “Another drachma dedication”, *YCS* 11, 293–296.
- Redfield, J. M. 1986. “The Development of the Market in Archaic Greece” στο Anderson, Latham 1986, 29–58.
- Redford, D. B. 1992. *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ., Μ. Εγγλέζου 2010. *Το Γεωμετρικό Νεκροταφείο της Έλτυνας*, ΥΠ.ΠΟ.Τ. Ηράκλειο: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.

- Reinach, Th. 1902. “L’Invention de la Monnaie, Cours Libre de Numismatique Professe à la Sorbonne en 1894” *publié dans L’histoire par les monnaies*, Paris: E. Leroux, 21–34.
- Rich, J., A. Wallace-Hadrill (επιμ.) 1991. *City and Country in the Ancient World*, London: Routledge.
- Richter, G. M. A., M. J. Milne 1935. *Shapes and Names of Athenian vases*, New York: Plantin Press.
- Ridgeway, W. 1976². *The Origin of Metallic Currency and Weight Standards*, New York: Attic Book.
- Rizza, G. (επιμ.) 2008. *Identità Culturale, Etnicità, Processi di Trasformazione A Creta Fra Dark Age e Archaismo, Per I Cento Anni Dello Scavo di Prinias 1906–2006, Convegno di Studi, Atene 9–12 Novembre 2006*. Catania: Consilio Nazionale delle Ricerche I.B.A.M. Sede di Catania, Università di Catania Centro di Archeologia Cretese.
- Robinson, E. S. G. 1951. “Coins from the Ephesian Artemision Reconsidered”, *JHS* 71, 156–167.
- Roehl, H. 1882. *Inscriptiones Graecae Antiquissimae praeter Atticas in Attica Repertas*, Consilio et Auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Berolini: Apud G. Reimerum.
- Σακελλαράκης, Γ. Α., Έ. Σαπουνά–Σακελλαράκη 2013. *Το Ιδαίο Άντρο: Ιερό και Μαντείο I,II,III*, Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Sakellarakis, J., E. Sapouna–Sakellaraki 1984. “The Keftiu and the Minoan Thalassocracy” στο Hägg, Marinatos 1984, 197–202.
- Sanders, N. K. 2001. *Οι Λαοί της Θάλασσας: Πολεμιστές στην Αρχαία Μεσόγειο 1250–1150 π.Χ.*, Αθήνα: Βιβλιόπολις.
- Sasson, J. M. 1995 (επιμ.). *Civilization of the Ancient Near East III*, New York: Charles Scribner’s Sons.
- Σβορώνος, Ι. Ν. 1906. «Μαθήματα Νομισματικής», *Journal International D’Archéologie Numismatique*, 147–236.
- Schaps, D. M. 2008. “What was Money in Ancient Greece?” στο Harris 2008, 38–48.
- Schaps, D. M. 2004. *The Invention of the coinage and the Monetization of ancient Greece*, USA: The University of Michigan.
- Schaps, D. M. 2001. “The Conceptual Prehistory of Money and its Impact on the Greek Economy” στο Balmuth 2001, 93–103.

- Schmandt–Besserat, D. 2010. “The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition” στο Morley, Renfrew 2010, 27–34.
- Schmitt–Pantel, P. 1990. “Sacrificial Meal and Symposion: Two models of Civic Institutions in the Archaic City” στο Murray 1990γ, 14–33.
- Schönert–Geiss, E. 1987. “Einige Bemerkungen zu den prämonetären Geld formen und zu den Anfängen der Münzprägung”, *KLIO* 69, 406–442.
- Schwabacher, W. 1967. “The origin of Coinage” στο Morkholm 1967, 27–34.
- Seaford, R. 2008. “Money and tragedy” στο Harris 2008, 49–65.
- Seaford, R. 2004. *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Seaford, R. 1998. “Tragic Money”, *JHS* 118, 119–139.
- Seipel, W. 2008. *Das Artemision von Ephesos: Heiliger Platz einer Göttin*, Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Zusammenarbeit mit dem Archäologischen Museum Istanbul und dem Ephesos–Museum, Selçuk: Archäologisches Museum Istanbul, 22. Mai bis 22. September 2008, Wien: Phoibos, Kunsthistorisches Museum.
- Sekunda, N. V. 2000. “Land–use, Ethnicity, and Federalism in West Crete” στο Brock, Hodkinson 2000, 327–347.
- Seltman, C. T. 1955². *Greek Coins: A History of Metallic Currency and Coinage Down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*, London: Methuen.
- Seltman, C. T. 1924. *Athens, Its History and Coinage before the Persian Invasion*, Cambridge: University Press.
- Servet, J. M. 2001. “Le Troc Primitif, un Mythe Fondateur d’une Approche Économiste de la Monnaie: Journée d’Études : Pré–, Proto–, Para–, Péri–, qu’est que la Monnaie ?”, *RN* 6. 157, 15–32.
- Shapiro, H. A. (επιμ.) 2007. *The Cambridge Companion to Archaic Greece* (Cambridge Companions to the Ancient World). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Shaw, J. W., M. C. Shaw 2000. *Kommos IV: The Greek Sanctuary, I, II*, Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Sherratt, S. 2004. “Feasting in Homeric Epic”, *Hesperia* 73, 301–337.

- Shortland, A. J. (επιμ.) 2001. *The Social Context of Technological Change. Egypt and the Near East, 1650–1550 B.C., Proceedings of a Conference Held at St. Edmund hall, Oxford, 12–14 September 2000*, Oxford.
- Silk, M. 2004. *Homer and Iliad*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Silver, M. 2006. “Coinage before Coins”, *Levant* 38, 187–189.
- Simon, Ch. G. 1986. *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, University of California, Berkeley, Ph. D. Dissertation.
- Smith, S. 1922. “A Pre-greek Coinage in the Near East”, *NC* 2, 176–185.
- Snape, S. 2011. *Ancient Egyptian Tombs: The Culture of life and death*, UK, USA: Willey, Blackwell.
- Snell, C. D. 1995. “Methods of Exchange and Coinage in Ancient Western Asia” στο Sasson 1995, 1487–1497.
- Snodgrass, A. 1996. “The Objects: Iron” στο Coldstream, Catling 1996, 575–597.
- Snodgrass, A. M. 1991. “Archaeology and the Study of the Greek City” στο Rich, Wallace–Hadriell 1991, 1–23.
- Snodgrass, A. M. 1977. *Archaeology and the Rise of the Greek State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Snodgrass, A. M. 1974. “An Historical Homeric Society?”, *JHS* 94, 114–125.
- Snodgrass, A. M. 1971. *The Dark Age of Greece*. Edinburgh: Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sokolowski, F. 1969. *Lois sacrées des Cites Grecques* . Paris: de Bocard.
- Sokolowski, F. 1962. *Lois sacrées des Cites Grecques* . Supplément. Paris: de Bocard.
- Sokolowski, F. 1954. “Fees and Taxes in the Greek Cults”, *Harvard Theological Review* 47, 153–164.
- Spier, J. 1998. «Notes on Early Electrum Coinage and a Die Linked Issue from Lydia» στο Ashton, Hurter 1998, 327–334.
- Stampolidis, N. Chr. (επιμ.) 2012. “Princesses” of the Mediterranean in the Dawn of History, Athens: Museum of Cycladic Art, University of Crete, Ministry of Education and Religious Affairs Culture and Sports.
- Stampolidis, N. Chr. 2011. “Lux Cretensis: A Cretan Contribution to the Revision of the So-called Dark Ages” στο Mazarakis–Ainian 2011, 759–768.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 2008. *Αρχαία Ελεύθερνα, Δυτικός Τομέας*, Αθήνα.

- Stampolidis, N. Chr., A. Kotsonas 2006. “Phoenicians in Crete” στο Deger–Jalkotzy, Lemos 2006, 337–360.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 2004. *Ελεύθερνα, Πόλη–Ακρόπολη–Νεκρόπολη*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.) 2003. Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα: Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ., Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού Α.Ε., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 2003. «Μια Περιληπτική Ματιά στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (11^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ.)» στο Σταμπολίδης 2003, 41–79.
- Stampolidis, N. Chr., V. Karageorghis (επιμ.) 2003. *Πλόες..Sea Routes: Interconnections in the Mediterranean, 16th–6th c. B.C.: Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete, September–October 2002*, Athens: University of Crete, A. G. Leventis Foundation.
- Σταμπολίδης, Ν. 1999. «Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη της Ελεύθερνας, Σχέσεις με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο» στο Καρέτσου 1999, 141–150.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ., Α. Καρέτσου (επιμ.) 1998. *Ανατολική Μεσόγειος Κύπρος–Δωδεκάνησα–Κρήτη 16^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Υπ.Πο.–ΚΓ΄ ΕΠΚΑ.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1998. «Εισαγωγή 11^{ος}–6^{ος} αι. π.Χ.» στο Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 68–100.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1996. «Αντίποινα», *Συμβολή στη Μελέτη των Ηθών και των Εθίμων της Γεωμετρικής–Αρχαϊκής Περιόδου*, Ρέθυμνο: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Σταμπολίδης, Ν. 1994. *Ελεύθερνα, Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές Πυρές και Ομηρικά Έπη*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1993. *Ελεύθερνα: Γεωμετρικά–Αρχαϊκά Χρόνια και Οδηγός στην Έκθεση «Το Γεωμετρικό–Αρχαϊκό Νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Stancomb, W. 1993. “Arrowheads, Dolphins and Cast Coins in the Black Sea Region”, *Classical Numismatic Review* 18.3, 5–15.
- Steele, Ph. M. (επιμ.) 2013. *Syllabic writing on Cyprus and its context*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Στεφανάκης, Μ. Ι. 2013. *Πολυρρήνια: Η Νομισματική Παραγωγή από τον 4^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ.*, Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στεφανάκης, Μ. Ι. 2012. *Εισαγωγή στην Κλασική Αρχαιολογία, Βασικές αρχές και Επισκόπηση της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης 11^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα: Ιάμβλιχος.
- Stefanakis, M. I. 1999. “The Introduction of Monetary Economy and the Beginning of Local Minting in Crete” στο Chaniotis 1999, 247–268.
- Stefanaki, V. E. 2007–2008. “La Politique Monétaire des Cités Crétoises à l’Époque Classique et Hellénistique”, *Eulimene*, 8–196.
- Stengel, P. 1920. *Die Griechische Kultusaltertümer*, Munich: C. H. Beck.
- Stern, E. 2001. “The Silver Hoard from Tel Dor” στο Balmuth 2001, 19–26.
- Stevens, S. T. 1991. “Charon’s Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practise”, *Phoenix* 45, 215–229.
- Stieglitz, R. R. 1979. “Commodity Prices at Ugarit”, *JAOS* 99, 15–23.
- Stoba, Vl. F. 2005. “Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing” στο Bekker–Nielsen 2005, 115–203.
- Stos–Gale, Z. A. 2011. “Biscuits with Ears” A Search for the Origin of the Earliest Oxhide Ingots” στο Betancourt κ.ά. 2011, 221–229.
- Strøm, I. 1992α. “Evidence from the Sanctuaries” στο Kopcke, Tokumaru 1992, 46–60.
- Strøm, I. 1992β. “Obeloi of Pre– or Proto–monetary Value in Greek Sanctuaries” στο Linders, Alroth 1992, 41–51.
- Tandy, D. W. 1997. *Warriors into Traders, The Power of the Market in Early Greece*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California press.
- Tegou, E. 2014. “Axos, a Cretan City (1200–500)” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. 2014, 21–42.
- Themelis, P. 1980. “Ανασκαφή Ερέτριας”. *Πρακτικά*, 78–102.
- Themelis, P. 1981. «Εργαστήριο Χρυσοχοΐας του 8^{ου} π.Χ. αι. στην Ερέτρια», *AAA*. 14, 185–208.
- Themelis, P. G. 1983. “An 8th Century Workshop at Eretria” στο Hägg 1983, 157–165.
- Themelis, P. 1992. «Η Ερέτρια τον 8^ο αι. π.Χ. Εργαστήριο Χρυσοχοΐας», *Αρχαιολογία* 42, 29–38.

- Thomas, R. 1997. *Γραπτός και Προφορικός Λόγος στην Αρχαία Ελλάδα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Τίτλος πρωτοτύπου: *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, C. M. 2003. “Sealed Silver in Iron Age Cisjordan and the ‘Invention’ of Coinage”, *Oxford Journal of Archaeology* 22, 67–107.
- Thompson, M. 1973. “Monetary Relations Between Crete and the Mediterranean World in the Greek Period” στο *Πεπραγμένα του Γ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1971, I, Athens, 350–353.
- Tomlinson, R. A. 1990. “The Perachora Hestiatorion” στο Murray 1990, 95–101.
- Tomlinson, R. A. 1980. “Two Notes on Possible Hestiatoria”, *BSA* 75, 221–228.
- Tomlinson, R. A. 1977. “The Upper Terraces at Perachora”, *BSA* 72, 197–202.
- Treister, M. Y. 1995. “North Syrian Metalworkers in Archaic Greek Settlements”? *Oxford Journal of Archaeology* 14, 159–78.
- Trundle, M. 2004. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London, New York: Routledge.
- Τσαγκάρη, Δ., Α. Ντούμα, κ.α. (επιμ.) 2007. *Νόμισμα Ελληνικών, Η Συλλογή της Alpha Bank*, Αθήνα: Alpha Bank.
- Τσαγκάρη, Δ. 2007. *Νομισμάτων Ιστορία, Κρήτη*, Νομισματική Συλλογή Alpha Bank, Αθήνα: Alpha Bank.
- Τσαγκάρη, Δ. 2012. *Το Νόμισμα στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, Αθήνα: Alpha Bank.
- Tsetskhladze, G. R. (επιμ.) 1994. *Greek and Roman settlements on the Black Sea coast*, Washington.
- Van Alfen, P. 2012. “Problems in the Political Economy of Archaic Greek Coinage”, *Notae Numismaticae* VII, 13–32.
- Van Alfen, P. G. (επιμ.) 2006. *Agoranomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll*, New York: American Numismatic Society.
- Van Effenterre, H., F. Ruzè, 1995. *Nomima: A Recueil d’Inscriptions Politiques et Juridiques de l’Archaisme Grec II, Droit et Société*, Rome: Ecole Francaise de Rome.
- Van Effenterre, H., F. Ruzè, 1994. *Nomima: A Recueil d’Inscriptions Politiques et Juridiques de l’Archaisme Grec I, Cités et Institutions*, Rome: Ecole Francaise de Rome.
- Van de Mieroop, M. 2004. *A History of the Ancient Near East 3000–323 π.Χ.*, Malden: Blackwell Publishing.

- Van de Mieroop, M. 1997. *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Clarendon Press.
- Van de Mieroop, M. 1992. *Society and Enterprise in Old Babylonian Ur*, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 12, Berlin.
- Vanderpool, E., W. P. Wallace 1964. “The Sixth Century Laws from Eretria”, *Hesperia* 33, 381–391.
- Van Straten, F. 1988. “The God’s Portion in Greek Sacrificial Representations: Is the Tail Doing Nicely”? στο Hägg κ.ά. 1988, 51–68.
- Vargyas, P. 2002. “Sennacherib’s Alleged Half-shekel Coins”, *JNES* 61, 113.
- Van Wees, H. 1992. *Status Warriors. War, Violence and Society in Homer and History*, Amsterdam: J. C. Gieben.
- Veldhuijzen, H. A. 2012. “Just a Few Rusty Bits: The Innovation of Iron in the Eastern Mediterranean in the 2nd and 1st millennia BC” στο Kassianidou, Papasavvas (επιμ.) 2012, 237–250.
- Vermeule, E. 1983. *Ελλάς Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Vickers, M. 1985. “Early Greek Coinage a Reassessment”, *NC* 145, 1–45.
- Von Reden, S. 1997. “Money, Law and Exchange: Coinage in the Greek Polis”, *JHS* CXVII, 154–176.
- Von Reden, S. 1995. *Exchange in Ancient Greece*, London: Duckworth.
- Vonhoff, C. 2011. “The Phenomenon of Feasting in Early Iron Age Cyprus, Bronze and Iron Obeloi from Cypriot Tombs as Evidence for Elite Self-Conception, Social Networks and Trans-Mediterranean Cultural Exchange”, *CAHIER* 41, 133–152.
- Waldstein, Ch. 1902. *The Argive Heraeum I*, Boston: Houghton Mifflin.
- Wallace, S. 2014. “The Creative City, The Construction of Cretan Society after the 1200 BC Collapse” στο Gaignerot-Driessen κ.ά. 2014, 79–139.
- Wallace, S. 2010. *Ancient Crete: From Successful Collapse to Democracy’s Alternatives, 12th–5th Centuries BC.*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Wallace, R. W. 1987. “The Origin of Electrum Coinage”, *AJA* 91, 385–398.
- Wallace, R.W. 1962. “The Early Coinages of Athens and Euboeia”, *NC* 7.2, 23–42.
- Weidauer, L. 1975. *Probleme der Frühen Elektronprägung, Typos I*, Fribourg.
- Weisgerber, G., Yalçın, Ü. 2008. “Das Schiff von Uluburun und der Montanarchäologische Hintergrund Seiner Fracht” στο *Εμπόριο: Διακίνηση και Ανταλλαγή Αγαθών, Ιδεών και Τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο*,

- από την Προϊστορική μέχρι την Αρχαϊκή εποχή, Πρακτικά συνεδρίου, 19.–21. 05. 2006 in Ohlstadt/Obb. Deutschland, Weilheim/Obb. Deutschland: Σύλλογος για την Μελέτη και Διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας e V, 101–125, εικ.1–22.
- Wells, H. B. 1978. “The Arrow–money of Trace and Southern Russia”, *SAN*, 6–9.
- West, S. 2007. “Herodotus and Olbia” στο Braund, Kryzhitskiy (επιμ.) 2007, 79–92.
- Whitley, J. 2014. “Commensality and the “Citizen State”, The Case of Praisos” στο Gaignerot–Driessen κ.ά. 2014. 141–163.
- Whitley, J. 1997. “Cretan Laws and Cretan Literacy”, *American Journal of Archaeology* 101.4, 635–661.
- Widell, M. 2005. “Some Reflections on Babylonian Exchange”, *JESHO* 48, 388–400.
- Will, E. 1955. “Reflexions et Hypothèses sur les Origines du Monnayage”, *RN* 17, 5–23.
- Willetts, R. F. 1974. “Cretan Laws and Early Greek Society”, *Antichita Cretesi. Studi in Onore di doro Levi II*, Catania, 22–31.
- Willetts, R. F. 1967. *The Law Code of Gortyn*, Kadmos, Suppl. 1, Berlin: de Gruyter.
- Willetts, R. F. 1955. *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London: Routledge and Paul.
- Williams, D. J. R. 1991–1993. “The ‘Pot–hoard’ Pot from the Archaic Artemision at Ephesus”, *BICS* 38, 98–103.
- Woodward, A. M. 1929. “The Iron Spits and Other Coins” στο Dawkins 1929, 391–393.
- Χανιώτης, Α. 1987. «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη» στο Παναγιωτάκης 1987, 174–284.
- Χατζή–Βαλλιάνου, Δ. 2001. «Ομηρικά στοιχεία στην Ακρόπολη Σμαριού» στο Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα 1–6 Οκτωβρίου 2001, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 136–137.
- Yon, M. 2006. *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Winona Lake, Ind: Eisenbrauns.
- Yon, M. 1997. *La cité d’Ougarit Sur le Tell de Ras Shamra*, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.